

Autonómia Slovenska 1938 – 1939: Počiatková fáza holokaustu a perzekúcií (Úvod)

Martina Fiamová – Michala Lônčíková

Abstract:

FIAMOVÁ, Martina – LÔNČÍKOVÁ, Michala: Slovak Autonomy 1938 – 1939: The Initial Phase of the Holocaust and Persecution (Introduction).

The end of the 1930s was critical for the democratic regime of the Czechoslovak Republic and the international situation after the signature of the Munich agreement on 29th September 1938. The movement for autonomy for Slovakia resulted in the declaration of Slovak autonomy on 6th October 1938. The Hlinka's Slovak People's Party (HSLŠ) immediately started to establish a single ruling party system. During this relatively short 6-month period, until the declaration of the Slovak State in March 1939, significant political changes were dramatically implemented. The conservative, nationalist, and Christian regime of the HSLŠ initiated the process of forming a "new" Slovakia under the protective umbrella of Nazi Germany, including the struggle against its enemies – real and also fictitious. The move to Slovak Autonomy represented a significant transition period when the planning and organisation of the initial phase of the Holocaust and the persecution of other potential opponents was begun by political representatives.

Keywords: Slovak Autonomy 1938 – 1939, Jews, Political Persecution

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.1>

Takmer dve desaťročia vývoja prvej Československej republiky (ČSR) spečatila koncom septembra 1938 Mníchovská dohoda, ktorou Nemecko, Taliansko, Francúzsko a Veľká Británia donútili Československo ustúpiť nacistickým územným požiadavkám. Dohoda však v konečnom dôsledku vyústila do zmien spoločných hraníc nielen s Nemeckom, ale aj s Poľskom a Maďarskom a otvorila slovenskej politickej reprezentácii možnosť doriešiť dlhoročný problém štátoprávneho postavenia Slovenska a Slovákov. Vzhľadom na to sa pražská vláda rozhodla prísť na autonomistické požiadavky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) až v októbri 1938. HSLŠ bola najsilnejšou stranou na Slovensku, podliehala ale predstave, že jedine ona má právo zastupovať záujmy slovenskej spoločnosti.¹ Z tohto hľadiska sa stalo kľúčovým zasadnutie klubu poslancov a senátorov HSLŠ zvolané na 5. októbra 1938 do Žiliny. Napriek tomu, že tu zazneli aj návrhy na utvorenie samostatného štátu, presadila sa predstava budovania slovenskej štátnosti v rámci spoločného štátu. V dňoch 5. a 6. októbra 1938 v Žiline nakoniec vznikli tri zásadné dokumenty, ktoré sa súhrnne označujú ako Žilinská dohoda slovenských politických strán. Išlo o Vyhlásenie, ktoré podpísali zástupcovia prítomných strán – HSLŠ, Slovenskej národnej strany (SNS), agrárnej a fašistickej

¹ BYSTRICKÝ, Valerián. Vznik Slovenského štátu. In HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Zv. 4. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Veda, 2015, s. 17-34.

strany. Politické strany sa tak prihlásili k návrhu ústavného zákona o autonómii, ktorý v lete podala HSLS, pričom deklarovali, že „ústavným prijatím tohto návrhu bude štátoprávne postavenie Slovenska definitívne vyriešené“. Druhým dokumentom bol návrh zákona o decentralizácii vládnej moci vypracovaný a podpísaný zástupcami agrárnej strany, SNS, fašistickej strany, národnými socialistami a živnostenskou stranou. Podľa neho vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vykonávala slovenská vláda zložená z piatich ministrov. Zákon mal platiť do ustanovenia autonómnej vlády ústavným zákonom. HSLS súčasne v Žiline prijala *Manifest slovenského národa*, ktorý schválilo užšie predsedníctvo strany 6. októbra 1938 a Jozef Tiso ho predniesol na zasadnutí výkonného výboru strany. V Manifeste HSLS vyzdvihla prirodzené právo národa na sebaurčenie a postavila sa za „mierové vyriešenie sporných problémov v duchu mníchovskej dohody“, pričom zdôraznila, že „vytrváme po boku národov bojujúcich proti marxisticko-židovskej ideológii rozvratu a násilia“.² Členovia vlády Jana Syrového v Prahe prijali zásady Žilinskej dohody a ešte 6. októbra 1938 v zastúpení prezidenta republiky bol J. Tiso vymenovaný za ministra pre správu Slovenska. Na druhý deň sa slovenskými ministrami stali aj Matúš Černák, Ján Lichner (agrárnik), Pavel Tepľanský (agrárnik) a Ferdinand Ďurčanský. Na základe dohody slovenských ministrov s ústrednou vládou prešli na nich kompetencie v slovenských záležitostiach dovtedy, kým nebudú definitívne usporiadané podľa ústavného zákona, ktorý bol nakoniec prijatý 22. novembra 1938. Podľa tohto zákona vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vykonávala krajinská vláda, zodpovedná Snemu Slovenskej krajiny, a to spätne od 7. októbra 1938. Túto moc mala vykonávať vo veciach patriacich do jej právomoci dovtedy, kým nebude utvorená Slovenská krajinská vláda menovaná prezidentom na návrh predsedníctva slovenského snemu. Ústavný zákon tiež podrobne vymedzil právomoci Národného zhromaždenia, ktorými disponovalo pre územie celej republiky, od čoho sa následne odvíjal aj rozsah vládnej a výkonnej moci česko-slovenských orgánov na území Slovenska.³

Ústavný zákon umožnil vytvorenie Snemu Slovenskej krajiny, ktorý bol zvolený vo voľbách 18. decembra 1938. Pri ich organizácii sa prejavili nedemokratické

2 LETZ, Róbert. Vyhlásenie autonómie Slovenska. In ROGULOVÁ, Jaroslava a kol. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Slováci a druhá svetová vojna. XIII a*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2015, s. 20-21.

3 „§ 4. (1) Národné zhromaždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Česko-Slovenskej republiky vo veciach: 1. ústavnej listiny, jej častok, ako aj v otázkach upravujúcich činnosť spoločných zákonodarných, vládnych a výkonných orgánov; 2. vzťahov Česko-Slovenskej republiky k cudzine, vypovedania vojny a uzavretia mieru, obchodnej a tarifnej politiky, vývozu a dovozu; 3. národnej obrany; 4. štátneho občianstva, vystáhovalectva, prístáhovalectva, cestovných pasov; 5. meny, mier a váh, vecí patentov, ochrany vzorkov a ochranných známok, vymenovania a mapovania; 6. colných; 7. dopravy; 8. pošty, telekomunikácií, poštovnej sporiteľnej a šekovej služby; 9. spoločného rozpočtu, spoločnej uzavierky, štátneho dlhu a schvaľovania pôžičiek pre spoločné potreby štátu a ich použitia; 10. daní, dávok a poplatkov, nakoľko tieto podľa § 18 tohto zákona slúžia na krytie výdavkov spoločných vecí, zásad nepriamych daní vôbec; 11. monopolov, spoločných štátnych podnikov, ústavov a zariadení. Výnimku tvoria štátne lesy a majetky, banské a hutnícke podniky, kúpele, ktorých vlastníctvo a správa prechádza na tú krajinu, na území ktorej sa nachádzajú; 12. právnej úpravy otázok hospodárskych a finančných, ktoré sú potrebné k zabezpečeniu rovnakých súťažných podmienok podnikania. (2) Na základe súhlasu snemu Slovenskej krajiny Národné zhromaždenie môže jednotne riešiť aj iné otázky spoločného záujmu...§ 11. (1) Vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vo veciach uvedených v § 4 tohto zákona vykonávajú orgány republiky Česko-Slovenskej okrem bodov 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 tohto zákona... § 15. (1) Vo veciach, pod bodmi 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 ako aj v ostatných v § 4 tohto zákona neuvedených veciach, vládnu a výkonnú moc vykonávajú autonómne orgány Slovenskej krajiny. (2) Vo veciach bodu 6 a 10 § 4 pokračujú krajinské orgány podľa predpisov spoločných ministerstiev.“ Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny.

spôsoby konania vládnucej strany, ktorá si želateľný výsledok volieb „poistila“ viacerými opatreniami. Napríklad vyhláška o voľbách do snemu vyšla v sobotu 26. novembra 1938 s tým, že kandidátne listiny museli byť odovzdané do nasledujúceho dňa do 12 hod., čím bolo znemožnené podať kandidátku inej politickej strany ako HSĽS – Strany slovenskej národnej jednoty. Ďalším z neštandardných krokov bolo rozdelenie volebných miestností podľa národnostného princípu, umožňujúce kontrolu hlasovania a lojality občanov.⁴

Po prvom zvolaní snemu a zvolení jeho predsedníctva podala Tisova vláda 19. januára 1939 demisiu, v dôsledku čoho bolo možné vymenovať vládu Slovenskej krajiny spôsobom, akým to určoval ústavný zákon o autonómii. Prezident republiky Emil Hácha (na návrh predsedníctva snemu) preto následne vymenoval novú slovenskú vládu, ktorej predsedom a ministrom vnútra sa stal opäť Jozef Tiso.

Vládnuca HSĽS od samého začiatku usmerňovala vývoj v krajine s cieľom vybudovať na Slovensku autoritatívny systém, čo sa jej do veľkej miery darilo. V krátkom čase zlikvidovala politickú pluralitu (v procese núteného zjednotenia strán s HSĽS alebo rozpustením nepohodlných politických subjektov) i opozičnú tlač, začala prenasledovať svojich odporcov. V ľudáckej tlači sa objavili články apelujúce na vytvorenie vlastných koncentračných táborov. Už v čase autonómie sa vyskytli prípady mimosúdneho internovania politických oponentov s „nevhodnými“ názormi do tábora v Ilave, hoci jeho štatút bol ustanovený až v marci 1939, teda doslova pár dní po vzniku Slovenského štátu.⁵ Súčasne v spoločnosti rástla úloha polovojenských oddielov strany – Hlinkovej gardy (HG).⁶ Začali sa otvorené útoky na „nepriateľov a škodcov“ národa, najmä Čechov a Židov. Tieto, v interpretácii ľudákov neslovenské, resp. protislovenské elementy mali byť podľa HSĽS odstránené zo spoločnosti, čím by zároveň uvoľnili priestor Slovákom. Národný princíp (vyjadrený heslami „*Slovensko Slovákom*“ či „*Na Slovensku po slovensky*“) vytváral však aj istú brzdu ambicióznym požiadaviek nemeckej národnostnej menšiny, ktorá vzhľadom na svoje nadštandardné postavenie vystupovala značne sebavedome.⁷

Voči Čechom sa režim vymedzil hneď v októbri 1938, reprezentovaný hlasmi žiadajúcimi odchod českých zamestnancov, či dokonca všetkých Čechov zo Slovenska. Odsun pritom nebol len programom HSĽS, podporovali ho predstavitelia viacerých strán (SNS, agrárici).⁸ Podľa nich sa tak mal vyriešiť problém, ktorý už dlhé roky vnášal napätie a nevraživosť medzi oba národy a súvisel s nedostatkom slovenskej inteligencie po prvej svetovej vojne. Kým pred rokom 1918 žilo na Slovensku 7 468 Čechov, koncom roka 1938 ich bolo 93 143 (3,4 %).⁹ K 1. októbru

4 NIŽŇANSKÝ, Eduard. Voľby do snemu slovenskej krajiny v roku 1938. In *Studia Historica Nitriensia VII*, 2003, s. 163-2003.

5 ZAVACKÁ, Marína. *Ľudácka prevýchova. Mária Janšáková v Ilave roku 1939 a jej Cela číslo 20*. Bratislava : Artforum, 2018, 37-38.

6 BYSTRICKÝ 2015, s. 24.

7 KAMENEC, Ivan. Vnútropolitický vývoj Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. In HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Zv. 4. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Veda, 2015, s. 153-155.

8 BYSTRICKÝ, Valerián. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava : Prodama s. r. o, 2008, s. 190.

9 Podľa krajinského súpisu z konca roka 1938 žilo na Slovensku viac ako 77 tisíc osôb českej národnosti, z ktorých väčšina tu nemala domovské právo. BYSTRICKÝ 2008, s. 184; RYCHLÍK, Jan. K otázke postavenia

1938 pracovalo na území Slovenska v štátnej správe vrátane podnikov 21 541 štátnych zamestnancov českej národnosti (okrem príslušníkov vojenskej správy) a spolu s Čechmi zamestnanými v súkromnom sektore mohlo ísť asi o 36 000 pracovníkov.¹⁰ Decembrovou dohodou z roku 1938 s českou stranou mala dať slovenská vláda Prahe k dispozícii 9 000 českých štátnych zamestnancov (predovšetkým osôb bez definitívy).¹¹ Protičeské nálady v časti slovenskej spoločnosti súčasne vyhocovala verejná kampaň, ktorá následne vyvolávala negatívnu reakciu v českej časti populácie.

Ku konkrétnym opatreniam slovenskej vlády, ktorými sledovala odstránenie „nevhodných“ osôb zo slovenského verejného, hospodárskeho či politického života, patrili zásahy do samosprávnych orgánov, vedenia živnostenských komôr, zastavenie a zakázanie činnosti niektorých politických strán alebo zákaz športových spolkov (k ich rozpusteniu došlo v decembri 1938, pričom majetok prešiel na HG, ktorá sa stala jedinou telovýchovnou organizáciou na Slovensku).

Osobitnú pozornosť si zaslúžia snahy o elimináciu židovskej komunity vo viacerých oblastiach života na Slovenku. V niektorých smeroch sa jej síce dotkli aj zásahy zamerané vo všeobecnosti proti oponentom režimu, iné však boli orientované vyslovene proti Židom. Z tých hospodárskych spomeňme napr. obmedzenie podnikania hlavne ortodoxných Židov už v októbri 1938 nariadením o nedelňom odpočinku, či nariadenie o dočasných obmedzeniach v živnostenskom podnikaní – ochrana pred „nekalými živlami“, ktorého ustanovenia sa mali prísne aplikovať proti „*nepravdom slovenského národa*“, a to zvlášť židovského vierovyznania a národnosti. Nariadenie vlády Slovenskej krajiny o obmedzení zaťaženia nehnuteľností malo zase zabrániť prevodu nehnuteľného majetku do „cudzích rúk“ a urobiť všetko preto, aby sa dostal do rúk kresťanov. Zmenený prístup úradov naznačovalo aj nariadenie o súpise hostinských a výčapníckych živností či kontrola kominárskych koncesíí, pri ktorých sa okrem bežných údajov po novom požadovali už aj informácie o národnosti, náboženstve a štátnom občianstve. Proti židovským sudcom bolo namierené nariadenie ministerstva pravosúdia z februára 1939, podľa ktorého im nesmela byť pridelená súdna agenda v prípade, ak by ju museli vybavovať ako prejednávajúci sudcovia. Obdobie autonómie bolo navyše vo viacerých slovenských mestách poznačené násilnosťami na židovskej komunite (napr. v Trnave, Piešťanoch a Nitre),¹² na ktorých sa zúčastňovali členovia HG či propagandou „povzbudená“ verejnosť. Útoky proti Židom sa v tlači vyskytli už po Mníchovskej dohode, no vystupňovali sa v období prípravy prvej Viedenskej arbitráže, na základe ktorej prišlo Slovensko v novembri 1938 o časť svojho južného územia.¹³ V tejto súvislosti je nutné spomenúť najkrutejší zásah

českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In *Historický časopis*, 1989, roč. 37, č. 3, s. 403-407.

10 BYSTRICKÝ 2008, s. 184-185.

11 RYCHLÍK 1989, s. 407.

12 NIŽŇANSKÝ, Eduard. Pogrom v Piešťanoch roku 1939. IVANIČKOVÁ, Edita (ed.) *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Bratislava : Prodama, 2008, s. 77-97.

13 Pozri MITÁČ, Ján (ed.). *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2011.

proti židovskej komunite na Slovensku v sledovanom období, keď slovenská politická reprezentácia využila okolnosti k tomu, aby sa zbavila časti „nepohodlných“ obyvateľov.

Vzápätí po prijatí arbitrážneho rozhodnutia 2. novembra 1938 bolo Židom znemožnené odcestovať či evakuovať do slovenských oblastí, čím boli donútení zostať na území odovzdanom Maďarsku.¹⁴ Z rozkazu ministerského predsedu Tisa však 4. novembra došlo k protiprávnemu vystáhovaniu časti Židov zo slovenského územia, keď domáce úrady dostali za úlohu premiestniť Židov „bez hmotných prostriedkov“ hlboko do odstúpených území (nariadenie sa nemalo vzťahovať na Židov cudzej príslušnosti okrem poľskej, nemeckej, maďarskej a rumunskej).¹⁵ V ešte ten istý deň ale dostali okresné úrady nové inštrukcie, podľa ktorých mali byť Židia – poľskí, nemeckí, maďarskí, rumunskí cudzinci a bezdomovci okamžite premiestnení na postúpené územie do hĺbky najmenej 20 km. Zároveň Židia bez domovského práva v obci, v ktorej sa zdržiavali, mali byť urýchlene vypovedaní do svojich domovských obcí. Akciu, ktorú realizovali četnícke stanice a vedúce jednotky HG a na niektorých miestach i armáda či príslušníci tzv. Légie slobodného Slovenska, sprevádzalo i zaistenie bohatých Židov s majetkom presahujúcim 500 000 Kčs s cieľom zabrániť im „dajakému odnášaní majetku“. O tom, že slovenská vláda myslela svoj zámer „riešiť židovskú otázku“ už v čase autonómie vážne, svedčí aj fakt, že v januári 1939 zriadila na tento účel komisiu, ktorej členmi sa stali Karol Sidor, Pavel Teplanský, Mikuláš Pružinský, Ferdinand Ďurčanský a Július Viršík.¹⁶

Začiatkom marca 1939 vyhotili situáciu v krajine mocenské plány Tretej ríše, rastúce odstredivé tendencie v časti HSLŠ a z toho vyplývajúce stúpajúce napätie medzi pražskou a bratislavskou vládou.¹⁷ Ústredná vláda sa usilovala zabrániť hroziacej možnosti rozbitia republiky zorganizovaním vojenského zásahu na Slovensku (tzv. Homolov puč z 9. na 10. marca 1939), tento pokus ale skončil neúspešne. Dňa 11. marca 1939 prezident Hácha vymenoval novú vládu Karola Sidora. Nemecké snahy prinútiť ho k jednostrannému vyhláseniu nezávislosti stroskotali, v Berlíne preto hľadali alternatívnu voľbu. Tou sa nakoniec stal Jozef Tiso, ktorý 13. marca 1939 súhlasil, že odcestuje do Nemecka. Napriek jasnej požiadavke nemeckého kancelára Adolfa Hitlera odmietol Jozef Tiso vyhlásiť samostatnosť priamo z Berlína. Hitler preto súhlasil so zvolaním slovenského parlamentu na 14. marca 1939.¹⁸ Snem Slovenskej krajiny v tento deň prijal demisiu vlády Karola Sidora, vypočul si Tisovu správu o výsledku rozhovoru s Adolfom Hitlerom a pod jej vplyvom vyhlásil samostatnosť. Vznik nového štátneho útvaru bol legalizovaný prijatím zákona č. 1/1939 Sl. z., ktorým sa Slovenská krajina vyhlásila za samostatný Slovenský štát.¹⁹

14 Štátny archív v Nitre, fond (f.) Okresný úrad Zlaté Moravce, kartón (k.) 27, č. j. 1763/38 prez.

15 Štátny archív v Nitre, f. OÚ Zlaté Moravce, k. 28, č. j. 1769/38 prez.

16 Pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.) *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Bratislava : NMŠ, ŽNO, 2003, s. 25-26.

17 Pozri BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal a kol. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie Česko-Slovenska*. Bratislava : Veda, 2010.

18 BYSTRICKÝ 2015, s. 30-34.

19 Prijatím ústavy 21. júla 1939 bol oficiálny názov krajiny Slovenský štát zmenený na Slovenská republika. Pomenovanie slovenský štát sa vzťahuje na celé obdobie jeho existencie od vzniku v marci 1939 do zániku v roku 1945.

Autonómia Slovenskej krajiny existovala necelých šesť mesiacov. Hoci išlo z časového hľadiska o zdanlivo krátke obdobie, na prechod od parlamentnej demokracie sa ukázalo byť viac ako dostatočné. Nastolený kurz zmien určených HSLŠ, ktorej sa promptne podarilo sústrediť do svojich rúk všetku politickú moc v krajine, plynule pokračoval aj po vzniku Slovenského štátu. V období autonómie boli položené základy režimu, ktorý pretrval do roku 1945, ba dokonca mnohé postupy voči oponentom, reálnym i domnelým, mohli byť inšpiráciou aj pre ďalšiu totalitu, ktorá trvala vyše 40 rokov. Počiatky perzekúcií patria práve do tohto krátkeho „intermezza“, a preto obdobie autonómie považujeme za kľúčové pre výskum udalostí z rokov 1939 – 1945. Z tohto dôvodu sme sa rozhodli venovať toto číslo časopisu *Forum Historiae* turbulentnému obdobiu rokov 1938 – 1939. Pravdepodobne najviac spracovanou témou v súčasnej slovenskej historiografii sú začiatky holokaustu na Slovensku, avšak jednotlivé štúdie autorov venované osudom židovskej komunity ukazujú, že téma rozhodne nie je vyčerpaná a výskum sa progresívne posúva dopredu. Na druhej strane sme považovali za dôležité poukázať aj na iné obete perzekúcií a budovania režimu HSLŠ komplexnejšie, výsledkom čoho je zaradenie textov zaoberajúcich sa postavením žien, právnym nástrojom novej moci, vplyvu nacistických orgánov na rozbíjaní Československa a budovaní vzájomných kontaktov a spolupráce najmä s radikálnymi predstaviteľmi ľudákov v neďalekej Viedni.

Toto číslo časopisu *Forum Historiae* vzniklo v spolupráci s Dokumentačným strediskom holokaustu (DSH) a s podporou projektu European Holocaust Research Infrastructure (EHRI), ktorého slovenským partnerom je DSH.

Cituj:

FIAMOVÁ, Martina – LÔNČÍKOVÁ, Michala. Autonómia Slovenska 1938 – 1939: Počiatková fáza holokaustu a perzekúcií (Úvod). In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 1-6. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.1>

...

PhDr. Martina Fiamová, PhD.
Historický ústav SAV
Slovenská akadémia vied
P. O. Box 198 Klemensova 19
814 99 Bratislava
Slovenská republika
martina.fiamova@gmail.com

Mgr. Michala Lônčíková
Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies
Rabensteig 3,
1010 Vienna
Austria
michala.loncikova@gmail.com

Sicherheitsdienst a autonómne Slovensko. Príklad Wenera Göttscha*

Michal Schvarc

Abstract:

SCHVARC, Michal: Sicherheitsdienst and the Autonomous Slovakia. A Biographical Sketch of Werner Göttsch

The subject of the study is a brief assessment of the operations of the SS Secret Service – Sicherheitsdienst (SD) in Slovakia during the period of autonomy (October 1938–March 1939), how it interfered with the internal political process and how it was instrumental in Slovak secession and the Nazi plans for the post-Munich Czechoslovakia. The second part of the study is devoted to Werner Göttsch, a member of the “Amt III Ausland” SD, who played a relatively important role in promoting the German scheme in Slovakia in the first quarter of 1939. The author applies the methodological approach of the sub-discipline of holocaust research, the “neuere Täterforschung”.

Keywords: Sicherheitsdienst (SD), Werner Göttsch, Reinhard Heydrich, Slovak Secession, Vienna

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.2>

„Heydrich mi svojho času zadal úlohu pripraviť v rámci môjho oddelenia pripojenie [den Anschluß, M. S.] Československa. Išlo pritom o väčšiu úlohu, ktorá ma zamestnávala dlhší čas. Plánovali sme, že slovenská strana uskutoční povstanie, ktorého cieľom bude odtrhnutie Slovenska. Za týmto účelom som sa dlhší čas zdržoval vo Viedni, odkiaľ som často cestoval do Bratislavy, aby som nadviazal kontakt so slovenskými nacionalistami.“¹

Uvedené slová patria Wernerovi Göttschovi, ktorý v júni 1974 odpovedal na otázku nemeckých vyšetrovateľov týkajúcu sa jeho roly počas likvidácie československého štátu na prelome rokov 1938/39. Tieto štyri vety v komprimovanej podobe v podstate korešpondujú s rozsiahlou 20-stranovou správou, ktorú W. Göttsch koncom marca 1939 zaslal svojmu vtedajšiemu najvyššiemu nadriadenému Reinhardovi Heydrichovi, šéfovi Bezpečnostnej polície a Bezpečnostnej služby.²

Problematike pôsobenia Bezpečnostnej služby ríšskeho vodcu SS – Sicherheitsdienst (SD) na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 sa systematicky venujem už niekoľko rokov. Keďže som na túto tému publikoval viacero odborných textov,³

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0110/16: Nábor a vojenská služba slovenských Nemcov vo Waffen-SS 1939 – 1945. Predpoklady, priebeh, zaradenie do jednotlivých formácií a trestno-právne dôsledky po roku 1945 a APVV-14-0644: Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí.

1 Bundesarchiv (BArch) Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wenera Göttscha 11. júna 1974.

2 Originál sa nachádza v archíve Institut für Zeitgeschichte Viedenskej univerzity pod inv. č. 397. Prepis správy bol publikovaný SCHRIFFL, David – SCHVARC, Michal. „Vec: Československo“. Neznáma správa Wenera Göttscha o okolnostiach vzniku Slovenského štátu. In *Historický časopis*, 2012, roč. 60, č. 1, s. 115-139.

3 SCHVARC, Michal. Organizácia nemeckej bezpečnostnej služby (Sicherheitsdienst – SD) na Slovensku od roku 1939 do vypuknutia SNP. In *Vojenská história*, 2005, roč. 9, č. 1, s. 41-55; SCHVARC, Michal (ed.)

v prvej časti svojej štúdie sa obmedzím na stručný náčrt aktivít SD v autonómnej Slovenskej krajine, t. j. od októbra 1938 do polovice marca 1939. Pritom kladiem dôraz na doteraz ešte málo známe aspekty činnosti SD súvisiace najmä s deportáciou Židov na „územie nikoho“, teda do nového pohraničia stanoveného prvou Viedenskou arbitrážou na začiatku novembra 1938. V druhej časti štúdie vystupuje do popredia spomenutý W. Göttisch ako významný aktér procesu inštrumentalizácie slovenských nacionalistov do nacistických plánov likvidácie Česko-Slovenska 1938/39. Nesústredím sa len na rolu, ktorú zohrával na Slovensku počas obdobia autonómie, ale pokúšam sa o jeho komplexnejšiu biografriu. Pri nej používam nástroje subdisciplíny výskumu holokaustu nazývanej v nemeckom jazykovom priestore „neuere Täterforschung“. Jej základ tvorí biografická metóda skúmajúca motívy konania jednotlivca, vplyv prostredia na formovanie osobnosti či eticko-morálne referenčné rámce.⁴ Hoci W. Göttisch nebol páchatelom šoa, domnievam sa, že metódy „neuere Täterforschung“ možno aplikovať aj v jeho prípade. Ako príklad uvádzam biografriu Alfreda Naujocksa nemeckého historika Florianu Altenhönera.⁵

Vyhlásenie autonómie okrem iného otváralo priestor na posilňovanie nemeckého vplyvu v Slovenskej krajine. Významnú úlohu v tomto procese zohrali nacistické tajné služby, predovšetkým Bezpečnostná služba ríšskeho vodcu SS – Sicherheitsdienst (SD). Blízkosť Viedne priam predurčovala na plnenie tejto misie tamojší „SD-Donau“.⁶ Lenže nebol by to R. Heydrich, keby zostal len pri jedinej opcii⁷ operatívneho rozpracovania Slovenska. Popri viedenskej SD do záležitosti zaangažoval aj Úrad III (zahraničie)/„Amt III Ausland“ SD, kam organizačne patrili vyššie spomenutý W. Göttisch. Konkurenčné prostredie a tlak mali pôsobiť ako katalyzátor pri hľadaní pokiaľ možno optimálnych modalít splnenia Heydrichovho rozkazu.

Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944 (Od autonómie po Povstanie). Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944. Bratislava : SNM-Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2006; SCHVARC, Michal. „Sicherheitsdienst“ a politický pád Ferdinanda Ďurčanského. In KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek (eds.) *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2013, s. 94-116; SCHVARC, Michal. Sicherheitsdienst a slovenská secesia 1938/1939. In ROGUĽOVÁ Jaroslava – HERTEL, Maroš et al. *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava : Veda, 2016, s. 287-302.

4 Pozri napr. PAUL, Gerhard – MALLMANN, Klaus-Michael. Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung. In MALLMANN, Klaus-Michael – GERHARD, Paul (eds.) *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt : WBG, 2004, s. 1-32; BAJOHR, Frank. Täterforschung: Ertrag, Probleme und Perspektiven eines Forschungsansatzes. In BAJOHR, Frank – LÖW, Andrea (eds.) *Der Holocaust. Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*. Frankfurt am Main : Fischer Verlag, 2015, s. 167-185.

5 ALTENHÖNER, Florian. *Der Mann, der den 2. Weltkrieg begann. Alfred Naujocks: Fälscher, Mörder, Terrorist*. Münster : Prospero Verlag, 2010.

6 K úlohe viedenských nacistických úradovní pri podpore slovenskej secesie 1938/39 pozri SCHRIFFL, David. *Die Rolle Wiens im Prozess der Staatswerdung der Slowakei 1938/39*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2004.

7 HACHMEISTER, Lutz. *Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*. München : Verlag C. H. Beck, 1998, s. 146; GERWARTH, Robert. *Reinhard Heydrich. Biographie*. München : Siedler Verlag, 2011, s. 99. Názorným príkladom ako R. Heydrich využíval rivalitu svojich podriadených na dosiahnutie svojich cieľov je konflikt o koncepciu budúceho Hlavného úradu ríšskej bezpečnosti RSHA medzi Wernerom Bestom a Walterom Schellenbergom. Pozri HERBERT, Ulrich. *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903 – 1989*. Bonn : Verlag J. H. W. Dietz, 1996, s. 228-233; WILDT, Michael. *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg : Hamburger Edition HIS, 2018, s. 259-276; PAEHLER, Katrin. *The Third Reich's Intelligence Services: The Career of Walter Schellenberg*. New York : Cambridge University Press, 2017, s. 49-76.

Na začiatku roku 1938 prejavovala SD en bloc o Slovensko minimálny záujem. Po anexii Rakúska sa na tomto prístupe veľa nezmenilo. Až v súvislosti s československou krízou v septembri 1938 a vnútropolitickými zmenami ČSR upriali orgány podriadené Heydrichovi pozornosť aj na východnú časť republiky. Predovšetkým viedenský „SD-Donau“ sa na Slovensku rýchlo etabloval.⁸ Nielenže sledoval politické dianie v krajine, ale mal ambíciu doň aj zasahovať. Len mesiac po Heydrichovom príkaze sa náčelník „SD-Donau“ mohol v polovici októbra 1938 pochváliť „výbornými kontaktmi so slovenskou vládou“ a s jej žiadosťou o vyslanie expertov na slobodomurárske lóže, očistu verejných knižníc a „židovskú otázku“.⁹ Išlo skutočne o obratnosť pracovníkov viedenskej SD alebo len o naivnú dôverčivosť nových mocipánov v Bratislave v snahe získať si nemeckú náklonnosť v súvislosti s premrštenými maďarskými územnými požiadavkami? Vzhľadom na útržkovitý pramenný materiál nie je vôbec jednoduché nájsť odpovede na položené otázky. V každom prípade v „židovskej otázke“ slovenskej žiadosti „SD-Donau“ veľmi promptne vyhovel.

Ešte predtým, ako do Bratislavy začiatkom novembra 1938 prišiel Adolf Eichmann, stratégiu postupu preberal „SD-Donau“ s referátom II 112 berlínskeho ústredia Hlavného bezpečnostného úradu. Ten radil sledovať situáciu Židov, zhromažďovať informácie a taktiež upozorňovať slovenskú vládu „na nutnosť riešiť tento problém“ s tým, aby sa pokúšala „inscenovať akcie ľudu proti Židom“.¹⁰ Tieto inštrukcie boli vydané tesne pred vyhnaním približne 17-tisíc poľských Židov z Nemecka do Poľska a týždeň pred prvou Viedenskou arbitrážou.

Keď 3. novembra A. Eichmann pricestoval do slovenskej metropoly, krajina a vedúci ľudácki politici sa len spamätávali zo šoku z Viedne. Napriek zdrvujúcemu arbitrážnemu výroku režim dokázal okamžite nájsť vinníkov za tento akt národného poníženia – Edvarda Beneša a najmä Židov.¹¹ A proti Židom, konkrétne cudzím štátnym príslušníkom a osobám bez domovskej príslušnosti v Slovenskej krajine, pripravoval tvrdé protiopatrenie – deportáciu na územia, ktoré mali byť v zmysle prvej Viedenskej arbitráže odstúpené Maďarsku. Eichmannova úloha, resp. úloha personálu „SD-Donau“ nie je v tejto záležitosti pre veľmi torzovitú pramennú bázu jasná. Nepredpokladám však, že by A. Eichmann alebo muži z viedenskej SD sami boli iniciátormi akcie. Impulz vyšiel jednoznačne z prostredia autonómnej vlády a A. Eichmann mal skôr poradnú funkciu.¹² Ako *spiritus agens* viedenskej Centrály pre židovské vystáhovalctvo poskytol Slovákom s veľkou pravdepodobnosťou k dispozícii svoje doposiaľ nadobudnuté know-how; taktiež im mohol tlmočiť nemecké skúsenosti získané len niekoľko dní predtým počas masového vyhánania

8 K aktivitám „SD-Donau“ pozri SCHVARC 2016, s. 289-295.

9 SCHVARC, Michal – HOLÁK, Martin – SCHRIFFL, David (eds.) „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. Das „Dritte Reich“ und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, dokument č. 67, s. 172.

10 BArch Berlín, R 58/954, Bl. 161-165, Hagenova správa o ceste do Viedne 23. – 27. októbra 1938 z 31. októbra 1938.

11 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 24-27.

12 K Eichmannovmu pobytu v Bratislave a k jeho úlohe pri organizovaní deportácií pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999, s. 36-45.

Židov s poľskou štátnou príslušnosťou z Tretej ríše.¹³ Okrem toho A. Eichmann predostrel vládnym činiteľom minimálne päť návrhov zákonných opatrení namierených proti židovskému obyvateľstvu, týkajúce sa napr. „*príslušnosti k židovskej rase*“, vytvorenia židovskej ústredne ako jediného predstaviteľa komunity, prihlasovania majetku, definovania židovských podnikov a dosadzovania nútených správcov do nich. Tieto návrhy, ako A. Eichmann vo svojom zázname z 8. novembra 1938 uvádza, boli predložené aj ministerskému predsedovi Jozefovi Tisovi. Ako však sklamane dodal, „*pre intervenciu istých kruhov*“ k ich schváleniu a následnému zverejneniu v úradných vestníkoch nedošlo.¹⁴

To je len jeden z príkladov zasahovania SD do vnútorných slovenských záležitostí. Ako ďalšiu oblasť možno uviesť Hlinkovu gardu. Jej vedúci funkcionári Karol Sidor a Karol Murgaš sa už prakticky od začiatku autonómie dostávali do myšlienkového vleku viedenskej SD. Predovšetkým K. Murgaš, vtedy náčelník politického štábu gardy, prakticky bezvýhradne prijímal odporúčania neoficiálneho poradcu organizácie z prostredia „SD-Donau“. Vo Viedni sa tak začalo vytvárať zdanie, že celú HG možno inštrumentalizovať pre nacistické plány likvidácie teritoriálne oslabeného Česko-Slovenska. Stávka na K. Sidora a K. Murgaša sa však v konečnom dôsledku ukázala ako chybný krok, pretože obaja, no hlavne K. Sidor, v kľúčových momentoch v tretej marcovej pentáde 1939 zlyhali.¹⁵ K. Sidor po prevzatí premiárskej funkcie, ako je známe, odmietol na nemecký nátlak vyhlásiť samostatnosť; K. Murgaš zase nedokázal zmobilizovať gardu v takej miere, ako si to Viedeň predstavovala na inscenovanie „*revolučných nálad*“ v uliciach Bratislavy.¹⁶

Konkurenčný „*Amt III Ausland*“ si hľadal iné cesty, ako sa dostať k ľudáckym politikom. Ako najschodnejšie sa ukazovalo napojenie na vodcu nemeckej menšiny Franza Karmasina, ktorého považoval za naslovovzatého znalca miestnych pomerov, keďže na Slovensku pôsobil od roku 1926. Prostredníctvom F. Karmasina mohol W. Göttisch nadviazať kontakty s Vojtechom Tukom. V. Tuka, odsúdený na jeseň 1929 na 15 rokov väzenia za vlastizrada, sa v novembri 1938 vrátil na Slovensko a začal propagovať myšlienku vyhlásenia nezávislosti pod nemeckou gesciou. Kým „SD-Donau“ V. Tukovi príliš nedôveroval, pre W. Göttscha sa stal osobou, ktorá mala uskutočniť spomínaný prevrat a proklamovať nezávislosť v zmysle nacistických plánov. Prevrat sa neuskutočnil, keďže V. Tuku už 10. marca 1939 internovala česko-slovenská kriminálna polícia. No na rozdiel od viedenskej konkurencie mal „*Amt III Ausland*“ vďaka spolupráci s tieňovými štruktúrami ríšskeho ministerstva zahraničných vecí na Slovensku poruke záložný plán. Po zásahu ústrednej vlády v Prahe 9./10. marca začal favorizovať J. Tisa ako hlavného kandidáta vyhlásenia štátu. Aj preto sa W. Göttisch významnou mierou podieľal na organizovaní známej Tisovej audiencie u nemeckého diktátora večer 13. marca 1939.¹⁷

13 Kvyhnaníu poľských Židov z Nemecka pozri TOMASZEWSKI, Jerzy. *Auftakt zur Vernichtung. Die Vertreibung der polnischen Juden aus Deutschland 1938*. Osnabrück : Fibre, 2002.

14 BArch Berlín, R 70 Slowakei/37, Bl. 3, Eichmannov záznam o pobyte v Bratislave z 8. novembra 1938.

15 SCHVARC 2016, s. 292-294.

16 BYSTRICKÝ, Valerián. *Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939*. Bratislava : Veda, 2014, s. 387-391.

17 SCHVARC 2016, s. 297-301. Pozri tiež ALTENHÖNER, Florian. *Der Auslandsnachrichtendienst des SD und*

Z konkurenčného zápasu dvoch zložiek SD vyšiel víťazne teda „Amt III Ausland“. Hoci sa „Amt III Ausland“ nevyhol istým zaváhaniam, v konečnom dôsledku sa jeho koncept spolupráce s ľudáckymi politikmi osvedčil viac. A to aj napriek neustálym sporom s „SD-Donau“ a nie príliš veľkej ochote „Amt III Ausland“ spolupracovať na dosiahnutí spoločného cieľa. Pre ambiciózneho viedenského šéfa Waltera Stahleckera, neskoršieho veliteľa „Einsatzgruppe A“, v okupovanom Sovietskom zväze zodpovedného za zavraždenie viac ako 240 000 ľudí, prevažne židovských detí, žien a mužov (k 1. februáru 1942),¹⁸ to musela byť trpká pilulka, ktorú potreboval stráviť. Čo však bolo podstatné, v Heydrichových očiach jeho povest' spoľahlivého vykonávateľa nacionálnosocialistického „nového poriadku“ neutrpela. V marci 1939 poveril W. Stahleckera vedením Einsatzgruppe II s miestom určenia na Morave a v júni ho vymenoval za veliteľa Sicherheitspolizei (Sipo) a SD v Protektoráte Čechy a Morava. Koncom apríla 1940 nasledovalo pôsobenie v okupovanom Nórsku ako veliteľ Sipo a SD. Od polovice novembra 1940 do júna 1941 riadil propagandistické oddelenie v Ribbentropovom ministerstve zahraničných vecí (Auswärtiges Amt). Po smrti Hansa Nockemanna, ktorého R. Heydrich vybral pôvodne za veliteľa Einsatzgruppe A, prevzal ešte pred štartom operácie „Barbarossa“ jeho uprázdnenú funkciu.¹⁹

Hoci aktivity Bezpečnostnej služby ríšskeho vodcu SS na autonómnom Slovensku sú vcelku dobre zmapované, personáliám príslušníkov SD nasadených pri procese likvidácie pomníchovskej republiky venovala slovenská historiografia doposiaľ minimálnu pozornosť. Z tohto dôvodu sa v druhej časti svojej sondy vrátim k už v úvode spomenutému W. Götttschovi. W. Götttsch v nacionálnosocialistickom pláne podpory slovenskej secesie zohral pomerne významnú úlohu. Nie náhodou sa preto ocitol na zozname osôb bratislavského ministerstva zahraničných vecí, „ktoré sa pri osamostatnení Slovenska mimoriadne vyznamenali“.²⁰ Avšak jeho „zásluhy“ pri zrode prvého satelitu Tretej ríše neboli napokon z neznámych dôvodov ocenené žiadnym z vyznamenaní nového štátu na mape strednej Európy.²¹

V marci 1939 patril vtedy ešte len 27-ročný W. Götttsch už medzi ostrieľané kádre Heydrichovej SD. Rodák zo severonemeckého prístavného mesta Kiel pochádzal z rodiny stavebného majstra.²² Či sa však narodil a vyrastal v dobrých sociálnych pomeroch, ako uvádza historik Florian Altenhöner, alebo v núdzných, ako tvrdil sám

die Erklärung der slowakischen Unabhängigkeit am 14. März 1939. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2009, roč. 57, č. 10, s. 811-832.

18 SCHUHLADEN-KRÄMMER, Jürgen. Die Exekutoren des Terrors. Hermann Mattheiß, Walter Stahlecker, Friedrich Mußgay, Leiter der Geheimen Staatspolizeistelle Stuttgart. In KISSENER, Michael – SCHOLTYSECK, Joachim (eds.) *Die Führer der Provinz. NS-Biographien aus Baden und Württemberg*. Konstanz : UVK, 1997, s. 430; BRÜGGEMANN, Sigrid. Walter Stahlecker. Chef der Gestapo in Stuttgart und Massenmörder. In ABMAYR, Hermann, G. (ed.) *Stuttgarter NS-Täter. Vom Mitläufer bis zum Massenmörder*. Stuttgart : Verlag Hermann G. Abmayr, 2009, s. 131.

19 SCHUHLADEN-KRÄMMER 1997, s. 426-428. Tiež KAŇÁK, Petr – VAJSKEBR, Jan. V prvém sledu. Kariéra velitele nacistických policejních jednotek Waltera Stahleckera. In *Terezínské listy*, 2015, roč. 43, s. 20-21.

20 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ministerstvo zahraničných vecí 1939 – 1945 (MZV), kartón (k.) 180, č. 7077/1940.

21 BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Werner Götttsch, SS-Stammkarte.

22 BArch Berlín, ehem. BDC, RuSHA-Akte Werner Götttsch, Životopis z 15. augusta 1938.

W. Göttisch krátko po vojne pred americkými vyšetrovateľmi,²³ zostáva otázne. Jedno je isté, pre finančnú insolventnosť otca musel na konci roku 1931 ukončiť svoje štúdium na vysokej obchodnej škole.²⁴ V tom čase Nemecko plnou silou zasiahla veľká hospodárska kríza a v podobnej situácii bez materiálneho zabezpečenia ako W. Göttisch sa ocitlo viac ako šesť miliónov obyvateľov krajiny.²⁵ Jedným z dôsledkov hlbokoj ekonomickej depresie bol nárast popularity extrémistických strán, hlavne Nacionálnosocialistickej robotníckej strany Nemecka (NSDAP). Kiel v tomto smere nepredstavoval žiadnu výnimku. Skôr naopak, tvoril jednu z bášť nacionálnych socialistov vo „Weimarskej republike“. V roku 1930 boli v Kieli druhým a o necelé dva roky neskôr už najsilnejším politickým zoskupením.²⁶

Mladého W. Göttischa musel razantný nástup nacistov priťahovať. Okrem toho mal aj svoj vzor, staršieho brata Helmutha, ktorý v decembri 1930 vstúpil do strany a o mesiac neskôr aj do SS.²⁷ Werner krátko nato súrodenca nasledoval: v januári 1931 sa prihlásil do NSDAP a v polovici marca toho istého roku sa stal členom SS.²⁸ Po poldruha roku v kielskom SS, charakterizovanom množstvom pouličných bitiek s politickými odporcami a násilím vo všeobecnosti,²⁹ prešiel W. Göttisch v októbri 1932 do SD.³⁰ V tom čase išlo o pomerne bezvýznamnú zložku aparátu NSDAP, existujúcu len niečo vyše roka. Jej význam stúpol až po prevzatí moci nacionálnymi socialistami koncom januára 1933 a najmä po vyradení SA ako vnútro-politického mocenského faktora v lete 1934. Vtedy sa SD stala jedinou stranickou spravodajskou službou a šéf SS Heinrich Himmler ju koncom januára 1935 povýšil na jeden z hlavných úradov SS.³¹

Ruka v ruke s rastúcim vplyvom SD postupoval W. Göttisch v jej štruktúrach smerom nahor. Krátko po vstupe do SD sa na Heydrichov pokyn presunul do Berlína, kde sa podieľal na budovaní organizácie SD-Oberabschnitt Ost pod vedením Hansa Kobelinskeho.³² W. Göttisch nebol jediným zo spolupracovníkov v počiatkovej fáze SD, kto pochádzal z Kielu. Nemecký historik Florian Altenhöner napočítal vyše 40 tzv. „kielskych kamarátov“, ktorí v rokoch 1932 – 1934 vstúpili do služieb SD. Zväčša išlo o mužov „generácie vojnových detí“ (Kriegsjugendgeneration). Vojnu zažili ako deti v zázemí a vyrastali s nespracovanou traumou porážky nemeckého cisárstva. Pochádzali z relatívne dobrých sociálnych pomerov a absolvovali

23 ALTENHÖNER 2010, s. 352. The National Archives Kew (TNA), KV 3/248, s. 3. Výsluch W. Göttischa 24. júla 1945. Za sprostredkovanie dokumentu ďakujem kolegovi Dušanovi Segešovi.

24 BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Werner Göttisch, Životopis z 20. januára 1934. Landesarchiv (LA) Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28-31, Göttischov výsluch na Krajinskom kriminálnom úrade v Kieli 15. decembra 1964.

25 WEHLER, Hans-Ulrich. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914 – 1949, Band 4*. München : Verlag C. H. Beck, 2003, s. 259.

26 Dostupné na internete: http://www.akens.org/akens/texte/ak_ap/reader/wahlen.html.

27 BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Helmuth Göttisch.

28 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28, Návrh na Göttischovo povýšenie z 28. januára 1944. V životopise z augusta 1938 uvádza vstup do SS decembri 1930. Pozri BArch Berlín, ehem. BDC, RuSHA-Akte Werner Göttisch.

29 ALTENHÖNER 2010, s. 34.

30 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 17, Výtah z kmeňovej karty SS W. Göttischa.

31 WILDT 2018, s. 241-247.

32 TNA, KV 3/248, s. 3, Výsluch W. Göttischa 24. júla 1945. LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28-31, Göttischov výsluch na Krajinskom kriminálnom úrade v Kieli 15. decembra 1964.

stredoškolské vzdelanie. Avšak hospodárska kríza im znemožnila uplatnenie na trhu práce, resp. pokračovať vo vysokoškolskom štúdiu. Títo muži predstavovali pre SD vhodný typ aj z hľadiska optimalizácie nákladov: väčšinou nemali manželské záväzky, nedisponovali akademickým vzdelaním a boli ochotní pracovať za nižšiu mzdu. Socializácia v SS predstavovala dostatočnú záruku ich lojality.³³

O necelé dva roky neskôr sa W. Götttsch presťahoval do Mníchova. Popri riadení referátu „komunizmus a marxizmus“ plnil aj funkciu Heydrichovho pobočníka. Po prevzatí gestapa H. Himmlerom sa vrátil opäť do Berlína, kde naďalej ako v bavorskej metropole viedol oddelenie „pre svetónázorové otázky“.³⁴ Kariérny rast sa neprejavoval len vyššími funkciami v rámci SD, ale aj postupom v hodnostnom rebríčku SS. V júni 1934 bol povýšený za SS-Obersturmführera (ekvivalent hodnosti nadporučík) a koncom januára 1935 za SS-Hauptsturmführera (kapitán). To všetko vo veku necelých 23 rokov.³⁵ Ďalší posun smerom nahor nezastavila ani Götttschova dopravná nehoda počas plnenia služobných úloh s následkom usmrtenia policajta v polovici mája 1935,³⁶ ani údajné nezhody so šéfom R. Heydrichom. K tým malo dôjsť niekedy na prelome rokov 1936/1937, keď mal požiadať o prepustenie z SD a na niekoľko mesiacov organizáciu aj opustiť. Problémom však je, že ich uvádza len samotný W. Götttsch.³⁷ V jeho osobnom spise dôstojníka SS sa žiadna takáto zmienka nenachádza. Naopak, v ostrom kontraste proti Götttschovmu tvrdeniu stojí Heydrichova úporná snaha o zmenu trestu na podmienený, následne o zastavenie trestného stíhania proti podriadenému a napokon o výmaz z registra trestov.³⁸ Proti hovorí tiež vyslanie W. Götttscha na kurz kriminálnych komisárov na policajnú školu v Berlíne-Charlottenburgu v októbri 1937, jeho úspešné absolvovanie a povýšenie do hodnosti SS-Sturmbannführera (major) na jeseň 1938.³⁹

Pravda, Götttschov kariérny postup neurčovala len lojalita k nadriadenému R. Heydrichovi. Rozhodujúcim kritériom bola úspešnosť realizácie špeciálnych úloh. Jednu z prvých predstavovala likvidácia Otta Strassera, niekdajšieho vrcholového funkcionára NSDAP, neskôr tvrdého Hitlerovho oponenta žijúceho v československom exile, resp. únos prevádzkovateľa tajnej Strasserovej rozhlasovej stanice Rudolfa Formisa na prelome rokov 1934/1935. Hoci W. Götttsch spolu s A. Naujocksom R. Formisa neuniesli, ale zavraždili, šéf SD nemal

33 ALTENHÖNER 2010, s. 37-39.

34 TNA, KV 3/248, s. 3, Výsluch W. Götttscha 24. júla 1945. LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28-31, Götttschov výsluch na Krajinskom kriminálnom úrade v Kieli 15. decembra 1964. BArch Berlín, ehem. BDC, RuSHA-Akte Werner Götttsch, Životopis z 15. augusta 1938.

35 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 17, Výťah z kmeňovej karty SS W. Götttscha.

36 BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Werner Götttsch, Prípís ríšskeho a pruského ministerstva vnútra H. Himmlerovi z 2. októbra 1935.

37 TNA, KV 3/248, s. 3, Výsluch W. Götttscha 24. júla 1945. LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28-31, Götttschov výsluch na Krajinskom kriminálnom úrade v Kieli 15. decembra 1964.

38 BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Werner Götttsch, Heydrichov prípis hlavnému štátnemu zástupcovi pri okresnom súde v Kieli z 1. decembra 1936; Heydrichov list H. Himmlerovi z 21. augusta 1937; Heydrichov prípis hlavnému štátnemu zástupcovi pri okresnom súde v Kieli z 8. mája 1941.

39 BArch Berlín, ehem. BDC, RuSHA-Akte Werner Götttsch, Životopis z 15. augusta 1938. BArch Berlín, ehem. BDC, SSO-Akte Werner Götttsch, Hodnotiaca správa z 20. septembra 1938.

dôvod na nespokojnosť.⁴⁰ Nemenej významnou úlohou bolo tiež spravodajské rozpracovanie tzv. Spannovho kruhu, teda viedenského sociológa a teoretika koncepcie stavovského štátu Othmara Spanna, jeho najbližších spolupracovníkov a oddaných stúpcov. Krátko po „anšluse“ Rakúska viedol W. Götttsch špeciálne komando, ktoré zatklo O. Spanna a jeho syna Rafaela. Podľa svojich vyjadrení ich mal pôvodne zastreliť, čo však z humánnych dôvodov odmietol vykonať. Hoci to z Götttschových úst nevyznieva príliš vierohodne, jeho verziu potvrdil jeden z doťknutých – Rafael Spann.⁴¹ W. Götttsch mohol byť na základe toho západonemeckými vyšetrovateľmi zbavený podozrenia z príťažujúceho obvinenia.

Ďalšie poverenie osobitného významu prišlo na jeseň 1938 a malo prispieť k destabilizácii už aj tak dosť labilného pomníčovského Česko-Slovenska. W. Götttsch v zmysle Heydrichových rozkazov zameral pozornosť na slovenskú časť dožívajúcej republiky s cieľom zakomponovať separatistické tendencie časti ľudáckych politikov do nemeckých plánov. Za týmto účelom sa premiestnil do blízkej Viedne. Tu spoločne s Wilhelmom Waneckom, rodákom z rakúskeho hlavného mesta, aktívnym nacionálnym socialistom od roku 1931 a príslušníkom SD od jesene 1934,⁴² založili začiatkom roku 1939 „Blocksstelle“, ktorá slúžila na získavanie spravodajských kontaktov nielen na Slovensku, ale aj v ďalších krajinách dunajsko-karpatského priestoru. Odtiaľto W. Götttsch pravidelne, od konca januára 1939 takmer každý deň, dochádzal do Bratislavy.⁴³ Oboznamoval sa so situáciou a hľadal vhodných kandidátov medzi ľudáckymi politikmi na zapriahnutie do nemeckých plánov, podporujúc ich snahy o vyhlásenie nezávislosti. Ako sprostredkovateľ mu poslužil, ako som už uviedol, F. Karmasin, s ktorým sa musel spoznať niekedy na prelome októbra/novembra 1938.⁴⁴ Slovensko teda nebolo pre W. Götttscha až takým neznámym prostredím, ako sa to po vojne usiloval vsugerovať americkým vyšetrovateľom.

Vďaka F. Karmasinovi sa W. Götttsch na Slovensku rýchlo zorientoval. V polovici februára 1939, krátko po Tukovej návšteve v Berlíne u nemeckého diktátora, referoval ríšskemu ministrovi zahraničia o možnostiach uskutočnenia prevratu Tukovou skupinou. Okamžite po návrate z hlavného mesta ríše sa spolu s agentom Auswärtiges Amtu Edmundom Veessenmayerom⁴⁵ zúčastnil schôdzky s ľudáckymi radikálmi, kde sa hovorilo o výhodách samostatnosti pod nemeckým patronátom. Koncom mesiaca opäť podával správu Joachimovi Ribbentropovi o stave príprav prevratu, určenom na 11. marca.⁴⁶ K nemu však zo známych príčin

40 ALTENHÖNER 2010, s. 71-85. Pozri tiež CÍLEK, Roman. *Muž, jehož řemeslem byl zločin. Z historie nacistické špionáže*. Praha : Nakladatelství Ostrov, 2016, s. 42-43.

41 HACHMEISTER, 1998, s. 17-18.

42 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 3197, Waneckov životopis z 28. septembra 1935.

43 TNA, KV 3/248, s. 7. Výsluch W. Götttscha 24. júla 1945. Národní archiv (NA) Praha, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 119, 2-11-18a, s. 66. Prípís ministerstva národnej obrany ministerstvu vnútra z 31. januára 1945 s prílohou, obsahujúcou informácie z výsluchu zajatého príslušníka SD. LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 3197, Waneckov výsluch pred americkým vojenským tribunálom v Norimbergu 9. januára 1948.

44 BArch Koblenz, NL 1180/39, Nedatovaný (pravdepodobne december 1938) Rablov list bez uvedenia adresáta.

45 K Veessenmayerovej činnosti na Slovensku pozri MATIČ, Igor-Philip. *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2002, s. 61-79.

46 SCHRIFFL – SCHVARC 2012, s. 122-124.

nedošlo.⁴⁷ Götttschova misia sa týmto nezdarom nekončila. Naopak, sprevádzal Hitlerovho emisára Wilhelma Kepplera po príchode do Bratislavy a v noci z 12. na 13. marca tlmočil zosadenému ministerskému predsedovi J. Tisovi verbálne pozvanie na rokovanie do Berlína k A. Hitlerovi.⁴⁸ O niekoľko hodín neskôr sa spolu s A. Naujocksom podieľal na koordinovaní fingovaných bombových útokov v Bratislave majúcich za cieľ vyvolať ilúziu slovenskej revolúcie.⁴⁹ W. Götttsch teda pridelené úlohy splnil k plnej spokojnosti nadriadených. W. Keppler už o deň nato navrhol H. Himmlerovi jeho povýšenie. Šéf SS to odmietol s poukázaním na Götttschov mladý vek, postavenie v hierarchii SD a len nedávne udelenie hodnosti SS-Sturmbannführer.⁵⁰ Napriek Himmlerovmu negatívne rozhodnutiu mohol „Amt III Ausland“ SD prezentovať svoje aktivity vedúce k likvidácii Česko-Slovenska ako úspech.⁵¹

Po splnení úlohy v Bratislave sa W. Götttsch vrátil do Berlína. Či sa aj on zapojil do internej debaty o podobe budúceho Hlavného úradu ríšskej bezpečnosti (RSHA), je otázne. V auguste 1939, krátko pred napadnutím Poľska, dostal od R. Heydricha rozkaz odísť do sliezskeho Vroclavu a skontrolovať štádium príprav vyvolávania incidentov na tomto úseku nemecko-poľskej hranice.⁵² Podľa vlastného tvrdenia z polovice 70. rokov sa po dvoch dňoch vrátil späť do Berlína.⁵³ W. Götttsch akúkoľvek účasť na fingovanom prepadaní vysielača v Gliwiciach (Gleiwitz) kategoricky poprel, čo napokon potvrdil historik Florian Altenhöner v Naujocksovej biografii.⁵⁴ Ináč to bolo v prípade únosu britských spravodajských dôstojníkov v holandskom pohraničnom meste Venlo.⁵⁵ W. Götttsch sa nielen na akcii podieľal, ale v prestrelke pravdepodobne smrteľne zranil holandského spravodajského dôstojníka Dirka Klopa. Podobne ako ostatní účastníci únosu dostal W. Götttsch priamo od A. Hitlera Železný kríž I. triedy.⁵⁶

Po vzniku RSHA koncom septembra 1939 sa W. Götttsch stal vedúcim referátu VI D Juhovýchod. Do jeho kompetencie patrilo spravodajské pokrytie krajín dunajsko-karpatského priestoru a Balkánskeho polostrova vrátane Slovenska.⁵⁷ W. Götttsch mal spolupracovať na tomto poverení s mimoriadnym vyslancom ministra zahraničia pre otázky spravodajských služieb Manfredom von Killingerom,⁵⁸ neskorším

47 Podrobnejšie BYSTRICKÝ 2014, s. 353-373.

48 SCHRIFFL – SCHVARC 2012, s. 128-129.

49 ALTENHÖNER 2010, s. 97-98.

50 BArch Berlín, NS 19/809, Bl. 41-42, 44, Korešpondencia medzi W. Kepplerom a H. Himmlerom 15. a 28. marca 1939.

51 ALTENHÖNER 2010, s. 102-103. Tiež Institut für Zeitgeschichte München (IfZ), MA 1563/26, NG-2316, Záznam o nasadení SD v zahraničí z 8. augusta 1940 a Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlín (PAAA), R 100741, Lutherov prípis vyslancovi Rintelenovi vo veci vyznamenania Heinza Josta z 26. augusta 1941.

52 TNA, KV 3/248, s. 3, 8, Výsluch W. Götttscha 24. júla 1945.

53 BArch Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wernera Götttscha 11. júna 1974.

54 ALTENHÖNER 2010, s. 104-122.

55 K incidentu vo Venlo pozri podrobnejšie CÍLEK 2016, s. 192-246; ALTENHÖNER 2010, s. 104-122.

56 CÍLEK 2016, s. 246; ALTENHÖNER 2010, s. 130.

57 BArch Berlín, DP 3/1845, Organizačný plán RSHA z 1. februára 1940. PAAA, R 100750, Prípis náčelníka Bezpečnostnej polície a SD Auswärtiges Amt zo 6. februára 1940.

58 Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), Ministerium für Staatssicherheit (MfS), HA IX/11, ZR 920/62, Bl. 42,

šéfom nemeckej diplomatickej misie v Bratislave. Úlohu už však nestihol zrealizovať. Na jar 1940 lekári diagnostikovali W. Göttsovi tuberkulózu.⁵⁹ Sľubne vyvíjajúcu sa kariéru zastavila na dva roky zákerná choroba. Počas nich sa W. Göttsoch zotavoval vo viacerých sanatóriách, okrem iného aj v Tatranskej Polianke.⁶⁰

Po rekonvalescencii sa v lete alebo na jeseň 1942 vrátil do RSHA. Najprv pôsobil ako styčný dôstojník Úradu VI RSHA na ministerstve propagandy, kde sa podľa vlastných slov prvýkrát dozvedel o „konečnom riešení židovskej otázky“.⁶¹ Po prevzatí RSHA Ernstom Kaltenbrunnerom v roku 1943 sa W. Göttsoch stal členom jeho štábu. Na jeseň 1943 bol preložený k úradnej skupine VI E so sídlom vo Viedni, ktorú viedol Göttsoch starý známy W. Waneck.⁶² Tu sa mal na Kaltenbrunnerov príkaz, ako uviedol pri výsluchu v decembri 1964, pokúsiť nadviazať kontakty s nepriateľskými spravodajskými službami. Dôvod bol však oveľa prozaiickejší: Göttsochova úloha spočívala v infiltrovaní sa do konzervatívnych skupín rakúskeho odboja.⁶³ To mu umožnilo či už bezprostredne po vojne, alebo neskôr v Nemeckej spolkovej republike vydávať sa za sympatizanta katolíckeho spektra rakúskeho odbojového hnutia a odporcu nacionálnosocialistického režimu.⁶⁴ Povýšenie do hodnosti SS-Obersturmbannführera (podplukovník) v lete 1944 iniciované E. Kaltenbrunnerom⁶⁵ svedčí o úplnom opaku a o pretrvávajúcej oddanosti k Tretej ríši.

Záver vojny zastihol W. Göttsocha v Rakúsku v blízkosti šéfa RSHA E. Kaltenbrunera. Spolu s kolegami W. Waneckom a Wilhelmom Höttlom sa cez svoje kontakty na rakúsky odboj usilovali spojiť zo západnými spojencami a rokovať s nimi o separátnom mieri pre Rakúsko. Naivne verili, že Anglo-Američania pristanú na ich argumentáciu s Rakúskom ako antikomunistickým nárazníkovým štátom, pričom počítali s účasťou nacionálnych socialistov v prechodnej vláde.⁶⁶ Po stroskotaní týchto sondáží sa W. Göttsoch stiahol s Kaltenbrunnerovou suitou začiatkom mája 1945 do štajerského kúpeľného mestečka Altaussee. O 11 dní neskôr padol do amerického zajatia.⁶⁷ Začalo sa pre neho päťročné obdobie internácie v amerických a francúzskych táboroch.

V júli 1945 absolvoval W. Göttsoch dva intenzívne výsluchy. Prvý, uskutočnený začiatkom júla, sa týkal pokusov o nadviazanie kontaktov so západnými spravodajskými

Jostov záznam zo 6. marca 1940. BArch Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wernera Göttsocha 11. júna 1974.

59 BArch Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wernera Göttsocha 11. júna 1974. Porovnaj LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 28-31, Göttsochov výsluch na Krajinskom kriminálnom úrade v Kielu 15. decembra 1964.

60 BArch Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wernera Göttsocha 11. júna 1974.

61 Tamže.

62 WILDT 2018, s. 404-405.

63 ALTENHÖNER 2010, s. 226.

64 TNA, KV 3/248, s. 13-14, Výsluch W. Göttsocha 24. júla 1945. BArch Ludwigsburg, B 162/20570, Bl. 2-13, Výsluch Wernera Göttsocha 11. júna 1974.

65 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 15-16, Záznam Úradu I RSHA z 28. januára 1944; dekrét o povýšení podpísaný H. Himmlerom z 22. júla 1944.

66 BLACK, Peter. *Ernst Kaltenbrunner. Vasall Himmlers: Eine SS-Karriere*. Paderborn : Schöningh, 1991, s. 239-281.

67 TNA, KV 3/248, s. 2., Výsluch W. Göttsocha 24. júla 1945.

službami na sklonku vojny.⁶⁸ V druhom, 24. júla, sa americkí vyšetrotelia zamerali na zostavenie Götttschovho profilu. Zaujímala ich Götttschova kariéra v SD, resp. v RSHA a najmä osobitné poverenia nariadené R. Heydrichom. Vyšetrotelia sa pýtali na okolnosti zavraždenia R. Formisa, sudetskú krízu, prípad Venlo, aktivity úradnej skupiny RSHA VI E. Reč prišla pochopiteľne aj na jeho poslanie na Slovensku. W. Götttsch uviedol nevyhnutné minimum a odpovedal tak, aby si žiadnym spôsobom nepritážil.⁶⁹ V ďalších vypočúvaniach sa Američania sústredili hlavne na únos britských spravodajských dôstojníkov. Avšak z W. Götttscha nedostali nič zásadného, čo by mohlo viesť k vzneseniu obžaloby a postaveniu pred vojenský súd. Napriek tomu bývalý príslušník SD zostal až do konca roku 1948 v americkom zajatí. Na slobodu sa však ešte nedostal. Američania ho na prelome rokov 1948/1949 odovzdali Francúzom. Tí ho spravodajsky vyťažovali v tirolskej metropole Innsbruck až do konca roku 1950.⁷⁰

Po prepustení z internácie sa W. Götttsch vrátil do svojho rodného mesta. V Kieli v roku 1951 prešiel denacifikačným procesom. Hlavný denacifikačný výbor krajiny Šlezvicko-Holštajnsko ho zaradil do skupiny IV (Mitläufer),⁷¹ teda do kategórie minimálne zaťažených nacistickou minulosťou. Vzhľadom na svoje niekdajšie postavenie nemožno záverečný súd úradu vnímať inak ako frašku. Rozhodnutie výboru mu umožnilo zaradiť sa bezproblémovo do spoločnosti. W. Götttsch sa zamestnal ako obchodník/predavač, od roku 1956 pracoval ako účtovník v krajiniskom zväze úverových družstiev. V druhej polovici 60. rokov zarábala mesačne 1 400 DM, čo predstavovalo viac ako priemernú mzdu vo vtedajšom západnom Nemecku. Z platu si mohol dovoliť dovolenky v Rakúsku, Taliansku či Španielsku.⁷² Okrem toho ešte dostával mesačne 150 DM ako agent CIA za informácie zvnútra krajiny pravicovej Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD).⁷³

Napriek relatívne dobrému materiálnemu zabezpečeniu začínala v 60. rokoch W. Götttscha predsa len dobiehať vlastná hnedá minulosť. Ako obvinený bol vypočúvaný v prípade fingovaného prepadu rozhlasového vysielača v Gliwiciach a vraždy R. Formisa. Vyšetrotelia ho predvolali tiež počas rozsiahleho vyšetovania proti niekdajším pracovníkom RSHA.⁷⁴ Ani jedno zo stíhaní napokon nevedlo k vzneseniu obžaloby a súdnemu stíhaniu. Platilo to aj v prípade zavraždenia pracovníka nemeckej ambasády vo Viedni Wilhelma von Kettelera,

68 Správa z výsluchu W. Götttscha zo 4. júla 1945. Dostupné na internete: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/PAEFFGEN%2C%20THEODOR_0007.pdf.

69 TNA, KV 3/248, s. 1-16, Výsluch W. Götttscha 24. júla 1945.

70 BArch Ludwigsburg, B 162/20569, Bl. 25-35, Výsluch Wenera Götttscha 11. mája 1965. Záznam CIA zo 16. októbra 1967. Dostupné na internete: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GOETTTSCH%2C%20WERNER_0034.pdf.

71 LA Berlín, B Rep. 057-01, Nr. 1135, Bl. 25, Rozhodnutie Hlavného denacifikačného výboru krajiny Schleswig-Holstein z 20. júna 1951.

72 Záznam CIA z 18. decembra 1968. Dostupné na internete: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GOETTTSCH%2C%20WERNER_0055.pdf.

73 Záznam CIA z 15. januára 1969. Dostupné na internete: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GOETTTSCH%2C%20WERNER_0055.pdf.

74 K stíhaniu bývalých príslušníkov RSHA západoberlínskym generálnym štátnym zastupiteľstvom pozri WEINKE, Annette. Amnestie für Schreibtischtäter. Das verhinderte Verfahren gegen die Bediensteten des Reichssicherheitshauptamtes. In MALLMANN, Klaus-Michael – ANGRICK, Andrej (eds.) *Die Gestapo nach 1945. Konflikte, Karrieren, Konstruktionen*. Darmstadt : WBG, 2009, s. 200-220.

známeho odporcu nacionálnosocialistického režimu, na jar 1938. Stíhanie bolo v polovici 70. rokov zastavené. W. Götttsch si mohol užívať pokojný dôchodok v rodnom Kieli, kde v roku 1983 zomrel.⁷⁵

Pôsobenie Bezpečnostnej služby SS na autonómnom Slovensku charakterizuje dvojkoľajnosť a najmä tvrdý boj oboch navzájom si konkurujúcich zložiek jednej a tej istej organizácie. Dôsledkom toho bolo nejednotné posudzovanie pomerov a diania v krajine a protežovanie odlišných ľudáckych kandidátov na realizáciu nacistického scenára rozbitia dožívajúceho pomníčovského Česko-Slovenska. Každá zo zložiek SD ukázala pri meniacej sa situácii rôznu mieru flexibility. „Amt III Ausland“, prítomný na Slovensku predovšetkým cez osobu W. Götttscha, dokázal reagovať na nečakané zmeny pružnejšie a aj preto vyšiel zo zápasu s viedenským „SD-Donau“ lepšie. W. Götttsch mal predsa len väčšie skúsenosti s prácou v zahraničí ako Stahleckerovi muži a nemal, na rozdiel od „SD-Donau“, ani ambíciu robiť v Bratislave vlastnú politiku.

W. Götttsch predstavuje prototyp prvej generácie príslušníkov SD, socializovanej v násilnom milie SS začiatku 30. rokov a odhodlanej k plneniu špecifických úloh. Neskôr síce ustúpila do úzadia na úkor akademikov z „generácie neúprosných“, ale ako R. Heydrich, tak aj jeho nasledovník na čele RSHA E. Kaltenbrunner sa jej služieb úplne nezriekli. Svedčí o tom kariéra W. Götttscha. Išlo o presvedčeného nacionálneho socialistu, oddane slúžiacemu režimu až do jeho konca. Ak by ho z profesijného života nevyradila zákerná choroba, W. Götttsch by s veľkou pravdepodobnosťou patril do pomerne úzkeho okruhu exekútorov nacionálnosocialistického „nového poriadku“ na okupovaných územiach Sovietskeho zväzu. Z dostupných prameňov, s výnimkou nie príliš dôveryhodných vyjadrení počas výsluchu v júni 1974, nie je možné zrekonštruovať Götttschov postoj k antisemitskej politike režimu a k samotnej fyzickej likvidácii Židov. Ako príslušník SS/SD s ňou podľa všetkého súhlasil a príkaz špičiek režimu k masovému vraždeniu neodsudzoval, vnímal ju ako nevyhnutnosť na dosiahnutie víťazstva vo vojne a zabezpečenia budúcnosti nemeckého národa. Samozrejme, že pred justičnými orgánmi, či už pred spojeneckými alebo neskôr pred západonemeckými, svoje skutočné postoje z obáv o svoj osud zamlčoval, resp. dával najavo vnútorné dištancovanie od spáchanej genocídy. To W. Götttschovi, podobne ako mnohým služobníkom nacionálneho socializmu a jeho režimu, pomohlo vyhnúť sa potrestaniu.

75 ALTENHÖNER 2010, s. 353.

Cituj:

SCHVARC, Michal. Sicherheitsdienst a autonómne Slovensko. Príklad Wenera Götttscha. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 7-18. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.2>

...

PhDr. Michal Schvarc, PhD.
Oddelenie novších dejín
Historický ústav SAV,
P. O. Box 198, Klemensova 19,
814 99 Bratislava
Slovenská republika
michal.schvarc@savba.sk

Spät' do kuchýň, kostolov a k deťom. Ženy počas autonómie 1938 – 1939

Eva Škorvanková

Abstract:

ŠKORVANKOVÁ, Eva: Back to the Kitchens, Churches and Children. Women during the Period of Autonomy, 1938 – 1939.

The status of women living in modern day Slovakia has significantly changed since the establishment of the Czechoslovak Republic. Women have gained civil rights and freedoms as well as the right to vote. Following the declaration of autonomy, the process of the elimination of democratic rights and freedoms had emerged as the establishment of a model for an authoritarian state was implemented. The ruling conservative political elites of the HSLŠ (Hlinka's Slovak People's Party) fully disclosed their views on the so-called natural role of womankind. Being a Catholic priest, Jozef Tiso based his definition of the status of women on the Christian model. He very clearly saw her role as holding a position within an organized Christian family, alongside her husband while focusing on raising their children. Given this notion, the issue of employment for married women was a subject within the debate concerning the future of education for girls. The government thoroughly opposed co-education at secondary schools. The article focuses on an analysis of the role of women in the autonomous Slovakia. Besides both the political and social roles taken by women, great emphasis was put on the contemporary ideas, stereotypes and norms related to women as well as on their opinions on the on-going processes and the contemporary campaign for the dismissal of married women from their employment and their return to family life.

Keywords: Autonomous Slovakia, Women, Gender Identity, Women's Employment, Magazine Nová žena

*„Žena rastie pre krb rodinný a nie pre klub.“
(Jozef Tiso, 1924)*

Počas krátkeho obdobia, od vyhlásenia autonómie Slovenska po vznik Slovenského štátu, došlo k zásadným zmenám v politickom a spoločenskom živote, ktoré sa nevyhnutne dotkli aj slovenských žien. Politické špičky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) rezignovali na demokratické a liberálne hodnoty predmníchovského Československa a jednoznačne sa voči nim vymedzili, rovnako ako pražské vládnuce elity druhej Československej republiky. Slovenská autonómna vláda začala realizovať svoje autoritatívne a konzervatívne politické názory, ktoré sa okrem iného bezprostredne dotýkali aj vymedzenia miesta a úlohy slovenskej ženy v spoločnosti. Podľa môjho názoru sa v slovenskej spoločnosti postavenie ženy v rodine a spoločnosti vnímalo v kontexte kresťanskej náboženskej morálky. Mužská a ženská rola bola v takomto modeli rodových vzťahov definovaná ako Bohom určený a trvalý základ usporiadania spoločnosti. Voči tomuto prevládajúcemu konceptu sa vymedzovali niektoré liberálne predstaviteľky

ženského hnutia (Hana Gregorová)¹ a mladá generácia slovenských žien, ktorá vyrastala v prostredí demokratického Československa.

V práci vychádzam z konštruktivistického chápania rodu. Rodovú identitu (gender) považujem za kultúrny konštrukt, ktorý vyjadruje vzťah medzi telom ako biologicky daným faktom a jeho sociálnym významom. Je symbolickým systémom, ktorým telo vstupuje do spoločnosti.² Rodovú identitu ako analytickú kategóriu chápem ako sociálne podmienený kultúrny konštrukt a zároveň ako sociálnu pozíciu, ktorá je vymedzená sociálnymi vzťahmi, predstavami a stereotypmi o rodovo podmienených úlohách.³ V práci som sa priklonila k názoru, že rodové vzťahy a rodová identita v určitej spoločnosti a v jej historickom kontexte sú definované troma rovinami: reálne politicko-sociálne postavenie (právne, rodinné, miera závislosti alebo nezávislosti od muža, prístup k vzdelaniu a možnosti participovať na verejnom živote); predstavy, normy a pravidlá o rodových vzťahoch v dobovom diskurze (dobové predstavy, stereotypy a normy pri konštruovaní obrazov očakávaného správania mužov a žien) a rovina sebaidentifikácie a sebareflexie.⁴ Sociálna konštrukcia rodu vytvára priestor na analýzu organizácie moci a nerovnosti, ktorá sa prejavuje rodovo štruktúrovanou mocou a rozdelením práce. Rod definovala Joan Wallach Scott ako konštitutívnu súčasť sociálnych vzťahov, ktoré vychádzajú z uvedomovaných rozdielov medzi pohlaviami a súčasne ako primárny spôsob označovania mocenských vzťahov.⁵ V období autonómie bol presadzovaný kresťanský model patriarchálnej rodiny a rodových vzťahov, ktorý síce formálne deklaroval rovnocennosť žien a mužov, v realite sa však prejavoval v podriadenosti žien. Odkazovanie či vytlačovanie žien do súkromnej sféry bolo neoddeliteľnou súčasťou verejného diskurzu o vytváraní novej spoločenskej štruktúry.⁶ V kontexte autoritatívneho režimu je nevyhnutné uvažovať o konkrétnom vymedzení súkromnej sféry, respektíve o pokusoch režimu túto sféru narúšať a vstupovať do nej.⁷ Je preto nevyhnutné skúmať rodové vzťahy ako systém mocenskej nadvlády, ako sledovanie určitých štruktúr mocenskej nadvlády mužov a ich upevňovanie a reprodukovanie prostredníctvom inštitúcií (rodina, cirkev, škola a štát).⁸ Pozícia žien v autoritatívnych alebo krajne pravicových režimoch

1 Ženské hnutie, aktivity a názory slovenských žien v medzivojnovom období nie sú, na rozdiel od českého prostredia, dostatočne preskúmané. GREGOROVÁ, Hana. *Slovenska pri krbe a knihe*. Praha : Leopold Mazáč, 1929; GREGOROVÁ, Hana. *Spomienky*. Bratislava : Tatran, 1979.

2 VERDERY, Katherine. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton : Princeton University Press, 1996, s. 62.

3 V biologickej rovine je rod biologicky daná a (v minulosti) prakticky nemenná realita. Bližšie BAČOVÁ, Viera. Rodové identity ako kolektívne identity (teoretické východiská). In KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVICHOVÁ, Eva. *My a tí druhí v modernej spoločnosti: Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava : Veda, 2009, s. 42.

4 Tamže, s. 43.

5 SCOTT, Joan Wallach. *Gender and the Politics of History*. New York : Columbia University Press, 1999, s. 42.

6 Koncept radikálneho oddelenia pohlaví (verejná sféra politiky a práce a súkromná sféra domu a domácnosti) a del'ba práce medzi nimi bol súčasťou spoločenského diskurzu až do druhej polovice 20. storočia. Jeho súčasťou bol aj ženský ideál domáceho anjela (*angel in the house*), ktorý sa rozšíril najmä v prostredí vyššej a strednej vrstvy v druhej polovici 19. storočia, povzbudzovaný objavmi z oblasti prírodných vied, medicíny a antropológie. Bližšie BOCKOVÁ, Gisela. *Ženy v evropských dejinách od stredoveku do súčasnosti*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2007, s. 114-125.

7 Tamže, s. 249.

8 BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha : Karolinum, 2000.

bola totiž determinovaná patriarchálnymi štruktúrami spoločnosti a formulovaná v podobe jasne definovanej binárnej opozície mužskej a ženskej agendy.⁹ Cieľom predloženej štúdie je zachytenie kvalitatívnej náplne dobového diskurzu, ktorý prezentovala v tlači a v prejavoch oficiálna politická moc voči slovenským ženám. Limitujúcim faktorom hlbšej a komplexnejšej analýzy je však krátke obdobie existencie autonómneho Slovenska. Napriek tomu politická ukotvenosť oficiálneho mocenského diskurzu umožňuje sledovať jeho prejavy, nuansy a kvalitatívny rozmer. Túto pozíciu legitimizuje aj skutočnosť, že po období liberálno-demokratického režimu Československej republiky, aspoň v jeho deklaratívnej rovine, vznikla istá forma diskontinuity, resp. mocenského vákua, ktorého ovládnutie si nárokovala práve autonomistická mocenská hierarchia. Prostredníctvom takejto diskontinuity je možné vnímať nový diskurz o postavení žien v spoločnosti ako ruptúru, ktorá umocňuje prejavy nového diskurzu. Pri bežnom striedaní vlád v rámci pokračujúceho režimu by totiž diskontinuita mohla spočívať v nuansách zmien diskurzu. Nový autonomistický režim mohol túto doménu vnímať ako mocenské pole, na ktorom dokázal svoju moc legitimizovať práve tým, že sa dôrazne vymedzil voči predošlému diskurzu.

Dobové politické názory a predstavy o postavení a úlohe žien v slovenskej spoločnosti v období autonómie som čerpala z dennej tlače. Použila som denník vládnucej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany *Slovák*¹⁰ a tlačový orgán agrárnej strany na Slovensku *Slovenský denník*, ktorý ale ukončil svoju činnosť k 31. decembru 1938.¹¹ Tlač v období autonómie bola cenzurovaná. Od 29. októbra 1938 začali v „nespolahlivých“ tlačiarskych a novinárskych podnikoch a redakciách pôsobiť vládni komisári, vymenovaní autonómnou vládou. Dozerali na spoľahlivosť tlače, ktorá mala byť v službách autonómneho režimu.¹² Z obmedzeného repertoáru ženských časopisov som sa zamerala na obrázkový týždenník *Nová žena*, ktorý patrila Katolíckej jednote žien. Oslovoval najmä vzdelané ženy – katolíčky, ktoré sa angažovali vo verejnom živote, odmietali názory o menejcennosti žien a pripomienkovali politiku oficiálnej politickej elity.¹³

9 PASSMORE, Kevin. Introduction. In PASSMORE, Kevin (ed.) *Women, Gender and Fascism in Europe 1919 – 1945*. Manchester : Manchester University Press, 2003, s. 4.

10 *Slovák* ako tlačový orgán HSLS začal vychádzať v januári 1919, najskôr ako týždenník, potom trikrát týždenne. V roku 1920 sa stal denníkom. Redakcia sa v marci 1922 presťahovala do Bratislavy. *Slovák* vychádzal denne okrem pondelka. DUHAJOVÁ, Zuzana – ŠEFCÁK, Luboš. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 1993, s. 34-35.

11 Oficiálnym tlačovým orgánom agrárnej strany (Republikánska strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu) na Slovensku bol *Slovenský denník*, ktorý vychádzal (po obnovení) od novembra 1918 do 31. decembra 1938. Od konca roka 1931 používal názov *Slovenský denník*. Od februára 1919 vychádzali tieto noviny v Bratislave denne okrem pondelka. DUHAJOVÁ – ŠEFCÁK 1993, s. 40-42.

12 Tamže, s. 81.

13 Mnohé prispievateľky a redaktorky boli manželkami alebo dcérami významných reprezentantov dobovej politickej a spoločenskej elity. Bližšie ZAVACKÁ, Marína. „Nová žena“ so starou prachovkou: Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 376-378.

Slovenské ženy v Československu

Novovzniknutý československý štát bol demokratickou republikou, ktorá poskytovala ženám rovnaké práva ako mužom. Ústava zaručovala československým ženám občiansku slobodu a rovnosť pred zákonom.¹⁴ V medzivojnovom období sa postupne začal zvyšovať podiel pracujúcich žien i napriek rôznym prekážkam, ktoré obmedzovali ich ekonomickú emancipáciu (absencia detských opatrovní s celodennou starostlivosťou¹⁵ alebo nedostatočná kvalifikácia atď.).¹⁶ So vznikom Československej republiky súviseli aj zásadné zmeny vo vzdelávaní žien. Pozitívnym javom bol nárast počtu dievčat na stredných aj vysokých školách.¹⁷ Vzdelanie a kvalifikácia umožňovali uplatnenie žien vo vede a v kvalifikovaných povolaniach.¹⁸

Volebné právo žien je v prostredí liberálneho feministického diskurzu považované za súčasť úspešného emancipačného príbehu a za kritérium miery úspešnosti ženskej emancipácie a rovnoprávnosti.¹⁹ Je otázne, do akej miery je volebné právo obrazom realizovania ženskej emancipácie a participácie na politickom, hospodárskom a kultúrnom živote krajiny.²⁰ Už v rámci zápasu o volebné právo si niektoré aktivistky ženského hnutia uvedomovali, že volebné právo je východiskom a prostriedkom k získaniu priestoru, k rozširovaniu okruhu občianskych povinností a práv a k novému usporiadaniu spoločenských vzťahov medzi pohlaviami.²¹ Československé ženy získali všeobecné, rovné, priame a tajné, aktívne aj pasívne volebné právo, ktoré im garantovala Ústava ČSR.²² Stali sa tak aktívnou

14 Sbíрка zákonů a nařízení, zákon č. 121/1920 Sb. V §106 sa uvádza: „Výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají.“

15 Detské opatrovne vznikali len s veľkými ťažkosťami. V roku 1931 ich bolo približne 140. Veľkým problémom bol nedostatok kvalifikovaných vychovávateľiek. V slovenskej spoločnosti prevládali v tomto období názory, že jediná vhodná výchova maloletých detí prebieha v rodine samotnou matkou. Bližšie KÁZMEROVÁ, Ľubica. Riadiace orgány školstva na Slovensku a vzdelávací systém v rokoch 1918 – 1945. In KÁZMEROVÁ, Ľubica (ed.) *Premeny v školstve a vzdelávaní na Slovensku (1918 – 1945)*. Bratislava : Prodama, 2012, s. 19.

16 V medzivojnovom období sa zvýšila zamestnanosť žien v skupine tzv. pomáhajúcich členov rodiny. Do poľnohospodárskej činnosti bola zapojená celá rodina (manželka a staršie deti). Postupne sa zvyšoval počet robotníčok a úradníčok (do tejto skupiny patrili aj učiteľky). Bližšie k zamestnanosti žien v medzivojnovom období pozri TIŠLIAR, Pavol. Ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období so zreteľom na zamestnanosť žien. In DUĐEKOVÁ 2011, s. 343-364.

17 Tzv. malým školským zákonom z júna 1922 bola na meštianskych školách zavedená koedukácia, ktorá umožnila štúdium dievčat na meštianskych školách. Školy pre ženské povolania prešli rozsiahlou modernizáciou. Nové predmety v osnovách umožňovali prípravu dievčat na samostatnosť v podnikaní a osobnom živote. KÁZMEROVÁ 2012, s. 21, 24.

18 Vysokoškolské vzdelanie si vyžadovalo napr. povolanie právničky či lekárky. V medzivojnovom období postupne narastal počet študentiek práva aj na Univerzite Komenského (počet kolísala okolo 30). Bližšie ZAVACKÁ, Katarína. Právničky v Československej republike: Absolventky práva a právna prax v Československu po roku 1918. In DUĐEKOVÁ 2011, s. 586-598.

19 KOBOVÁ, Ľubica. Načo je (komu) volebné právo? In CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇOVÁ, Jana – KOBOVÁ, Ľubica (eds.) *Histórie žien: Aspekty písania a čítania*. Bratislava : Aspekt, 2007, s. 273.

Podľa nemeckej historičky Gisely Bock je jednoznačná spojitosť medzi volebným právom a nacionalizmom. Podľa nej volebné právo znamenalo viac než len hlas v rozhodovaní a symbolizovalo príslušnosť k národu. BOCKOVÁ 2007, s. 189.

20 Bližšie túto otázku v prípade Československa rozpracovala americká historička Melissa Feinberg (FEINBERG, Melissa. *Elusive Equality: Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, in 1918 – 1950*. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press, 2006, 275 s.).

21 BOCKOVÁ 2007, s. 168-169.

22 Sbíрка zákonů a nařízení, zákon č. 121/1920 Sb., § 9, 10, 14, 15; zákon č. 75/1919 Sb. z. a n., zákon č. 123/1920 Sb. z. a n.

súčasťou politického života. V prípade Československej republiky môžeme hovoriť o ambícii vytvoriť priestor na širšiu participáciu žien v politickom a hospodárskom živote. Väčšia participácia žien na verejnom dianí vytvárala priestor na ich aktívnejšie zapájanie do politických udalostí, cielenie politických programov a kampaní.²³ V poslaneckej snemovni Národného zhromaždenia zasadalo v rokoch 1920 – 1939 celkovo 29 žien a v senáte celkovo 16 senátoriek. Najväčší počet kresiel (celkovo 15) obsadili v medzivojnovom období v snemovni aj v senáte predstaviteľky Komunistickej strany Československa.²⁴ Poslankyne socialistických, ľavicových strán presadzovali na pôde parlamentu návrhy zákonov, ktoré mali za cieľ upraviť postavenie žien – matiek a ich detí. Mobilizácia žien bola v záujme mnohých politických strán aj na Slovensku. Ženy boli stabilnou súčasťou politického života, najmä ako početná voličská základňa. Jozef Tiso sa vo svojom článku *Žena v politike* vyjadril kladne za politické pôsobenie žien: „*Žena patrí tiež do života politického, aby sa i doň vnieslo jemnosti, ideálnosti.*“ Zároveň ale dodal, že „*smutné zastupiteľky ženského pohlavia v dnešnom politickom živote nezodpovedajú tomuto ideálu.*“²⁵ Agendou žien – političiek mala byť najmä sociálna politika, ochrana plodu, starostlivosť o tehotné a matky, zdravotná a hygienická osvetla a témy spojené so sociálnym zabezpečením, zdravotníctvom a vzdelávaním. Tiso ako predstaviteľ HSLŠ predpokladal, že ženy vnesú do politiky viac jemnosti a „*ideálnosti*“. Ako konzervatívny politik a kňaz predpokladal, že práve katolícke ženy budú v politike hájiť aj svoje kresťanské hodnoty a presvedčenie. Ženy boli však v štruktúrach slovenských politických strán len výnimkou. Počas celého trvania československého štátu sa žiadna žena neobjavila na kandidačnej listine HSLŠ vo voľbách do parlamentu.²⁶ Konzervatívnosť slovenských politických elít sa jednoznačne prejavovala v nízkom zastúpení žien v Národnom zhromaždení.²⁷ Verejne deklarovaná rodová rovnoprávnosť tak bola v rozpore s realitou.

Československá republika prevzala ako základ československého právneho poriadku právne predpisy Rakúsko-Uhorska.²⁸ Pre oblasť občianskeho a rodinného práva tak bol v podstate počas celého obdobia trvania československého štátu zachovaný právny dualizmus. Rozdiely sa prejavili v manželskom, majetkovom aj dedičskom práve.²⁹ V českých krajinách zostala v platnosti väčšina ustanovení

23 BUREŠOVÁ, Jana. Společensko-politická aktivita a veřejná činnost žen za první Československé republiky (1918 – 1938). In VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (eds.) *Československo 1918 – 1938: Osudy demokracie ve střední Evropě 2*. Praha : Historický ústav, 1999, s. 394. Bližšie o pôsobení žien v parlamentoch Československej republiky: MUSILOVÁ, Dana. *Z ženského pohľadu: Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918 – 1939*. České Budějovice : Bohumír Němec – Veduta, 2007.

24 MUSILOVÁ 2007, s. 156-157.

25 FABRICIUS, Miroslav – SUŠKO, Ladislav (eds.) *Jozef Tiso. Prejavy a články (1913 – 1938)*. Bratislava : AEP, 2002, dokument č. 99, s. 237-238.

26 ZAVACKÁ, Katarína. „Vladárstvo v rodine“: Politika Slovenského štátu voči ženám. In CVIKOVÁ – JURÁŇOVÁ – KOBOVÁ 2007, s. 307; KÁZMEROVÁ 2012, s. 19.

27 Posledná poslankyňa zo Slovenska vstúpila na pôdu Národného zhromaždenia v rokoch 1925 – 1929. Ženy sa ocitli na kandidátkach ľavicových strán (sociálnodemokratickej a komunistickej strany). In BYSTRICKÝ, Valerín. Politický vývin v čase rastúceho ohrozenia republiky. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol. *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava : Veda, 2012, s. 446.

28 Tzv. recepčným zákonom č. 11/1918 Sb. z. a n. o zriadení samostatného štátu Československého z 28. októbra 1918.

29 K rozdielom v právnom postavení žien medzi českou a slovenskou časťou Československej republiky

rakúskeho Občianskeho zákonníka, ktorý konzervoval patriarchálny model rodiny. Naproti tomu uhorské manželské právo z roku 1894 zaviedlo zásadu povinného civilného sobáša a možnosť rozluky manželstva.³⁰ Pokusom unifikovať manželské právo bol tzv. rozlukový zákon,³¹ ktorý priniesol zásadu fakultatívneho civilného sobáša a možnosť rozluky manželstva aj pre katolíkov.³² V Československu sa čiastočne liberalizovali pomery v manželstve, ale rodinné právo nebolo unifikované ani celkom demokratizované.

Mnohé slovenské ženy sa podieľali aktívne na politickej práci, spolkovéj činnosti (Živena, Katolícka jednota žien, Matica slovenská, Orol, charitatívne cirkevné spolky atď.), sociálnej pomoci, študovali a boli zamestnané. Napriek nespornej emancipácii žien na Slovensku zostalo tzv. prirodzené poslanie žien prítomné v slovenskom politickom aj spoločenskom diskurze.³³ S nástupom autoritatívneho režimu po vyhlásení autonómie sa tieto názory prezentovali na stránkach tlače, ale aj v politike s cieľom obmedziť verejné, profesijné pôsobenie žien, ako aj dievčenské vzdelávanie. Odklon od demokratických politických princípov československého štátu sa prejavil aj v postavení žien v politickom živote autonómneho režimu. Pre postavenie žien a mieru ich emancipácie bola rozhodujúcim faktorom miera sekularizácie spoločnosti a demokratizácie režimu.³⁴ Odbúranie demokratických a občianskych princípov znamenalo zásadný ústup v otázke emancipácie a verejného angažovania žien v slovenskej spoločnosti.

Ženy ako objekt politickej mobilizácie

HSLŠ využila všeobecné oslabenie republiky v čase sudetskej krízy a po Mníchovskej dohode a presadila 6. októbra 1938 vyhlásenie autonómie (tzv. Žilinská dohoda), ktoré bolo potvrdené prijatím zákona o autonómii Slovenskej krajiny 22. novembra 1938. Po vyhlásení autonómie nastal proces postupného odbúrania demokratických práv a slobôd, pluralitného politického systému a utváranie autoritatívneho štátu.³⁵ Dôležitým momentom k upevneniu moci HSLŠ boli zmanipulované voľby do Snemu Slovenskej krajiny 18. decembra 1938.³⁶ HSLŠ už

bližšie MIKULOVÁ, Mária. Právne postavenie ženy v Československej republike. In GÖLLNEROVÁ, Alžbeta – ZIKMUNDOVÁ, Jarmila (eds.) *Žena novej doby: Kniha pre výchovu demokratickej ženy*. Bratislava: Tatra, 1938, s. 116-121; TELECKÁ, Zdenka. Význačné odchýlky v právnom postavení slovenskej ženy. In GÖLLNEROVÁ – ZIKMUNDOVÁ 1938, s. 122-125.

30 Manželstvo katolíkov bolo v zmysle kánonického práva v zásade nerozlučné, povoľoval sa iba tzv. rozvod od stola a lôžka, ktorý ale neumožňoval uzavretie iného manželstva. DUDEKOVÁ, Gabriela – LENGYELOVÁ, Tünde. Premeny právneho postavenia žien. In DUDEKOVÁ 2011, s. 310.

31 Zákon č. 320/1919 Sb. z. a n. z 22. mája 1919, ktorým sa mení ustanovenie občianskeho práva o obradnostiach zmluvy manželskej, o rozluke a o prekážkach manželstva.

32 Manželstvo teda vzniklo fakultatívne oboma formami (cirkevne alebo civilne) a zaniklo smrťou, vyhlásením za mŕtveho alebo rozlukou. VOJÁČEK, Ladislav – KOLÁRIK, Jozef – GÁBRIŠ, Tomáš. *Československé právne dejiny*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola, 2011, s. 129-130.

33 FABRICIUS – SUŠKO 2002, dokument č. 34, s. 141-143.

34 DUDEKOVÁ, Gabriela. Teória v praxi: Participácia žien v politike. In DUDEKOVÁ 2011, s. 287.

35 BYSTRICKÝ, Valerián. Slovenská otázka v medzivojnovom Československu. In BYSTRICKÝ, Valerián. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava: Prodam, 2008, s. 110.

36 Voľby mali plebiscitný charakter a jednotnú kandidátku. BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2010, s. 23-24; BYSTRICKÝ, Valerián. Slovenská autonómia za druhej republiky a vznik Slovenského štátu. In FERENČUHOVÁ – ZEMKO 2012, s. 498.

v slovenskom aj československom politickom priestore nemala žiadnu opozíciu ani väčšie prekážky na ceste k úplnému uchopeniu moci a budovaniu autoritatívneho režimu. Strana sa mohla sústrediť na budovanie inštitúcií a stabilizáciu autoritatívneho režimu.

Po vyhlásení autonómie „pozdravili“ prvú slovenskú autonómnu vládu aj slovenské ženy³⁷ združené v Katolíckej jednote žien³⁸ a v ženskom spolku Živena.³⁹ V novembri denník *Slovák* priniesol úryvok z rozhlasovej prednášky Jolany Černákovovej,⁴⁰ ktorá predstavila „cestu“ slovenských žien, ktoré boli pôvodne „za domácimi krbmi starostlivo schované“, potom sa slovenská žena stala „mužovi rovnocennou nacionálnou oponentkou“.⁴¹ V mene slovenských žien vyjadrila podporu autonóm- nemu Slovensku: „Každá z nás je rovnako naplnená jediným želaním, jedinou vôľou: pomáhať zo všetkých síl budovať nový, krajší a šťastnejší slovenský zajtrajšok.“⁴²

V rovine politických práv boli slovenské ženy rovnoprávne s mužmi, preto sa naďalej aktívne podieľali na politickom živote krajiny a reagovali na aktuálnu situáciu.⁴³ Predstavitelia HSLŠ sa vo svojich politických prejavoch obracali na slovenské ženy ako reprezentantky slovenského národa. V rámci pripravovaných volieb do Snemu Slovenskej krajiny predseda autonómnej vlády Jozef Tiso v rozhlasovom prejave 29. novembra 1938 oslovil aj slovenské ženy a vyzval ich, aby sa spolu so slovenskými mužmi „osvedčili za slovenský štát“.⁴⁴ Požadoval od nich, aby sa postavili za kandidátku HSLŠ a vyslali „svojich najlepších synov do prvého zákonodarného snemu“.⁴⁵ Na „dcéry národa“ sa ale zabudlo, keďže sa na spoločnej kandidačnej listine neobjavila žiadna žena. V tlači sa proti námietkam, že sa „prvý slovenský snem k ženám priveľmi gavaliersky nezadržal ved’ ani len jedna ne kandidovala“,⁴⁶ argumentovalo tým, že udalosti mali mimoriadne rýchly spád, a teda ignorovanie slovenských žien nebolo úmyselné a zámerné.

Aktívne ženy v tomto momente pravdepodobne očakávali, že sa budú môcť zapojiť do verejnej činnosti a podieľať sa na kreovaní nových inštitúcií či definovaní nových politík režimu. Koncom roka 1938 sa na stránkach časopisu *Nová žena* objavilo smutné konštatovanie, že „so spoluprácou slovenskej ženy sa nepočíta, jej

37 Živena sa hlási k spolupráci. In *Slovák*, roč. 20, č. 242, 23. októbra 1938, s. 5; Slovenské katolícke ženy pozdravujú vládu. In *Slovák*, roč. 20, č. 231, 11. októbra 1938, s. 2. Citáty v štúdiu uvádzam v pôvodnom pravopise, upravila som len písanie slovies.

38 Katolícka jednota žien pôsobila na Slovensku od roku 1920. Organizácia bola súčasťou Medzinárodnej únie katolíckych ženských zväzov a reprezentovala modernizačnú politiku Vatikánu, ktorej cieľom bola podpora angažovanosti laikov a laičiek, ktorí sa svojou činnosťou hlásili k hnutiu Katolíckej akcie.

39 Živena ako najstarší ženský spolok na Slovensku bola založená 4. augusta 1869 s cieľom zabezpečiť vzdelávanie a osvetu medzi slovenskými ženami. Pre potreby ženského vzdelávania boli zakladané školy pre ženské povolania a rodinné školy (v Martine, v Kremnici a iných slovenských mestách). Dôležitou súčasťou aktivít spolku bola aj vydavateľská činnosť (*Almanach Živeny*, *Letopisy Živeny*, *Živena*, *Dennica*).

40 Černáková Jolana (1909 – 1975) – manželka vtedajšieho (od októbra 1938 do januára 1939) ministra školstva a národnej osvety Matúša Černáka pracovala ako úradníčka v Matici slovenskej a bola verejne veľmi aktívna.

41 ČERNÁKOVÁ, Jolana. Žena v dnešnom Slovensku. In *Slovák*, roč. 20, č. 268, 24. novembra 1938, s. 2.

42 Tamže.

43 K urnám s heslom: Áno! Chceme! In *Nová žena*, roč. 1, č. 51, 18. decembra 1938, s. 3.

44 Ideme prevychovať Slovákov. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 277, 30. novembra 1938, s. 1.

45 Tamže.

46 POCKODY Štefan. K otázke výluky žien. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 301, 30. decembra 1938, s. 1.

vplyv na celé verejné dianie, zdá sa, bude celkom nepatrný“.⁴⁷ Autorka článku Margita Valková,⁴⁸ mladá vodkyňa katolíckych skautiek, bola rozhorčená najmä z faktu, že do vládnej komisie, ktorá pripravovala reformu dievčenského vzdelávania a výchovy, sa nedostala žiadna žena: „Zabudlo sa na skúsenú skautku, na skvelú organizátorku, i na jemné znalkyne dievčenskej duše, na spisovateľku, na vychovávateľku, na mnohé pracovníčky náboženských spolkov. Dvere pred týmito cennými ženami zostali zavreté. Otázka, či je to správne, či je to vďačné a najmä, či je to pri budovaní nového Slovenska prospešné.“⁴⁹

Konzervatívne vládnuce politické kruhy HSĽS sa netajili svojím názorom na tzv. prirodzené poslanie žien. Jozef Tiso ako katolícky kňaz vychádzal pri definovaní postavenia žien z kresťanskej morálky. Miesto ženy videl v usporiadanej kresťanskej rodine, po boku manžela a pri výchove detí. Vo volebnom programe pre voľby do slovenského snemu deklaroval Tiso požiadavku „vytvorenia obetavej a vernej slovenskej ženy“.⁵⁰ Takto bola definovaná úloha ženy vo vládnom vyhlásení autonómnej vlády Slovenskej krajiny z 21. februára 1939: „Zásadou musí zostať, že vydaté ženy treba vrátiť rodinnému krbu, lebo ony sú povolané viesť a udržiavať vladárstvo v rodine, kde je ich pravé miesto.“⁵¹ Snaha vytesniť ženy z verejného do súkromného priestoru definovala ideál ženy ako starostlivej a obetavej matky a dobrej gazdinky, ktorá sa stará o blaho svojej rodiny, pohodlie a spokojnosť svojho manžela. Miesto ženy bolo jasne vymedzené do súkromnej sféry – do rodiny a domácnosti, kde sa mala realizovať – „[...] byť oporou muža, urobiť domácnosť miestom oddychu, vzorom poriadku, zaručiť dosiahnutie cieľa manželstva – rodinu a výchovu detí, zaistiť blaho manželovi národa“.⁵² Emancipácia a feminizmus boli odsudzované ako „neprijateľné vybočenie, odbočka alebo vykoľajenie“.⁵³ Takto bol ideál ženy prezentovaný aj v tlači a politickej propagande, kde sa prepoil s politikou podpory idealizovaného rodinného života a pôrodnosti, smerom „k budovaniu šťastlivých slovenských kozubov“.⁵⁴ Takúto idealizovanú predstavu slovenskej ženy reprodukovali vo svojich článkoch aj prispievateľky v ženských časopisoch, ktoré prezentovali slovenskú ženu ako pokornú a miernu manželku, priateľku a spoločnicu manžela – „slniečko rodiny“.⁵⁵

Prostriedkom k upevneniu slovenskej rodiny mala byť politika prepúšťania vydatých slovenských žien z pracovného pomeru, podpora sobášnosti, pôrodnosti a zakladania rodín a sociálna politika autonómnej vlády. Realita ale bola oveľa zložitejšia. Otázka zamestnávania vydatých žien a s tým súvisiaca perspektíva

47 VÁLKOVÁ, Margita. Hlas Sloveniek. In *Nová žena*, roč. 1, č. 50, 11. decembra 1938, s. 4-5.

48 Pôvodne tajomníčka dievčenského katolíckeho skautingu, ktorá po vytvorení dievčenského zboru Hlinkovej mládeže v lete 1940 pokračovala v kariére ako zástupkyňa Zborovej vodkyne a neskôr ako Krajinská vodkyňa. ZAVACKÁ 2011, s. 382.

49 VÁLKOVÁ, Margita. Hlas Sloveniek. In *Nová žena*, roč. 1, č. 50, 11. decembra 1938, s. 4-5.

50 Ideme prevychovať Slovákov. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 277, 30. novembra 1938, s. 1.

51 FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.) In *Jozef Tiso. Prejavy a články (1938 – 1944)*. Bratislava : AEP, 2007, dokument č. 48, s. 77.

52 Dôstojnosť ženy nespočíva v jej výrobnej činnosti. In *Nová žena*, roč. 1, č. 50, 11. decembra 1938, s. 10.

53 O miesto ženy... In *Nová žena*, roč. 1, č. 49, 4. december 1938, s. 4-5.

54 VÁLKOVÁ, Margita. Hlas Sloveniek. In *Nová žena*, roč. 1, č. 50, 11. decembra 1938, s. 4-5.

55 BOROŠOVÁ, Alica. Žena slnkom v rodine. In *Nová žena*, roč. 1, č. 3, 15. januára 1939, s. 7.

ženského vzdelávania sa už na jeseň 1938 stala dominantnou témou všetkých diskusií o úlohe a postavení žien v spoločnosti.

Žena patrí do rodiny

Kým ešte začiatkom októbra 1938 bola práca žien vítaná a pozitívne hodnotená, situácia sa rýchlo radikálne zmenila. Počas všeobecnej mobilizácie (23. septembra 1938) v období ohrozenia republiky bola práca žien výhodnou náhradou za chýbajúcich mužov. Ženy zastúpili mužov v práci na poli, v živnostiach, obchodoch a úradoch, pracovali ako poštarčky či konduktorky v električkách v Bratislave, Brne a Prahe.⁵⁶ Krátko po vyhlásení autonómie v októbri 1938 sa problém ženského zamestnávania začal diskutovať v súvislosti s nadbytkom štátnych a verejných zamestnancov jednak po územných stratách následkom Mníchovskej dohody⁵⁷ a neskôr v novembri v súvislosti s prvou Viedenskou arbitrážou. Návrhy na prepustenie vydatých žien sa v Československu objavili už v období hospodárskej krízy v súvislosti s návrhmi úsporných opatrení v štátnych a verejných službách.⁵⁸ Vydaté ženy mali podľa návrhov ekonómov zabezpečenú obživu vďaka manželovi, preto úsporné opatrenia boli namierené práve proti tejto sociálnej skupine.⁵⁹ Demokratické a liberálne československé vlády k prijatiu radikálneho opatrenia, akým je prepúšťanie vydatých žien zo zamestnania, ale nepristúpili.⁶⁰ V období druhej Československej republiky sa preto tento spôsob riešenia celej situácie oživil. V tlači sa tak neustále prezentoval návrh penzionovať všetky vydaté učiteľky a úradníčky,⁶¹ teda všetky vydaté zamestnankyne vo verejnej správe. Začali sa objavovať prvé správy o dobrovoľnom odchode niektorých žien „zo štátnej a školskej služby, aby urobili miesto nadbytočným úradníkom, ktorí sa vracajú z obsadeného územia“.⁶² Keďže tieto dobrovoľné odchody nestačili, reálne sa uvažovalo „o prepúšťaní tých žien, ktoré nie sú na zárobok odkázané“.⁶³ Podľa správ mali byť jednotlivé prípady posudzované individuálne, v Čechách malo byť zo služieb prepustených asi 15-tisíc vydatých žien.⁶⁴

Otázka prepúšťania vydatých žien zo zamestnania v štátnej a verejnej službe bola predmetom všeobecného záujmu verejnosti. V tlači bolo kritizované najmä hromadenie príjmov v bezdetných manželstvách.⁶⁵ Situácia ale mala byť posudzovaná individuálne, keďže platy mnohých úradníkov a učiteľov by bez manželkinho príjmu nevystačili na založenie rodiny.

56 R. Žiarivé príklady práce a obetavosti. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 232, 7. októbra 1938, s. 3.

57 Budú vydaté úradníčky a učiteľky prepúšťané? In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 238, 14. októbra 1938, s. 3.

58 Bližšie JAHODÁŘOVÁ, Lucie. Zpátky k plotně? Ženský komunistický tisk a kritika úsporných opatření ve veřejné správě (1932 – 1933). In *Forum Historiae*, 2015, roč. 9, č. 2, s. 102-118.

59 Dňa 22. decembra 1933 bolo prijaté vládne nariadenie č. 252/1933 Sb. z. a n. o úsporných opatreniach personálnych. Týmto nariadením boli zavedené zrážky zo mzdy a činovního pre domácnosti s dvoma príjmami. O reálnom poklese príjmov JAHODÁŘOVÁ 2015, s. 111.

60 RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 191-192.

61 Celý problém mal byť „urýchlene vyriešený“ a podobne sa mala riešiť aj „otázka vydatých žien v službách súkromných“. Otázka vydatých zamestnankýň pred riešením. In *Slovák*, roč. 20, č. 246, 28. októbra 1938, s. 3.

62 Vydaté ženy už vystupujú z verejných služieb. In *Slovenský denník*, roč. 21, 23. októbra 1938, č. 246, s. 4.

63 Tamže.

64 Tamže.

65 Ženy vo verejných službách a úsporné opatrenia. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 252, 30. októbra 1938, s. 5.

Kampaň proti zamestnaniu vydatých žien sa v tlači prepojila s celkovou kritikou ženskej zárobkovej činnosti, ktorá sa údajne spájala s nezáujmom o založenie rodiny a odmietaním materstva. Mladé zamestnané ženy boli obviňované zo ziskuchtivosti: „Radšej trčia v úrade, ako by sa snažili o vydaj, a to len preto, že sa boja rodinných starostí a majú strach o to, že muž nebude mať taký príjem ako ony!“⁶⁶ Toto „staropanenstvo v úradoch“ sa ako „výnosná špekulácia“ malo eliminovať stanovením vekového limitu na zamestnávanie žien. Po dovŕšení 30. roku života mala žena opustiť úrad a mala sa vydať. Kritizované bolo aj nemanželské spolužitie muža a ženy (tzv. konkubinát), ktoré bolo motivované snahami o dostatočné finančné zabezpečenie. Tieto „vol'né lásky a manželstvá“ poburovali ostatné „slušné rodiny a demoralizovali národ“.⁶⁷ Problém zamestnávania vydatých žien sa v tlači nediskutoval len v kontexte sociálnych problémov, ale prepojil sa s diskusiou o úlohách a mieste slovenskej ženy v spoločnosti. K tejto téme sa vyjadrili aj predstavitelia HSLŠ. Konštantín Čulen⁶⁸ v rozhlasovom vysielaní na adresu zamestnaných žien kritizoval rodiny s dvojitými príjmami, pokiaľ manžel mal dostatočný plat na užitie manželky a detí. Uviedol, že takéto ženy, ktoré mali z mužovho platu zabezpečené živobytie, sa budú musieť dobrovoľne alebo nedobrovoľne zriecť zamestnania.⁶⁹ Pri riešení problému „viacnásobných“ veľkých príjmov argumentoval národnou solidaritou a zároveň očakával, že toto opatrenie prinesie „prácu a chlieb“ mladým ľuďom a prispeje k rozvoju rodinnej politiky.

Dňa 19. novembra 1938 sa k otázke zamestnávania vydatých žien v rozhovore s redaktorom *Slováka* vyjadril predseda autonómnej vlády Jozef Tiso: „Ženu chceme vrátiť rodine. Kde zarába muž a má taký plat, že by tri rodiny vyživil, tam žena nesmie brať prácu iným. Ženám chceme vrátiť mužov, ktorí budú mať platy také, aby z nich mohli starať sa o svoju rodinu primerane k svojmu stavu.“⁷⁰ Zamestnávanie žien vnímal ako prekážku pre zamestnávanie slobodných mužov. Keďže cieľom vládnej politiky mala byť podpora slovenskej rodiny a zakladanie nových rodín, bolo podľa predsedu autonómnej vlády dôležité „dať mužom možnosť zakladať rodiny“, preto „viac nesmú prekážať zamestnané ženy mužom ženatým, ktorí sú bez práce“.⁷¹ Prekážkou nezamestnanosti mladých mužov a ich neochoty uzatvárať manželstvá a zakladať rodiny boli údajne zamestnané ženy v štátnej službe. Vládi teda prekážali rodiny s dvoma príjmami v štátnej sfére, ale chcela kontrolovať aj príjmy v súkromnom sektore: „Budeme brať zreteľ aj na to, aby ani v súkromných povolaniach neboli hromadené dvojité alebo i viacnásobné príjmy.“⁷² K otázke žien pracujúcich v priemysle a poľnohospodárstve sa Jozef Tiso bližšie nevyjadril.

V tlači sa objavili aj názory autorov, ktorí sa k celej kampani o nevyhnutnosti prepustiť vydaté ženy zo štátnej a verejnej služby vyjadrili kriticky. Navrhovali riešenie

66 NEMČOK-FURIČ, Ján. Zjavy, ktoré musia zmiznúť. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 248, 26. októbra 1938, s. 3.

67 Tamže.

68 Konštantín Čulen (1904 – 1964) publicista, novinár, historik a politik. V decembri roku 1938 bol zvolený za poslanca Slovenského snemu za okres Skalica.

69 Koniec neoprávneného obohacovania. In *Slovák*, roč. 20, č. 252, 5. novembra 1938, s. 4.

70 Slovenský snem skutkom. In *Slovák*, roč. 20, č. 265, 20. novembra 1938, s. 1.

71 Tamže.

72 Tamže.

problému „*dvojitých platov*“ cestou dohody a dobrovoľných ústupkov. Jeden z kritických názorov odmietol tvrdenie, že sa ženy vyhýbali „*svojmu najvlastnejšiemu a prirodzenému povolaniu: rodine a domácnosti*“.⁷³ Argumentoval najmä sociálnou realitou, keďže „*sociálne príčiny odvádzajú naše dievčence a ženy od rodinného poslania*“.⁷⁴ Ženy, ktoré neboli odkázané na vlastný príjem, mali uvoľniť miesta nezamestnaným mužom: „*Je to obeť, ale v národnom záujme nutná. Ak tak neurobia dobrovoľne, nech sa použije moc*“.⁷⁵ Diskutujúci navrhovali, aby štát pristúpil k systémovému riešeniu problému podľa vzoru iných európskych krajín (Taliansko, Nemecko, Francúzsko, Belgicko), napr. zavedením staromládeneckej dane, rýchlejšieho postupu v službe a prednosti pre ženatých, podporou rodiny, vyššou mzdou pre ženatých mužov, mladomanželskými pôžičkami, rodinnými prídavkami, systémom tzv. rodinných platov, výhodami pre viacdtné rodiny.⁷⁶ Kritizovaná preto bola nedostatočná podpora viacdtných rodín a uvoľnenie právnej ochrany manželstva prijatím tzv. rozlukového zákona. Posilnenie manželstva a rodiny – „*kultu slovenskej rodiny*“ malo byť dosiahnuté „*skutkami nielen rečami*“.⁷⁷

Problém úpravy platov verejných zamestnancov a potreba umiestniť veľký počet úradníkov, profesorov a učiteľov z odstúpených území bolo potrebné urýchlene vyriešiť. Okrem už navrhovaného prepúšťania vydatých úradníčok, učiteľiek a profesoriek, ktorých manželia mali dostatočne vysoké platy na užitie rodiny, sa začalo uvažovať o ďalších úsporných opatreniach (napr. na úkor slobodných mužov a žien v úradoch). Získané prostriedky sa mali presunúť na vyplácanie príspevkov viacdtným rodinám (na tretie a ďalšie deti). Návrh úsporných opatrení obsahoval aj predbežné zastavenie vyplácania odstupného a penzií vydatým úradníckam a učiteľkám, ktoré budú nútené opustiť službu.⁷⁸ Problémy s prísunom štátnych zamestnancov z obsadených území Československej republiky a odchodom českých štátnych zamestnancov zo Slovenska sa v priebehu novembra snažila definitívne vyriešiť najmä ústredná vláda v Prahe. Riešením mal byť návrh zákona o prepúšťaní zamestnaných vydatých žien, ktorých miesta mali obsadiť evakuovaní úradníci a učitelia a dlhodobo nezamestnaní. Podľa v tlači uverejnenej štatistiky sa tento návrh mal dotknúť takmer 17-tisíc manželských dvojíc vo verejných službách a asi 10-tisíc v školstve, pričom opatrenie malo vstúpiť do platnosti 1. januára 1939.⁷⁹ Zneužívaniu výnimiek sa malo zabrániť stanovením trestných sankcií. Prepustené ženy mali mať nárok na odstupné. V tlači sa v súvislosti s obchádzaním tohto nariadenia kritizovalo „*praktikovanie zákonných ustanovení o rozlukách*“.⁸⁰ Práve rozvody manželov, ktorí boli „*obaja v štátnej alebo inej verejnej službe*“, mali údajne za cieľ obísť nariadenie o prepustení zo služby a udržanie „*príjmov z dvojitého zamestnania v tom prípade, ak by došlo k vydaniu*

73 POCKODY, Štefan. Od koreňov treba nápravy. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 255, 4. novembra 1938, s. 3.

74 Tamže.

75 Tamže.

76 POCKODY Štefan. K otázke výluky žien. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 301, 30. decembra 1938, s. 1.

77 POCKODY, Štefan. Od koreňov treba nápravy. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 255, 4. novembra 1938, s. 3.

78 V prípade radikálneho zhoršenia ich sociálnej situácie mali nárok na penziu alebo opätovné prijatie do služby. Zmeny platov verejných zamestnancov. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 255, 4. novembra 1938, s. 4.

79 Riešenie štátne-zamestnaneckých otázok. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 262, 12. novembra 1938, s. 3.

80 Tamže.

zákona, ktorý by v budúcnosti zabraňoval zamestnanie oboch členov rodiny v štátnej a verejnej službe“.⁸¹ Pražská vláda prikrčila k radikálnemu riešeniu problému so zamestnanými ženami v štátnych službách v decembri 1938.⁸² Problém zamestnania vydatých žien v štátnych službách bol súčasťou vládneho programu ústrednej vlády v Prahe, ktorý bol prezentovaný 13. decembra 1938. Predseda vlády Rudolf Beran vo vládnom programe deklaroval záujem udržať platovú úroveň štátnych zamestnancov. Vzhľadom na zmenšenie územia československého štátu sa dalo očakávať, že nastane prebytok pracovných síl v štátnej správe. Tento prebytok sa mal vyrovnáť „zrušením služobného pomeru vydatých žien so zreteľom na ich rodinné a sociálne pomery“.⁸³ Vládny program bol prijatý 15. decembra spolu so zmocňovacím zákonom. Ústredná vláda prijala definitívne vládne nariadenie o prepustení vydatých žien zo štátnej služby na svojom zasadnutí v decembri 1938.⁸⁴ Vydaté zamestnankyne mali byť prepustené zo služby, ak ich manželia – štátni zamestnanci – mali dostatočný príjem, spresnený v nariadení.⁸⁵ Vládne nariadenie ústrednej vlády č. 379/1938 Sb. z. a n. z 21. decembra 1938 definovalo podmienky odchodného pre zamestnankyne, ktoré sa vzdali miesta „dobrovoľne“, pričom bolo stanovené, že „vydaté ženy nemôžu byť platne ustanovené v štátnej ani inej verejnej službe“.⁸⁶ Toto nariadenie platilo pre Slovensko v spoločných úradoch, ústavoch a zariadeniach, ako aj v zemských, okresných a obecných úradoch.

V čase prijatia definitívneho vládneho nariadenia o prepustení vydatých žien zo štátnej služby ústrednou vládou v Prahe vrcholila mediálna kampaň aj na Slovensku. Na stránkach *Slováka* vyšiel rozsiahly článok k téme zamestnaných vydatých žien v štátnej službe, v ktorom boli prezentované stanoviská z jednej aj druhej strany názorového spektra. Prepúšťanie vydatých žien zo štátnej služby sa malo stať „podkladom riešenia nezamestnanosti mužov,“⁸⁷ preto sa v článku objavili aj štatistické dáta z roku 1937 o počte zamestnaných vydatých žien v štátnej a verejnej službe. V článku bol naznačený problém nízkych príjmov mužov, ktoré im nedovoľovali uzavrieť manželstvo a založiť si rodinu. Celý problém prepúšťania vydatých žien preto mal brať ohľad na príjem oboch manželov. Pokiaľ by plat manžela bol nízky, mala ostať v službe aj manželka, alebo sa mal primerane navýšiť plat manžela. V konečnom dôsledku ale všetky argumenty proti prepúšťaniu žien zo zamestnania boli v článku jednoznačne odmietnuté: „Žena má pred sebou vznešený cieľ, ktorý má v živote vyplniť: materstvo a výchova detí. Žena v zamestnaní však výchove sa nemôže venovať.“

81 Manželský rozvod nepomôže oklamať úrady. In *Slovák*, roč. 20, č. 247, 29. októbra 1938, s. 3.

82 Desiatitisíc miest pre zamestnancov z obsadeného územia. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 287, 13. decembra 1938, s. 2.

83 Prvý reálny vládny program od založenia republiky. In *Slovák*, roč. 20, č. 284, 14. decembra 1938, s. 3; Program ústrednej vlády. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 288, 14. decembra 1938, s. 1.

84 Bližšie BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana. *O ženské práci: Dobové (sebe)reflexe a polemiky*. Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2014, s. 26; BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana. *Nezbytná, osvobozujúca, pomlouvajúca: O ženské práci*. České Budějovice : Veduta, 2017, s. 74; BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana. *Iluze spásy : České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice : Veduta, 2011, s. 176.

85 Dôležité uznesenie ministerskej rady. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 298, 25. decembra 1938, s. 5.

86 Sbírnka zákonů a nařízení, vládne nariadenie č. 379/1938 Sb. z. a n. Toto nariadenie o úprave niektorých personálnych pomerov vo verejnej správe z 21. decembra 1938 dopĺňalo vládne nariadenie č. 380/1938 Sb. z. a n. o úsporných opatreniach personálnych z 21. decembra 1938.

87 Skoro 20.000 vydatých žien v štátnej službe. In *Slovák*, roč. 20, č. 292, 23. decembra 1938, s. 2.

*Preto už aj v záujme budúcich generácií je žiadúce, aby ženy opustili rôzne zamestnania a stali sa v pravom zmysle slova matkami – vychovávateľmi.*⁸⁸

Snahy vytesniť vydaté ženy zo zamestnania sa začali realizovať v praxi. Ministerstvo školstva v Prahe uverejnilo správu, podľa ktorej opustilo prácu v školstve asi 3 000 vydatých žien.⁸⁹ Podľa tejto správy asi 400 vydatých žien dostalo výpoveď. Tieto údaje sa ale nevzťahovali na územie Slovenska, keďže školské záležitosti boli pod kontrolou ministerstva školstva autonómnej vlády. Napriek tomu aj na Slovensku vydaté ženy začali opúšťať svoje pracovné miesta v školstve už od októbra 1938. Problém vydatých žien sa riešil aj v prípade zamestnankýň mesta Bratislava. V rámci úsporných opatrení v mestskom rozpočte⁹⁰ bolo rozhodnuté o zredukovaní pracovných síl v mestských podnikoch. Vzhľadom na prebytok zamestnancov mali byť prepustené vydaté ženy zo služieb mestských podnikov.⁹¹ Informácie o prepúšťaní vydatých úradníčok v mestských podnikoch, ktorých „*mužovia majú slušný plat a môžu rodinu uživiť*“,⁹² sa objavili v *Slovenskom deníku*. Podľa tejto správy sa ale vydaté ženy dobrovoľne vzdávali svojho miesta len ojedinele (spomínané boli len učiteľky v mestských školách). V decembri o pripravovaných úsporných opatreniach v Bratislave informoval denník *Slovák*.⁹³ Problém však nebol definitívne vyriešený, pretože v januári 1939 bol uverejnený článok o interpelácii ohľadom otázky vydatých zamestnankýň mesta a mestských podnikov. Tento problém sa zatiaľ nemohol definitívne vyriešiť, lebo nebol vydaný príslušný zákon slovenskou autonómnou vládou.⁹⁴ Autonómna vláda prezentovala záujem riešiť problém zamestnaných vydatých učiteliek a úradníčok. Vo vládnom programe autonómnej vlády sa prepúšťanie vydatých žien opäť prezentovalo v súvislosti s potrebou prednostného zamestnávania mladých mužov, aby tí boli schopní uzatvárať manželstvá a zakladať si rodiny.⁹⁵ Napriek intenzívnej kampani v tlači a v rozhlase slovenská autonómna vláda do marca 1939 definitívne nerozhodla o probléme zamestnávania vydatých žien v štátnej a verejnej službe. Otázka bola vyriešená až po vyhlásení Slovenského štátu zákonom č. 246/1939 Sl. z. o úprave služobného pomeru vydatých učiteliek z 28. septembra 1939 a zákonom č. 150/1940 Sl. z. o úprave služobného pomeru vydatých štátnych zamestnankýň a o zmene niektorých ustanovení vládneho nariadenia č. 380/1938 Sb. z. a n. o úsporných opatreniach z 5. júna 1940.⁹⁶

V súvislosti s mediálnou kampanou o probléme zamestnávania vydatých žien je zaujímavé venovať pozornosť aj prezentovaným názorom verejne aktívnych žien.

88 Tamže.

89 Asi 3 000 vydatých žien sa vzdáva služby. In *Slovák*, roč. 21, č. 21, 26. januára 1939, s. 3.

90 Úsporné opatrenia súviseli s prijatím vládneho nariadenia č. 380/1938 Sb. z. a n. o úsporných opatreniach personálnych z 21. decembra 1938 prijatých ústrednou vládou v Prahe s cieľom ušetriť finančné prostriedky znížením tzv. činovného (platu) štátnym a verejným úradníkom.

91 Prenikavé úspory v rozpočte mesta Bratislavy. In *Slovenský deník*, roč. 21, č. 263, 13. novembra 1938, s. 3.

92 Revízia bytov v mestských a štátnych domoch. In *Slovenský deník*, roč. 21, č. 270, 22. novembra 1938, s. 3.

93 Bratislavské komunálne aktuality. In *Slovenský deník*, roč. 21, č. 297, 24. decembra 1938, s. 3.

94 Úprava pomerov vydatých zamestnankýň mesta Bratislavy. In *Slovák*, roč. 21, č. 24, 29. januára 1939, s. 8.

95 FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 48, s. 77.

96 Otázka odstupného bola neskôr upravená zákonom č. 150/1940 Sl. z. z 5. júna 1940. Zákon umožnil rozviazať pracovný pomer s tými učiteľkami, ktoré sa dobrovoľne nezriekli služby do 31. októbra 1939. Bližšie ZAVACKÁ 2011, s. 384.

Okrem iných napríklad Ľudmila Podjavorinská⁹⁷ podporila oficiálnu propagandu o potrebe prepustiť vydaté ženy a ich navrátení do rodín a snahy vytvoriť „čistejší rodinný život“. Jej konzervatívne hodnoty sa prejavili kritikou ženskej emancipácie, ktorá údajne spôsobila rozvrat manželského a rodinného života, ale najmä pri definovaní „tradičných“ úloh ženy ako dobrej manželky, matky a gazdinky. Podjavorinská si dokonca pomohla konzervatívnymi názormi Svetozára Hurbana Vajanského na úlohy ženy v spoločnosti.⁹⁸ Redakcia *Novej ženy* umožnila svojim čitateľkám, aby vyjadrili svoj názor na túto otázku. Čitateľka Elena Ratkovská na úvod svojho príspevku konštatovala, že „otázka vydatých žien a otázka žien v štátnych a verejných službách vôbec, bola hádam jeden z najväčších problémov, ktoré zaujali našu verejnosť“.⁹⁹ V príspevku sa autorka postavila „proti návrhu, podľa ktorého mali byť zo všetkých štátnych a verejných služieb prepustené všetky ženy, teda vydaté i slobodné“.¹⁰⁰ Autorka dávala riešenie tohto problému do súvislosti s úsilím nového režimu pomôcť nezamestnaným mužom, ale poukázala na fakt, že príjem samotného manžela nedokázal užiť rodinu. Zároveň dodala, že „pri zamestnaní obidvoch členov rodiny držia si slúžku alebo posluhovačku, teda z toho minima živia ešte tretiu osobu. Je zrejmé, že prepustením žien zo zamestnania automaticky budú poškodené tie tisíce pomocníč a posluhovačiek, ktoré sa vyživilí v týchto rodinách“.¹⁰¹ Autorka volala po spravodlivom riešení, aby sa zredukovali príjmy zámožných rodín. Na záver pripustila: „Zredukujte počet zamestnaných žien, ale upravte mužom platy tak, aby sa mohli ženit. Lebo tvrdenie, že žena patrí do domácnosti, je slabým a nedostatočným, fráзовitým argumentom, ak sa jej nedá ľudská možnosť, aby v tej domácnosti mohla aj žiť a s jasnou tvárou mohla vychovávať svoje deti.“¹⁰²

V decembri 1938 sa na stránkach *Novej ženy* objavil ďalší príspevok do diskusie o zamestnaných ženách. Autorka požadovala, aby sa otázka riešila spravodlivo a individuálne, teda podľa úrovne príjmu jednotlivých rodín. Zároveň ale upozornila, že zamestnané ženy vykonávajú svoju prácu na úkor svojej domácnosti, ale aj na úkor samotného zamestnania. Vydatá žena sa podľa jej názoru nemohla venovať popri práci aj domácnosti a deťom.¹⁰³ Autorky článkov vystupovali na ochranu zamestnaných vydatých žien, odmietali obvinenia, že zamestnané ženy zanedbávajú svoje domácnosti a rodiny, že sú lenivé a márnivé. Naopak, zdôrazňovali hodnotu zamestnaných vydatých žien, ktoré „na obe strany zapriahnuté držia mravnú úroveň a sociálny poriadok, lebo veľmi mnohí chlapi by sa vôbec nemohli oženiť, keby nerátali aspoň pre začiatok aj na ženin chlieb“.¹⁰⁴

97 Ľudmila Podjavorinská (1872 – 1951) – mnohostranná osobnosť slovenského literárneho a kultúrneho života, písala poéziu, prózu a najmä literatúru pre deti, publicistka a aktívna podporovateľka ženského hnutia (najmä vzdelávania žien a dievčat).

98 Slovenská národná knižnica – Literárny archív, sign. 124 C 34, Prednáška Ľudmily Podjavorinskej *O čistom rodinnom živote: Rozhlasová prednáška z 28. decembra 1938 (17:45 – 18:00)*.

99 RATKOVSKÁ, Elena. K otázke vydatých žien. In *Nová žena*, roč. 1, č. 48, 24. novembra 1938, s. 10.

100 Tamže.

101 Tamže.

102 Tamže.

103 M. H. Zárobkove činná žena. In *Nová žena*, roč. 1, č. 51, 18. decembra 1938, s. 14.

104 VÁCLAVÍKOVÁ-MATULAYOVÁ, Margita. Pri krbe či v povolání. In *Nová žena*, roč. 1, č. 3, 16. januára 1938, s. 3-4.

Kriticky sa v decembri 1938 k snahám režimu vytlačiť ženy zo zamestnania vyjadrila aj manželka ministra školstva a národnej osvety autonómnej vlády Matúša Černáka v rámci série rozhovorov redaktorky Dr. Margity Václavíkovej-Matulayovej¹⁰⁵ s manželkami nových slovenských politických predstaviteľov.¹⁰⁶ Pani „ministrová“ Černáková¹⁰⁷ v rozhovore uviedla, že „v zásade nik nemá práva uberať ženám možnosť práce, ani slobodným, ale ani vydatým, kým je v štáte veľa mužov, ktorí sami majú väčší plat ako zamestnané manželské dvojice, ktoré sú utisnuté na príjem žienin“.¹⁰⁸ Zároveň sa zastala pracujúcich žien, keďže veľa žien pracovalo z vnútornej potreby a ak by prácu museli opustiť, boli by nešťastné. Pani Černáková veľmi energicky bránila prácu žien v niektorých špecifických profesiách, ako boli sekretárky, pisárky na stroji, učiteľky a lekárky. Sama pripúšťala isté obmedzenia v zamestnávaní žien, avšak mali to byť opatrenia „dočasné, nie trvalé“.¹⁰⁹ S nostalgiou na svoje povolanie učiteľky spomínala na stránkach *Novej ženy* aj manželka poslanca HSLS a predsedu Slovenského snemu Martina Sokola, Anna Sokolová, ktorá sa „dobrovoľne“ vzdala svojho zamestnania: „Ja som do nedávna vyučovala. Byť učiteľkou bolo mojím vytúženým snom od detinstva. A veru svoje povolanie som mala veľmi rada. Ťažko mi bolo sa s ním rozlúčiť. Nuž ale, čo robiť. Duch času to vyžadoval. Odišla som dobrovoľne v povedomí, že prepúšťam miesto inému, ktorý je na zamestnanie viac odkázaný. Teraz žijem skoro výlučne rodine.“¹¹⁰

Až podozrivo vzorovo znel list čitateľky (K...Ra), ktorá sa na stránkach *Novej ženy* podelila o svoje pocity po odchode zo zamestnania. Po „rozumnom uvážení“ sa zriekla služby, čo znamenalo pre rodinu pokles príjmov: „Náš príjem sa zmenšil o 800 K, ale čo je 800 K mesačne oproti šťastiu rodiny?“¹¹¹ Za najväčší prínos svojho rozhodnutia označila radosť svojich detí, ktorým mama neodchádza každodenne do práce.

Tieto skúsenosti mali nepochybne pozitívne motivovať aj ostatné zamestnané vydaté ženy, učiteľky a úradníčky, aby sa dobrovoľne zriekli svojej služby a rozhodli sa pre rodinu a domácnosť. Po vyhlásení Slovenského štátu bolo prepúšťanie vydatých učiteliek a štátnych zamestnankýň potvrdené vydaním príslušných zákonov, prepúšťanie už nebolo dobrovoľné, ale povinné.

Načo je dievčatám vzdelanie

S otázkou zamestnanosti vydatých žien úzko súvisela aj diskusia o budúcnosti vzdelávania dievčat. V období autonómie sa objavili prvé návrhy na obmedzenie vzdelávania dievčat a žien. Vzdelávanie a získanie kvalifikácie znamenalo pre ženy možnosť získať platené zamestnanie, a tým aj existenčné zabezpečenie a možnosť sociálnej mobilizácie. Snahy obmedziť prístup k vzdelaniu boli motivované predsudkami

105 Dr. Margita Václavíková-Matulayová (1909 – 1990) – absolventka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, profesorka na gymnáziu v Bratislave a v Nitre, prispievala do rôznych časopisov a novín. Písala biografické a vedecko-popularizačné práce.

106 Dr. M.V.M.-ová. Naše panie ministrové. In *Nová žena*, roč. 1, č. 52, 25. decembra 1938, s. 8-9.

107 Jolana Černáková v čase rozhovoru s Dr. Václavíkovou-Matulayovou pokračovala v práci ako neplatená tajomníčka Matice slovenskej. Sama sa tak odmietla vzdať zamestnania.

108 Dr. M.V.M.-ová. Naše panie ministrové. In *Nová žena*, roč. 1, č. 52, 25. decembra 1938, s. 8-9.

109 Tamže.

110 SOKOLOVÁ, Anna. Moji najdrahší. In *Nová žena*, roč. 2, č. 11, 12. marec 1939, s. 3.

111 K...Ra. Z listov našich čitateľov. In *Nová žena*, roč. 2, č. 11, 12. marec 1939, s. 9.

o zamestnaných a študujúcich ženách, ktoré boli obviňované z toho, že sa stavali proti tzv. prirodzenému poslaniu ženy. Vládny program autonómnej vlády z februára 1939 v súvislosti s návratom žien k „rodinnému kozubu“ ešte nepopieral „práva žien na vyššie vzdelanie a na dosiahnutie tomu zodpovedajúceho postavenia, nakoľko sú na to špeciálnou schopnosťou povolané a existenčne odkázané“.¹¹² Zároveň sa objavila vo vládnom vyhlásení výhrada proti koedukácii: „Sme proti koedukácii aj na školách stredného stupňa, a to z príčin mravných, pedagogických a didaktických, preto, kde to len bude možné, zriadime osobitné triedy alebo školy dievčenské.“¹¹³ Zrušenie koedukácie bolo považované za zdravú výchovu mladej populácie. Aj tento návrh sa realizoval krátko po vyhlásení Slovenského štátu prijatím zákona č. 168/1939 Sl. z. z 11. júla 1939. Na základe tohto zákona sa mali vytvoriť separátne školy pre dievčatá, prípadne samostatné triedy v oddelených častiach budovy. Dôsledkom bolo zníženie počtu študujúcich dievčat na stredných školách.¹¹⁴

Následne sa začalo verejne diskutovať o obmedzení počtu študujúcich dievčat a žien aj na Slovenskej univerzite.¹¹⁵ Zásahy autonómnej vlády smerovali najmä k odstráneniu českých profesorov z univerzity a obmedzeniu štúdia pre českých a židovských študentov. Zároveň sa začali najmä v tlači objavovať názory o „zbytočnosti“ vysokoškolského štúdia pre ženy. V akademickom roku 1938/1939 študovalo na Slovenskej univerzite v Bratislave celkovo 314 žien (34 na právnickej fakulte, 82 na lekárskej fakulte a najviac 198 na filozofickej fakulte).¹¹⁶ Po vzniku Slovenského štátu sa otvorene diskutovalo o obmedzení počtu žien na jednotlivých fakultách Slovenskej univerzity a bol vypracovaný konkrétny návrh vládneho nariadenia o dočasnej úprave štúdia žien.¹¹⁷

V období autonómie sa na stránkach tlače objavili rovnako búrlivé diskusie o vzdelávaní dievčat, ako aj výmeny názorov o zamestnávaní žien. Veľká pozornosť bola venovaná najmä budúcnosti a perspektívam ženského vzdelávania. V rámci diskusií o reformách školskej politiky bolo publikované stanovisko zo zasadnutia Kultúrnej komisie HSLS, ktorá okrem iných opatrení požadovala zrušenie koedukácie na školách. Tieto požiadavky boli následne predložené ministromi školstva Matúšovi Černákovi.¹¹⁸

Vo vianočnom čísle denníka *Slovák* vyšiel rozsiahly článok o vzdelávaní žien. Autor článku Štefan Pockody na jednej strane konštatoval, že v spoločnosti prevládol názor o potrebe vrátiť ženy k rodinám a domácnostiam, v tejto súvislosti ale zdôrazňoval potrebu ženského vzdelávania. Autor si vzdelávanie žien predstavoval jednoznačne – malo pripraviť „k úlohám materstva a domáceho hospodárstva, a len

112 FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 48, s. 77.

113 Tamže, s. 82.

114 KÁZMEROVÁ 2012, s. 32.

115 Pôvodne Univerzita Komenského. Vedenie univerzity na podnet autonómnej vlády zmenilo 26. januára 1939 jej názov na Slovenská univerzita (Universitas Slovaca Istropolitana), ktoré bolo potvrdené zákonom z 3. júla 1940. Bližšie ŠEMŠEJ, Matej. Univerzitné študentky počas prvej Slovenskej republiky. In DUDEKOVÁ 2011, s. 364.

116 DOLAN, Ondrej – BARTL, Július. Bratislavská univerzita v rokoch 1938 – 1945. In *Historica (Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského)*, roč. 17, 1966, s. 27.

117 ŠEMŠEJ 2011, s. 365; ŠKORVANKOVÁ, Eva. Snahy o obmedzenie vysokoškolského štúdia žien v období Slovenského štátu. In *Historický časopis*, 2018, roč. 66, č. 4, s. 649-670.

118 Pred reformami v školskej politike slovenskej. In *Slovenský denník*, roč. 21, č. 244, 21. októbra 1938, s. 4.

potom sledovať možnosť existenčného zaistenia a v niektorých prípadoch mimoriadneho nadania i k vyššej činnosti duševne.¹¹⁹ V tomto duchu potom požadoval aj reorganizáciu štúdia dievčat, aby na stredných školách študovali len skutočne nadané žiačky, kým ostatné by sa pripravovali na praktické zamestnanie. Do učebných osnov pre stredné školy, eventuálne pre dievčenské stredné školy po zrušení koedukácie, požadoval zaradiť praktické predmety, ktoré by boli poskytlí „*poučenie pre budúce matky a gazdiny*“.¹²⁰ Najprimeranejšie vzdelávanie pre ženy videl na školách „*odborných pre ženské povolania a na školách gazdinských*“.¹²¹ Autor článku ale išiel ešte ďalej vo svojej predstave reorganizácie vzdelávania žien. Požadoval transformáciu dievčenského školstva z tzv. rodinných škôl, ktoré sa orientovali na prípravu „*živnostenského dorastu*“ (krajčírky, modistky, mestské gazdiné), na gazdinské školy „*sedliackeho typu*“. Existujúce tzv. gazdinské školy mali byť „*posedlačené. Výchova popánčených slečínien nemôže byť dobrým fundamentom rodín, od ktorých okrem úrovne žiadame i rázovitý slovenský charakter*“.¹²² Aj podoba gazdinských škôl sa mala zmeniť, malo ich byť síce viac, ale mali byť skromnejšie a jednoduchšie, aby sa priblížili „*priemeru prostredia*“, teda slovenskému vidieku. Okrem zrušenia koedukácie, ktoré by automaticky viedlo k obmedzeniu možností stredoškolského vzdelávania dievčat, autor požadoval výrazné obmedzenie všeobecného štúdia prírodných vied, technických predmetov a jazykov. Snahy zjednodušiť dievčenské vzdelávanie a „*prispôsobovať*“ ho tzv. prirodzenej úlohe žien by znamenali jednoznačne pokles vzdelanostnej úrovne dievčat.

Proti týmto návrhom sa jednoznačne postavili samotné ženy. Profesorka Marta Miklošková¹²³ vo svojom príspevku *Výchova našich dievčat* odmietla snahy obmedzovať štúdium dievčat. Podľa jej názoru výchova žien pre manželstvo a materstvo nemôže spočívať len v schopnosti „*variť, šiť a dieťa opatrovať, čiže riadiť sa heslom – žene patrí varecha*“.¹²⁴ V článku čerpala z vlastnej skúsenosti, preto poukazovala na bystrosť, snaživosť a pohotovosť dievčat, ktoré sama učila. Navrhovala, aby bystré a nadané dievčatá študovali a popritom sa mali naučiť domáce práce. Podporila aj tie mladé ženy, ktoré chceli študovať na univerzite. Odmietla názory, že vzdelané ženy „*sú stratené*“ pre manželstvo a materstvo: „*Poznám mnoho žien s akademickým titulom, ktoré žijú v tom najšťastnejšom manželstve. A dovoľujem si tvrdiť, že tieto ženy sú i dobré matky*“.¹²⁵ Autorka obhajovala vzdelávanie dievčat, pretože vzdelané ženy mali všetky predpoklady byť dobrými manželkami a matkami. Marta Miklošková prezentovala veľmi racionálny postoj aj v otázke manželstva a rodiny: „*Pri výchove dievčat nesmieme im od malička vštepovať zásadu, že ich výlučným povolaním je povolanie ženy a matky. Spáchame tým krivdu na budúcom živote tých dievčat, ktoré*

119 POCKODY, Štefan. O vzdelania žien v súvisi s ich poslaním. In *Slovák*, roč. 20, č. 293, Vianoce 1938, s. 22. Rovnaký článok bol uverejnený aj v *Slovenskom deníku* – POCKODY, Štefan. O vzdelaní žien v súvisi s ich poslaním. In *Slovenský deník*, roč. 21, č. 290, 16. decembra 1938, s. 3.

120 Tamže.

121 Tamže.

122 Tamže.

123 Marta Miklošková (1912 – 1966) – učiteľka, publicistka, aktívna v podpore katolíckej cirkvi aj po roku 1948. Aktívne pôsobila ako učiteľka ešte v roku 1942, pričom prvé dieťa sa jej narodilo v marci 1939, druhé začiatkom roku 1940. MIKLOŠKO, Jozef. *Ako sme boli malí*. Bratislava : ACO, 2007, s. 116.

124 POCKODY, Štefan. O vzdelania žien v súvisi s ich poslaním. In *Slovák*, roč. 20, č. 293, Vianoce 1938, s. 22.

125 MIKLOŠKOVÁ, Marta. *Výchova našich dievčat*. In *Nová žena*, roč. 2, č. 9, 26. februára 1939, s. 4.

v živote nestretnú nikoho, kto by ich chcel za manželku.“¹²⁶ V závere tak dala nádej na užitočný a zmysluplný život aj slobodným (nevdatým) ženám.

K otázke vzdelávania žien sa na stránkach *Novej ženy* vyjadrila vo svojom článku o ženskej osvetovej práci aj redaktorka Helena Sabolová. Autorka na jednej strane vyjadrila súhlas s návratom žien k rodinnému kozubu, zároveň ale dodala, že „aj v rodine treba, aby naša slovenská žena mala z čoho rozdávať“.¹²⁷ Tento tradičný diskurz o ženskom vzdelávaní bol v slovenskom prostredí hlboko zakorenený. Panovala predstava, že len vzdelaná žena môže zabezpečiť vzdelanie pre svoje deti výchovou a vzdelávaním v materinskom jazyku. Podľa Heleny Sabolovej tak aj vyššie vzdelanie ženy bolo užitočné najmä kvôli vzdelávaniu dieťaťa.

Patrí ženám len varecha?

V rámci diskusií o prepúšťaní vydatých žien zo zamestnania a perspektívach ženského vzdelávania dochádzalo zároveň k vymedzeniu priestoru pre očakávané pôsobenie slovenských žien v štruktúrach nového režimu. Ženy a dievčatá sa mali angažovať v charite, sociálnej práci, vzdelávaní a výchove žien, mládeže a detí. Ale prirodzeným miestom, kde sa slovenská žena mala realizovať, bola rodina a domácnosť. Neustálym zdôrazňovaním, že slovenská žena má byť domácim anjelom, strážcom rodinného kozuba a vzornou gazdinou, sa tento ideál stal akýmsi programom ženskej agendy.

Tento názor jednoznačne potvrdzuje článok Eugena Filkorna¹²⁸ v časopise *Nová žena*. V rozsiahlom úvodníku sa objavila jednoznačná argumentácia, prečo ženy nepatria do verejného života: „*Dravá rieka s kalnými vlnami sa nehodí ženám.*“¹²⁹ Filkorn zároveň kritizoval feminizmus a emancipáciu, ktorá zlyhala v kritických momentoch: „*Feministické heslá o rovnoprávnosti žien s mužmi nikdy tak dôkladne nebankrotovali, ako práve v týchto pohnutých, historických chvíľach.*“¹³⁰ Úlohu ženy zredukoval Filkorn len na jeden moment: „[...] povoláním ženy od prírody je stvoriť život, nový život. Priviesť ho na svet a opatrovať. Áno, povoláním, úlohou ženy je – byť milujúcou ženou svojho muža a obetavou matkou jeho dietok. To je povoláním **každej** [zvýraznené v origináli, E. Š.] ženy. Preto protiví sa prirodzenosti ženy, keď chcú z nej urobiť byrokrata alebo advokáta, sudcu alebo politika.“¹³¹ Autor v článku „hovoriť“ v mene slovenskej ženy, čo chce a čo nie: „*Preto slovenská žena nechce tam, kam patrí muž. A nedá sa balamútiť feministickými heslami, ale s radosťou zaujme svoje miesto od prírody jej určené – v rodine.*“¹³² Filkorn veľmi „romanticky“ definoval rodinu ako „*kráľovstvo ženy*“, kde žena vládne ako kráľovná srdcom, životnou múdrosťou a svojím umením.

Žena a jej domáca sféra tak v propagande dostala honosné označenia napriek tomu, alebo práve preto, že verejná sféra mužov jednoznačne dominovala z hľadiska po-

126 MIKLOŠKOVÁ, Marta. Výchova našich dievčat. In *Nová žena*, roč. 2, č. 10, 5. marca 1939, s. 9.

127 SABOLOVÁ, Helena. S osvetou medzi najširšie vrstvy. In *Nová žena*, roč. 2, č. 10, 5. marca 1939, s. 2.

128 Eugen Filkorn (1881 – 1974) – riaditeľ vysokoškolského internátu Svoradov, duchovný správca Ústredia slovenského katolíckeho študentstva a zakladateľ ženského spolku Katolícka jednota žien.

129 FILKORN, Eugen. Nová žena v novom slovenskom živote. In *Nová žena*, roč. 2, č. 2, 8. januára 1939, s. 2-3.

130 Tamže.

131 Tamže.

132 Tamže.

litickej a sociálnej moci, spoločenského významu a ekonomickej hodnoty. Okrem toho tento tradičný, konzervatívny koncept bol odmietaný aj samotnými ženami, ktoré si uvedomovali zmeny, ktoré sa udiali po prvej svetovej vojne a ktoré umožnili ženám vzdelávať sa a pracovať. Mladé ženy boli živiteľkami svojich rodín (rodičov, súrodencov), nadané a obdarené schopnosťami či talentom. Obmedzovanie ich individuálneho uplatnenia bolo označené za nespravodlivé spiatočnosť. ¹³³ Už v októbri 1938 sa v článku *Patrí nám len varecha?* autorka M. Lerová ohradila proti snahám vymedziť pre ženy len súkromný priestor – rodinu a domácnosť. Podľa nej bolo pohodlnejšie sedieť doma, opatrovať celú rodinu a nezaujímať sa o vonkajší svet. Zároveň na „obranu“ vzdelaných žien uviedla, že „ak má žena vyššie vzdelanie, to ešte neznamená, že nevie byť pravou, nežnou a starostlivou ženou, matkou a dobrou gazdinou“. ¹³⁴

Okrem súkromnej sféry sa slovenské ženy mali angažovať v charitatívnej, zdravotnej a osvetovej práci. Vo vládnom programe sa predpokladalo organizovanie kurzov pre ženy a gazdinky, ktorých cieľom malo byť vzdelávanie. ¹³⁵ Zároveň boli v dennej tlači propagované aktivity ženských organizácií (Sociálna akcia žien Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ¹³⁶ Ústredný výbor sociálnej akcie pre chudobných bratislavských Slovákov, ¹³⁷ Katolícka jednota žien ¹³⁸) a všetky slovenské ženy boli vyzývané, aby sa podobne angažovali. Aktivity Sociálnej akcie žien Hlinkovej slovenskej ľudovej strany boli podporované čelnými vládnymi predstaviteľmi. ¹³⁹ Ženský časopis *Nová žena* priniesol rozsiahly článok o organizovaní zimnej pomoci chudobným slovenským deťom, na ktorom sa podieľali aj manželky ministrov – Anna Ďurčanská a Jolana Černáková. Článok mal byť zároveň akýmsi návodom (príkladom) pre slovenské ženy v ostatných slovenských mestách a dedinkách ako zorganizovať zimnú pomoc, ako vytvoriť jednotlivé organizačné zložky a rozvinúť úspešnú prácu. ¹⁴⁰ Aktívne mali byť ženy aj v „osvetovej práci“, najmä na vidieku. ¹⁴¹

133 M. H. Žena a verejná činnosť. In *Nová žena*, roč. 2, č. 7, 12. februára 1939, s. 14.

134 LEROVÁ, M. Patrí nám len varecha? In *Nová žena*, roč. 1, č. 42, 16. októbra 1938, s. 11-12.

135 FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 48, s. 81.

136 Ženy Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rámci Sociálnej akcie organizovali zbierky na ošatenie a stravovanie, najmä pre chudobné bratislavské deti. Bližšie Sbíerka v prospech chudobných Slovákov bratislavských. In *Slovák*, roč. 20, č. 265, 20. novembra 1938, s. 3; Poďakovanie. In *Slovák*, roč. 20, č. 273, 30. novembra 1938, s. 5; Ženy Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. In *Slovák*, roč. 20, č. 280, 8. decembra 1938, s. 6; GESSAYOVÁ-BRESTENSKÁ, Elena. V sídle Sociálnej akcie žien Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. In *Slovák*, roč. 20, č. 282, 11. decembra 1938, s. 7; Ošacovacia činnosť Sociálnej akcie žien Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. In *Slovák*, roč. 21, č. 4, 5. januára 1939, s. 4.

137 Vznikol v novembri 1938. Na čele organizácie stáli manželky slovenských ministrov, pani Anna Ďurčanská a pani Jolana Černáková. Aktivity v rámci organizácie mali vyvíjať aktívne slovenské ženy. Cieľom výboru bola pomoc chudobným Bratislavčanom. GESSAYOVÁ-BRESTENSKÁ, Elena. Starosť o chudobných bratislavských Slovákov. In *Slovák*, roč. 20, č. 264, 19. novembra 1938, s. 4.

138 Organizácia pôsobila na Slovensku od roku 1920. Bola členkou Medzinárodnej únie katolíckych ženských zväzov a reprezentovala modernizačnú politiku Vatikánu na podporu angažovanosti laikov a laičiek, ktorí sa svojou činnosťou hlásili k hnutiu Katolícka akcia. ZAVACKÁ 2011, s. 376. Pekná činnosť Kat. jednoty žien v Kropáčoch. In *Slovák* roč. 21, č. 29, 4. februára 1939, s. 5.

139 Dr. Tiso u najchudobnejších. In *Slovák*, roč. 20, č. 289, 20. decembra 1938, s. 5.

140 KAPALOVÁ-LIKAVSKÁ. Sociálna práca slovenských žien. In *Nová žena*, roč. 2, č. 2, 8. január 1939, s. 4-6.

141 SABOLOVÁ, Helena. Žena v osvetovej práci. In *Nová žena*, roč. 1, č. 45, 6. novembra 1938, s. 12.

Záver

Konzervatívne vládnuce politické kruhy HSLŠ sa netajili svojím názorom na tzv. prirodzené poslanie žien. Miesto ženy videli v usporiadanej kresťanskej rodine, po boku manžela a pri výchove detí. Prostriedkom k upevneniu slovenskej rodiny mala byť politika prepúšťania vydatých slovenských žien z pracovného pomeru, podpora sobášnosti, pôrodnosti a zakladania rodín. Problém prepúšťania vydatých žien zo zamestnania v štátnej a verejnej službe bol predmetom všeobecného záujmu verejnosti. Na stránkach dennej tlače sa táto otázka začala diskutovať už krátko po vyhlásení autonómie, najmä v súvislosti s nadbytkom štátnych a verejných zamestnancov po územných stratách následkom Mníchovskej dohody a prvej Viedenskej arbitráže. Veľmi častým argumentom na prepúšťanie vydatých žien z úradov a škôl bola snaha režimu vytesniť ženy z verejnej sféry do domácností, aby sa tým podporila pôrodnosť a zakladanie rodín. Autonómna vláda (v rovnakom duchu ako centrálna vláda v Prahe) však týmto opatrením chcela vyriešiť sociálne problémy a problém s nezamestnanosťou učiteľov a štátnych zamestnancov, prevažne z odstúpených území. Intenzívna mediálna kampaň a úsilie autonómnej vlády vytesniť vydaté ženy začali prinášať výsledky, keď vydaté ženy začali opúšťať svoje pracovné miesta najmä v školstve už od októbra 1938, aj keď zákonná úprava o služobnom pomere vydatých učiteľiek, vydatých učiteľiek ručných prác národných škôl a vydatých opatrovateliek bola upravená až po vyhlásení Slovenského štátu. S otázkou zamestnanosti vydatých žien však úzko súviseli aj úvahy o perspektívach ženského vzdelávania. V období autonómie sa objavili prvé návrhy na obmedzenie vzdelávania dievčat a žien. Vo vládnom programe z februára 1939 bola prezentovaná výhrada proti koedukácii a následne sa začalo diskutovať o obmedzení počtu študujúcich dievčat a žien aj na Slovenskej univerzite. Zrušenie koedukácie by v praxi znamenalo výrazné obmedzenie stredoškolského vzdelávania dievčat. Návrhy na zásadnú reformu by navyše viedli k zníženiu celkovej úrovne dosiahnutého vzdelania, a tým by dievčatá ďalej limitovali pri uplatnení sa na trhu práce. Cieľom zmien vo vzdelávacom procese malo byť prispôsobenie vyučovania tzv. prirodzenej úlohe žien. Dievčatá sa mali učiť variť, šiť, starať sa o domácnosť a deti, aby tak naplnili predstavy o novom ideáli slovenskej ženy. Pri jeho definovaní vychádzal režim najmä z hodnôt a názorov, ktoré presadzoval. Snaha vytesniť ženy z verejného do súkromného priestoru smerovala k ideálu ženy ako starostlivej a obetavej matky a dobrej gazdinej, ktorá sa stará o blaho svojej rodiny, pohodlie a spokojnosť svojho manžela. Konzervatívne kruhy v slovenskom politickom tábore a samotná HSLŠ na čele s Jozefom Tisom presadzovali ako idealizovaný typ/model ženy jednoduchú, nábožnú, pracovitú ženu, matku, ktorá svoj život venuje starostlivosti o manžela a početné potomstvo, vzorne sa o svoju rodinu stará a vedie ju ku kresťanskej pokore, láske a viere. Ženy sa tak mali realizovať len v súkromnej sfére, do ktorej ale režim plánoval neustále vstupovať svojimi zásahmi a obmedzeniami. Okrem iného aj tým, že už v čase autonómie režim vymedzil pre aktívne ženy jediný priestor na ich verejné pôsobenie v oblasti charity, sociálnej práce a v osвете, najmä medzi vidieckymi ženami.

Slovenské ženy, najmä tie, ktoré sa angažovali v politickom a spoločenskom živote v medzivojnovom Československu, predpokladali, že po vyhlásení autonómie sa

budú naďalej spolupodieľať na dianí v krajine. V tlači boli tieto dobové názory niekoľkých, prevažne vzdelaných, politicky a spoločensky aktívnych žien prezentované. V prostredí cenzúry a regulácie tlače nemôžeme očakávať objektívne hodnotenie vzniknutej situácie. Napriek tomu na stránkach ženského časopisu *Nová žena* boli uverejnené aj niektoré kritické názory žien na snahy o ich prepúšťanie z verejných a štátnych služieb či pokusy reformovať dievčenské školstvo. Napriek niekoľkým kritickým postojom ale mnohé verejne známe ženy a authority (napr. Ľudmila Podjavorinská) oficiálnu politiku režimu podporili. Konzervatívne a tradičné predstavy o rodovom usporiadaní boli hlboko zakorenené v slovenskej spoločnosti. Autoritatívny režim preto mohol na tieto predstavy veľmi ľahko nadviazať. Slovenské ženy tak svojou pasivitou napomohli rýchlemu odbúraniu mnohých demokratických a liberálnych výdobytkov československého štátu.

Obsah rodovej identity sa mení a vyvíja, je podmienený dobovým kontextom, osobnostným vývojom jednotlivca, sociálno-ekonomickými podmienkami a sebareflexiou sociálnej a rodovej príslušnosti. V období autonómie boli formulované vzory a obrazy ideálnej ženy, ktoré zohrávali veľkú úlohu v propagande a politike nového režimu. Pôsobenie týchto idealizovaných predstáv bolo veľmi účinné, lebo pôsobilo monopolne na spoločenskú morálku a verejnú mienku obyvateľstva (najmä prostredníctvom tlače) a vytlačalo na perifériu „nevhodné“ a neakceptovateľné obrazy ženskosti. Propaganda a dobový diskurz vymedzili súkromný priestor (rodinu a domácnosť) ako jediný možný na pôsobenie a realizáciu žien ako prirodzený priestor, daný prírodou a Bohom. Všetko ostatné bolo definované ako neprirodzené, tým aj neakceptovateľné. Absolútne dominovala tradičná predstava rodového usporiadania spoločnosti na základe kresťanskej morálky, podľa ktorej mali muži nadriadené postavenie nad ženami. Tento kresťanský ideál vzťahov medzi mužom a ženou a vzťahov v rodine a v spoločnosti dominoval v spoločenskom diskurze. Legislatívne normy, ktoré by sankcionovali takúto predstavu usporiadania spoločnosti, už autonómna vláda nestihla uskutočniť. Vyhlásenie Slovenského štátu 14. marca 1939 ale definitívne vytvorilo predpoklady na ich realizáciu a presadenie v slovenskej spoločnosti.

Cituj:

ŠKORVANKOVÁ, Eva. Späť do kuchýň, kostolov a k deťom. Ženy počas autonómie 1938 – 1939. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 19-39. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.3>

...

Mgr. Eva Škorvanková, PhD.
Katedra všeobecných dejín
Univerzita Komenského v Bratislave
Filozofická fakulta
Gondova 2, P.O.BOX 32
814 99 Bratislava
Slovenská republika
eva.skorvankova@uniba.sk

Právne nástroje novej moci. Politické perzekúcie na Slovensku 1938 – 1939*

Katarína Zavacká

Abstract:

ZAVACKÁ, Katarína: The Legislative Tools of the New Power. Political Persecution in Slovakia in 1938 – 1939.

The study analyses the legislative tools used to liquidate the democratic regime in Slovakia from the autumn of 1938, when it was proclaimed to be politically autonomous. The new autonomous government made use of the existing judicial tools, namely those related to military mobilisation, and set about the rapid preparation of its own regulations.

Limitations to civil rights and freedoms that were introduced to defend the democratic system from the direct threat posed by the Third Reich, especially those regarding freedom of speech and assembly, thus were quickly turned against democracy itself. The study documents the extent to which an initial departure from a general pluralist environment within civic society has become a condition for the introduction of openly anti-Jewish legal regulations.

Keywords: Slovak Autonomy 1938 – 1939, Political Persecution, Legislation, Democracy, Anti-Semitism

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.4>

Politické perzekúcie z konca 30. rokov 20. storočia na Slovensku ako výskumná téma prirodzene ostávajú v tieni oveľa „dramatickejších“ následných udalostí. Povrchný pohľad späť sa skôr uspokojuje s konštatovaním nižšieho stupňa násillia v porovnaní s vrcholnými fázami ľudáckeho či komunistického teroru, hoci práve tu možno sledovať niektoré z koreňov oboch. Navyše, prevažujúca spätná optika bráni vnímať spoločenské procesy z konca 30. rokov v kontexte udalostí, ktoré im priamo predchádzali, na ktoré nadväzovali alebo sa voči nim vyhraňovali.

Koniec prvej svetovej vojny priniesol v Európe obrovské geopolitické premeny. Veľké mnohonárodnostné štáty sa rozpadali a na ich územiach vznikali menšie celky. Po celom území sa pohybovali masy bezprizorného obyvateľstva, ktoré si hľadalo nádejnejšie miesto na prežitie. Súčasne sa vracali vojaci zo všetkých frontov do svojich domovov, kde ich očakávali rodiny decimované hladom a epidémiami. Novovytvorený československý štát nebol výnimkou. Vznikal v situácii, keď sa doma stretávali vojaci, z ktorých mnohí stáli vo vojne proti sebe ako príslušníci rakúsko-uhorskej armády a československých légií. Bolo výnimočným a nečakaným javom, že nedochádzalo medzi nimi k ozbrojeným konfliktom. Spoločenská agresivita sa vybijala skôr v rabovačkách obchodov a majerov, predovšetkým židovských.¹

* Štúdiá bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-15-0267 Právny pluralizmus: zmeny v chápaní práva.

1 SZABÓ, Miloslav. *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)*. Bratislava :

V nasledujúcom období čakali všetkých obyvateľov nového štátu veľké zmeny aj vo verejnom živote. Vyplývali z realizácií zásad, ktoré pre život štátu sformuloval budúci prezident Tomáš Garrigue Masaryk vo Washingtonskej deklarácii z jesene 1918 a ktoré rezonovali aj vo formuláciách mierových zmlúv z Versailles v roku 1919. Podľa Washingtonskej deklarácie sa mal stať československý štát parlamentnou republikou. Mal zaručiť všeobecné volebné právo, rovnoprávnosť žien, slobodu slova, tlače, svedomia, náboženstva a vedy, literatúry a umenia, právo zhromažďovacie a petičné. Rovnoprávnosť mala byť garantovaná aj „*národným menšinám*“. Tieto zásady zákonodarcovia pretransformovali do československej ústavy z roku 1920. Časť obsahujúca práva a slobody i občianske povinnosti zakotvovala rovnosť všetkých obyvateľov (*sic!*) československého štátu (okrem volebného práva do parlamentu, týkajúceho sa iba štátnych občanov), ktorej súčasťou bola i ochrana ich života a slobody bez ohľadu na to, akého boli pôvodu, štátnej príslušnosti, jazyka, rodu alebo náboženstva. Významnou súčasťou ústavy bola hlava VI. §§ 128 – 134 ochrana menších národných, náboženských a rasových. Uvedené ustanovenia paragrafov boli upravené podľa Saint-Germainskej zmluvy, uzavretej medzi víťaznými mocnosťami a Československom.²

Hoci ustanovenia ústavy o právach, slobodách a o ochrane menších už čiastočne mohli nadväzovať aj na liberalizačné tendencie, ktoré sa presadzovali v domácom prostredí Rakúsko-Uhorska, verejnosť ich prijímala len veľmi pomaly. Jednou z takýchto prelomových udalostí pre rozvoj občianskych práv v Uhorsku bolo recipovanie židovského náboženstva v roku 1895.³ Presadzovalo sa za veľkých rozbrojov nielen v uhorskom parlamente, ale aj po krajine. Pretrvávajúce protizidovské predsudkov u verejnosti sa prejavilo v roku 1899 v Čechách napr. v prípade vraždy mladej ženy v obci Polná („hilsneriáda“), keď sa ukázalo, že „oživovaniu“ tradície o židovskej rituálnej vražde nezabránilo ani 40-ročné oficiálne uznanie židovského náboženstva. Významnou, aj keď pomaly pôsobiacou brzdou pre otvorené prejavy antisemitizmu, ale i pre prejavy animozít voči iným náboženstvám a národnostiam, bolo zavedenie vyučovania občianskej náuky na školách a aj povinné zriaďovanie knižníc v mestách a na dedinách.

Zásadným zlomom v trende postupného upevňovania tolerancie voči menšinám, ale i vo vývoji práva všeobecne, bol nástup Hitlera k moci v Nemecku roku 1933. Jeho krutý antisemitizmus, ktorý už v mierových časoch prekračoval limity nutné na možné pokojné spolužitie medzi národnosťami, pôsobil povzbudzujúco aj na latentný antisemitizmus v iných štátoch Európy. Ako príklad možno uviesť, že napriek platnosti Weimarskej ústavy z roku 1919 sa v Nemecku už v roku 1934 prejavili snahy zaviesť z rasových dôvodov zrušenie manželstiev židov s nežidmi bez rozvodového konania pred súdom. Slovenský autor, ktorý vtedy návrh komentoval v odbornej právnickej tlači, vyjadril presvedčenie, že tento nový princíp

Kalligram, 2014, s. 198-240.

² HOBZA, Antonín. *Dokumenty ke studiu mezinárodního práva*. Praha : vlastným nákladom, 1931, s. 266-275.

³ BUŠEK, Vratislav – HENDRYCH, Jaroslav – LAŠTOVKA, Karel – MÜLLER, Václav (eds.) *Československé církevní zákony, 2*. Praha : Československý kompas, 1931.

nie je možné presadiť do zákona,⁴ no prezentoval ho len ako právny problém, nepozastavujúc sa nad zvrátenosťou samotného návrhu. Ako sa ukázalo o rok, v septembri 1935, zákonodarcovi v Norimbergu rušenie manželstiev židov s nežidmi bez rozvodového súdneho konania už nerobilo žiaden „právny“ problém.⁵ Súdny v Nemecku to najskôr odmietali, ale onedlho podľahli a i z ich strany zazneli požiadavky, aby bol tento dôvod právne uznaný,⁶ čo sa následne aj stalo.

S ambivalentnými reakciami slovenských právnikov sa stretávali aj ďalšie nacistické protizidovské normy. Napríklad podľa autora reflexie nemeckého „riešenia židovskej otázky“, publikovanej roku 1936,⁷ sa táto dostala znovu „na denný poriadok spoločenského života“, ale „úradné kruhy z pochopiteľných príčin sa predbežne tvária, ako by o nej nevedeli“. Pri hodnotení krokov, ktoré Nemecko voči židom vykonal, autor konštatoval, že vylučovanie veľkých mas obyvateľstva „podľa zásady krvi“ sa prieči nielen kresťanskému svetovému názoru, ale aj „našej demokratickej mentalite“. No popri niekoľkých spochybňujúcich frázach videl pri „riešení židovskej otázky“ v nemeckých opatreniach predsa len „dobrú vôľu dokonale vyriešiť túto otázku“ a navrhol, že by sa „malo o nich vážne uvažovať“. O norimberských zákonoch tento autor komplexne informoval v článku o nadobúdaní a strate štátnej príslušnosti a o zákonoch o ríšskom občianskom práve a ochrane nemeckej krvi a nemeckej cti.⁸ Uviedol, že „namiesto zásady, že všetci ľudia sú rovnakí, uplatňuje sa zásada, vyplývajúca z poznania nerovnosti rás ľudí“. „Riešenie židovskej otázky“ malo byť „zavŕšením“ procesu zavádzania „nových poriadkov“ v Nemecku.⁹

Uzavretie Mníchovskej dohody v septembri 1938 nemalo pre Československo len zahraničnopolitické dôsledky, ale silne rezonovalo aj v domácej politike, kde došlo k výraznému znefunkčneniu demokraticky zvoleného parlamentu. Počet poslancov a senátorov sa znížil o tých, ktorí boli zvolení na území zabranom Mníchovskou dohodou a následne prvou Viedenskou arbitrážou. Svoj mandát stratili aj poslanci za strany, ktoré boli postihnuté zákazom činnosti. Naopak, prívržencom nemeckého nacizmu a talianskeho fašizmu sa citeľne uvoľnili ruky k antedemokratickým zásahom do práva v štáte.

Medzi politické sily, ktoré svoje kroky koordinovali so záujmami Tretej ríše, systematicky sa usilujúcej o zničenie demokratického systému v Československu a o jeho postupnú celkovú likvidáciu,¹⁰ sa v tom čase už radila i časť popredných

4 LUBY, Štefan. Rasová príslušnosť – problém nemeckého manželského práva. In *Všehrd*, 1934, roč. 16, s. 17-20.

5 ROBERTS, Stephen Henry. *Hitlerovo panství*. Praha : Čin, 1938, s. 278-310. Pôvodné vydanie ROBERTS, Stephen Henry. *The House that Hitler Built*. Sydney : b. v., 1937.

6 Nařikatelnost manželství pro omyl o významu rasy. In *Právník*, 1934, roč. 73, s. 307-308, 404.

7 PODBANSKÝ, Ján. Ako rieši židovskú otázku Nemecko. In *Kultúra*, 1936, roč. 8, č. 7-8, s. 323-326.

8 PODBANSKÝ, Ján. Štátne občianstvo v cudzine. In *Administratívny vestník*, 1936, roč. 15, č. 5, s. 389-402.

9 Tamže.

10 Tzv. Hossbachov protokol o konferencii z 5. novembra 1937 obsahuje plán nemeckej agresie proti celej Európe a tiež proti Slovanom. Ako sa ukázalo na procese v Norimbergu proti hlavným nacistickým zločincovi v rokoch 1945 – 1946, plán zlikvidovať Československo, nazvaný *Fall Grün*, predložil Hitler už 5. novembra 1937 na konferencii v Berlíne, ktorej sa zúčastnili ríšsky minister vojny, vrchný veliteľ brannej moci, vrchný veliteľ námorníctva, vrchný veliteľ letectva a ríšsky minister zahraničných záležitostí. *Československo*

predstavitel'ov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S).¹¹ Koordináciu ich politických krokov s henleinovcami a cez nich s Nacionálnosocialistickou robotníckou stranou Nemecka (NSDAP) a Sicherheitsdienst (SD) signalizovali aj rýchle kroky k obmedzovaniu občianskych práv a slobôd a v prípravách právnych noriem namierených predovšetkým proti židom.¹² Vyhlásenie slovenskej autonómie urgoval Hitler už 19. septembra 1938. V situácii ochromenia československého štátu a jeho ďalšieho ohrozenia nielen zo strany Nemecka, ale i Poľska a Maďarska, deň po abdikácii prezidenta E. Beneša a v deň, od ktorého začala demobilizácia nariadená československou vládou,¹³ HSL'S protiústavne vyhlásila 6. októbra 1938 v Žiline autonómiu Slovenskej krajiny. Tento krok bol „zlegalizovaný“ až ústavným zákonom č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938, prijatým zredukovaným parlamentom. Krajinské zriadenie fungovalo síce naďalej, ale už pod vedením novovymenovaného prezidenta Dr. Juliána Šimka, dosadeného HSL'S. Ten vyhláškou krajinského prezidenta č. 271/1938 zo dňa 12. októbra 1938 o zmene vo vedení krajinského úradu uverejnenou v Krajinskom vestníku č. 35/1938 oznámil, že bol dekrétom ministra vnútra Slovenskej krajiny č. 8/1938 prez. zo dňa 11. októbra 1938 poverený dočasným vedením Krajinského úradu pre krajinu Slovensko.

Krajinský prezident zohrával od vyhlásenia mobilizácie od 23. septembra 1938 významné organizačné úlohy. Patrilo k nim i organizovanie a informovanie o výkone preventívnej cenzúry. Súčasne s vyhlásením mobilizácie zriadila československá vláda podľa § 125 ods. 5 zákona č. 131/1936 Sb. z. a n. (o obrane štátu) Ústrednú cenzúrnu komisiu pre celý štát, podriadenú ministerstvu vnútra. Jej úlohou bolo, aby podľa rozhodnutia a pokynov ministerstva vnútra riadila predbežnú cenzúru, usmerňovala, využívala a kontrolovala ju.¹⁴ Témy, o ktorých sa nesmeli v tlači a rozhlase informovať, určovala Ústredná cenzúrna komisia v Prahe, a následne ich telefonicky hlásila krajinským prezidentom. Títo ich ďalej dávali na vedomie štátnym zastupiteľstvám a tie redakciám a rozhlasu.¹⁵ Paradoxne na Slovensku v značnej miere prospievala predbežná cenzúra práve hlinkovcom po vyhlásení autonómie, pretože vo vypätej a hektickej politickej situácii sa k ľuďom informácie o stave v štáte nedostávali. Dôkazom je i správa nemeckého konzula v Bratislave Ernsta von Druffela Zahraničnému úradu (Auswärtiges Amt) v Berlíne o rozhovore s Tisom z 11. októbra 1938. Konzul sa Tisovi zmienil, „že ak by na Slovensku

a norimberský proces: Hlavní dokumenty norimberského procesu o zločinech nacistů proti Československu. Praha : Ministerstvo informací, 1946, s. 227-234.

11 Tamže, doklad č. 2790-PS, Tuka u Hitlera v únoru 1939, s. 334; doklad č. 2858-PS, Ministerstvo zahraničí vyslanectvu 19. 9. 1938, s. 323: „Prosím, sdělte poslanci Kundtovi, aby na žádost Konráda Henleina vešel ihned ve styk Slováky a přiměl je, aby předložili požadavky o autonomii. Podpísaný Altenburg.“

12 Tamže, doklad č. 2801-PS, Rozmluva gen. pol. maršála Göringa se slovenským ministrem dr. Ďurčanským. Německá účast na slovenských událostech, s. 337; britský doklad č. D-572, Konsul Pares p. Newtonovi, Bratislava, 20. března 1939, s. 340-342. V tomto dokumente z procesu v Norimbergu o rozhovore Hermanna Göringa s Ferdinandom Ďurčanským, konanom v čase ešte pred vyhlásením slovenského štátu, sa uvádzalo, že vďaka Hitlerovi bola Slovákom umožnená autonómia. Okrem toho sa uvádzalo, že na Slovensku bude židovský problém riešený podobne ako v Nemecku, a že bude zakázaná Komunistická strana.

13 Demobilizácia končila 28. februára 1939. Vyhláška ministerstva národnej obrany z 10. februára 1939 o demobilizácii uverejnená pod č. 33/1939 v *Úradných novinách* (Ú. n.).

14 BUBENÍČKOVÁ, Růžena – HELEŠICOVÁ, Václava – MACHATKOVÁ, Růžena. Tiskové pokyny pomnichovské republiky. In *Odboj a revoluce. Zprávy*, 1969, roč. 7, č. 1, s. 126, 129.

15 Tamže, s. 126.

*nebola zakázaná nemecká tlač, mohla by sa slovenská vláda dozvedieť, že žilinské uznesenia sú v Nemecku prijímané vcelku sympaticky. Ministerský predseda nato prisľúbil, že povolí kolportáž nemeckých novín.*¹⁶

Už 28. októbra 1938 vymenovalo predsedníctvo slovenskej autonómnej vlády Dr. Vladimíra Hudeca za vládneho komisára pre všetky tlačiarenské a vydavateľské podniky a pre všetky periodické časopisy a noviny.¹⁷ Navyše zákaz, resp. rozpustenie ostatných politických strán, spôsobil aj zánik novín a časopisov, ktoré vydávali. Na protizákonné zastavenie činnosti politických strán na Slovensku, na zabavovanie ich majetku a na zásahy v redakciách periodickej tlače dosadzovaním komisárov, ktorých museli platiť vydavatelia, upozornil senátor Vojtěch Dundr na zasadnutí senátu 15. decembra 1938.¹⁸

Kontraproduktívne dôsledky mala aj „utlmovacia“ reakcia československej vlády, resp. Ústrednej cenzúrnej komisie, na rastúce protižidovské výtržnosti, pri ktorých namiesto ich odsúdenia uprednostnila nezverejňovať o nich správy. Už 13. októbra 1938 vydala Ústredná cenzúrna komisia v Prahe pokyn, ktorým prikazovala neuverejňovať správy podnecujúce nenávisť, nepriateľstvo, pomstu alebo násilnosti proti židom, alebo proti rasovej, náboženskej príslušnosti všeobecne.¹⁹ Tento prístup sa dotkol aj prvej veľkej tragédie židovských obyvateľov na Slovensku, odohrávajúcej sa od 4. novembra 1938. Vtedy, deň pred obsadením odstúpeného československého územia na základe prvej Viedenskej arbitráže, vydal slovenský autonómny ministerský predseda Dr. Jozef Tiso okolo obeda rozkaz pre všetky okresné a četnícke²⁰ stanice, ako aj pre vedúcich jednotiek Hlinkových gárd južného Slovenska k deportácii židov na zaberané územie.²¹

Zvláštnu pozornosť si s ohľadom na prielom do nielen občianskych, ale i ľudských práv zasluhujú deportácie židov (4 000 ich bolo len z Bratislavy²²) na územie, ktoré pripadlo na základe prvej Viedenskej arbitráže Maďarsku. Deportácia židov z 2. novembra 1938 bola vykonaná na priamy príkaz J. Tisa ako predsedu autonómnej vlády, ktorý bezprecedentným prekročením právomocí na tento účel použil Hlinkovu gardu a zneužil vojsko a četníctvo.²³ Napriek tomu, že v tlači boli uverejňované tvrdé ataky proti židom, či už novinármi alebo vo vyjadreniach

16 NIŽŇANSKÝ, Eduard a kol. *Slovensko-nemecké vzťahy 1938 – 1941 v dokumentoch 1*. Prešov : Universum, 2009, dokument č. 9, s. 139.

17 Celá tlač na Slovensku pod vládny dozor. Pravotár dr. Vojtech Hudec z Novej Bane vládny komisárom. In *Slovák*, roč. 20, č. 247, 29. októbra 1938, s. 3.

18 Dostupné na internete: https://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/4vo/stena/127schuz/S127002.htm.

19 BUBENÍČKOVÁ – HELEŠICOVÁ – MACHATKOVÁ 1969, s. 130, 131, 135.

20 Zmena názvu četníctva na žandárstvo bola vykonaná vyhláškou prezídia ministerstva vnútra č. 246 Ú. n. zo dňa 6. októbra 1939 o novom názve četníctva.

21 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999, s. 35 a n.

22 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 25-29; NIŽŇANSKÝ 1999, s. 24-29; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec, 2001, dokument č. 115, s. 233.

23 NIŽŇANSKÝ 2001, s. 228-231.

ministrov slovenskej autonómnej vlády,²⁴ správy o týchto deportáciách mali kusý charakter a ľudácky denník *Slovák* nepriniesol o tejto udalosti žiadne informácie.²⁵ Na poslednom zasadnutí československého parlamentu pri prijímaní zmocňovacieho zákona vystúpili proti protižidovským excesom Dr. Ladislav Rašín a František Modráček. Dr. Rašín upozorňoval na negatívne následky „*protižidovských experimentov v hospodárstve*“, ktoré mohli podľa neho negatívne ovplyvniť export, a F. Modráček priamo kritizoval protižidovské opatrenia slovenskej autonómnej vlády.²⁶ Vzhľadom na zákaz Ústrednej cenzúrnej komisie uverejňovať v tlači správy o protižidovských výtržnostiach sa v slovenských a českých novinách objavilo o týchto deportáciách len minimum správ.

Vysoký stupeň verejného spoločenského znepokojenia, akým reagovalo obyvateľstvo na protiústavné vyhlásenie autonómie Slovenska a následné prevzatie vládnej a výkonnej moci predstaviteľmi HSLŠ, ešte výstižne opísal redakčný článok v časopise *Politika* z 1. decembra 1938: „*Udalosti sa valily takým tempom, že nebolo času na systém, na kladenie základov k definitívnej úprave novovytvárajúcich sa pomerov. Stopy týchto premien nesie aj ústavný život štátu, ktorý v nejednom smere vykoľajil a dáva prednosť faktickému stavu pred právnym poriadkom. Aj na Slovensku zavládol stav, ktorý nenachádzal opory v platných právnych normách. Po žilinskej dohode dňa 6. októbra t. r. došlo k úplnému právnemu prevratu.*“ Pripomínal, že „*(t)erajšia slovenská vláda nemá teda právne uznaného reprezentanta politickej vôle ľudu, ktorému by bola povinná vydávať počet svojich činov*“. Redakcia si uvedomovala aj problematickosť ľudáckej politickej zmeny v celoštátnom kontexte: „*Záujmom štátu bude, aby tu nevládly rozličné režimy: v jednej oblasti demokratický a v druhej autokratický.*“²⁷ Vychádzala z predpokladu, že v českej časti republiky sa demokracia, i keď len s dvoma politickými stranami, udrží.

Riadený rozklad demokratického systému

Na základe § 2 vládneho nariadenia č. 317/1938 Sb. z. a n. boli krajinští prezidenti zmocnení robiť potrebné opatrenia podľa § 11²⁸ zákona č. 300/1920 Sb. z. a n., čím získala HSLŠ rozsiahlu kompetenciu pre zásahy proti svojim oponentom. Nový krajinský prezident vyhlásil 12. a 14. októbra 1938 vyhláškami č. 4 a č. 5 v *Úradných novinách* (Ú. n.) stanné právo v okresoch Veľké Kapušany, Kráľovský Chlmec, Trebišov, Michalovce, Medzilaborce, Bratislava, Dunajská Streda, Komárno, Nové Zámky,

24 NIŽŇANSKÝ 1999, s. 87-97.

25 Tamže, s. 87.

26 Těsнопisecká zpráva o 127. schůzi senátu Národního shromáždění republiky Česko-Slovenské, v Praze ve čtvrtek dne 15. prosince 1938, 2. Zpráva výboru ústavně-právního o usnesení posl. snemovny (tlač 749) k vládnemu návrhu ústavného zákona o zmene ústavy republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariadenovacej (tlač 750). Dostupné na internete: https://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/4vo/stena/127schuz/obsah.htm.

27 Autonomia Slovenskej krajiny. In *Politika, Nezávislý časopis venovaný otázkam verejného života*, 1938, roč. 8, č. 18, s. 205-206.

28 V § 11 zák. č. 300/1920 Sb. z. a n. o mimořádných opatřeních sa uvádza: „*Vládou, po případě orgánem od vlády k tomu zmocněným, mohou býti vydány výjimečně předpisy o výrobě, prodeji, chování a nošení zbraní a střeliva, o pasech a hlášení, o chování a shlukování na veřejných místech, jakož i o demonstrativních jednáních a používání odznaků.*“

Parkan (Štúrovo), Želiezovce, Levice, Krupina, Modrý Kameň, Lučenec, Feledince (Jesenské), Tornaľa, Rožňava, Moldava nad Bodvou a Košice, ktorého zrušenie nebolo publikované. Týkalo sa zločinu vzbury, vraždy, úmyselného zabitia, lúpeže, podpaľačstva, všeobecne nebezpečného poškodenia cudzieho majetku na vodných dielach, železničiach a lodiach, telegrafoch, telefónoch a banických dielach a zločinu proti verejnému zdravotníctvu. V tejto situácii sa začala autonómna vláda protiprávne zbavovať nepohodlných ľudí na dôležitých postoch. K prvým profesionálnym skupinám, postihnutým hromadnými politickými čistkami, patrili notári. Kompetencie verejného notára boli veľmi významné. Okrem mnohých iných povinností mal veľký vplyv i na vnútornú správu obce, pretože pri povinnosti zúčastňovať sa všetkých schôdzí obecného zastupiteľstva, rady a komisií mal vedúci notár hlasovacie právo ako volení členovia. V prípade, ak starosta uznesením porušil zákon, a tým prekročil pôsobnosť alebo ním bolo ohrozené blaho obce, mal verejný notár právo a povinnosť veta. Dôležitou kompetenciou bolo aj vedenie matrík, vydávanie občianskych preukazov.²⁹ S týmto cieľom predseda slovenskej vlády Dr. J. Tiso vydal vládne nariadenie č. 9 Ú. n. z 18. októbra 1938 o dočasnej úprave verejného notárstva na Slovensku, podľa ktorého mohol minister pravosúdia (v tom čase Ferdinand Ďurčanský) zbaviť úradu verejného notára, „*ktorý pre svoju činnosť nie je hodný dôvery potrebnej pri vykonávaní úradu slovenského verejného notára*“. Termín „dočasnosti“ však stanovený nebol. Pre tento krok zneužil F. Ďurčanský text zákona č. 305/1921 Sb. z. a n., ktorým sa vydávali dočasné ustanovenia o verejných notároch na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Tento zákon pôvodne reagoval na eventuálne nepokoje, ktoré mohli byť vyprovokované zo strany Maďarska pri pokuse bývalého rakúsko-uhorského cisára Karola I. získať v roku 1921 v Maďarsku uhorský trón. Zákon č. 305/1921 Sb. z. a n. obsahoval možnosť do jedného roka preložiť notára zo služobných dôvodov na iné služobné miesto, no bol účinný len do roku 1922. Minister pravosúdia F. Ďurčanský hneď využil túto svoju novú „právomoc“ a zbavil prvých dvoch verejných notárov funkcie a ďalších desiatich preložil zo západného a severného Slovenska na južné, ktoré bolo do dvoch týždňov zabrané Maďarmi. Možnosť odvolať sa proti zbaveniu funkcie a preloženiu nebola nijako upravená.

Prvý krok „autonómnej vlády“ smerovaný priamo proti židom sa týkal zrušenia výnimky zo zákazu nedeľnej živnostenskej práce, stanovenej nariadením uhorského ministra obchodu č. 28.559/1903.³⁰ Podľa oficiálneho zdôvodnenia tieto výnimky, súvisiace s dodržiavaním židovských náboženských zvykov, už viac nevyhovovali a z hľadiska „*nábožensko-mravného*“, ako aj z hľadiska hospodársko-sociálneho vraj vyžadovali novú úpravu. V tomto prípade je zaujímavý obežník nového krajinského prezidenta Dr. Šimka č. 294 z 20. októbra 1938 „*o zadržaní nedeľného klúdu*“³¹, v ktorom vôbec nebola zmienka o zrušení výnimiek udelených

29 HÁCHA, Emil a kol. *Slovník veřejného práva československého* 2. Brno : Polygrafia-Rudolf M. Rohrer, 1932, s. 384-385.

30 Nariadenie Slovenskej vlády č. 13/1938 Ú. n. zo dňa 29. októbra 1938 o zavedení všeobecného nedeľného odpočinku.

31 Krajinský vestník pre Slovensko, roč. 11, č. 37, 1. novembra 1938, s. 633.

v roku 1903 nariadením uhorského ministra obchodu. Podľa obežníka dôvodom, pre ktorý „slovenské ministerstvo sociálnej pečlivosti v dohode s ministerstvom hospodárstva“ nariadili stíhanie priestupkov pri nedodržiavaní nedel'ného kľudu vraj boli „početné sťažnosti“ na jeho nedodržiavanie. Jeho porušovanie mali prísne stíhať živnostenské úrady I. stolice.

Simultánne s prvými protižidovskými normami sa začalo s likvidáciou plurality politických strán. Napríklad Komunistická strana Československa (sekcia Komunistickej internacionály), Československá sociálnodemokratická strana robotnícka, strana Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei, Židovská strana a Sjednotená socialisticko-sionistická strana robotnícka, „*nakoľko činnosť týchto strán ohrožovala verejný záujem*“, boli rozpustené vyhláškou ministerstva vnútra č. 25/1939 Ú. n.³² No činnosť im bola spolu so Slovenskou národnou stranou (SNS) zastavená, resp. boli zakázané Krajským úradom Slovenskej krajiny už v priebehu novembra 1938.³³ Definitívny koniec pluralitného politického systému možno datovať práve zastavením činnosti a následným zákazom Slovenskej národnej strany. Napriek tomu, že dlhodobo presadzovala autonomistický program pre Slovensko, nebola separatistickou stranou. HSLS však už na jeseň 1938 nemala na jej samostatnej činnosti vôbec záujem. Treba upozorniť aj na to, že súhlas so separatistickou víziou radikálnych ľudákov nezdieľali ani všetci členovia HSLS vrátane mnohých zakladajúcich členov, ktorí ju roky reprezentovali ako poslanci alebo senátori v Národnom zhromaždení. Aj voči viacerým z nich radikáli po 14. marci 1939 použili ustanovenia vládneho nariadenia č. 32/1939 Sl. z. a poslali ich do ilavského koncentráku.³⁴

V súvislosti s vymenovaním novej, teraz už česko-slovenskej vlády generála Jana Syrového uviedol Karol Sidor, že „(p)ri tvorení tejto vlády už nehraly úlohu politické strany, najmä nie tie, čo sa týka Slovenska“.³⁵ V českých krajinách zostali dve politické strany, ale politické sily boli rozdelené na vládnu stranu a opozíciu. Vládnou stranou sa stala Strana národnej jednoty a v opozícii bola Národná strana práce (spojenie Čsl. sociálnej demokracie a časti národných socialistov), požadujúca demokratické slobody a odmietajúca fašizmus, do ktorej vstúpili zástupcovia bývalej československej sociálnej demokracie.³⁶ Ľudáci okamžite využili možnosti, ktoré

32 Nakoľko činnosť týchto strán mala ohrožovať verejný záujem, bola vydaná vyhláška ministerstva vnútra Slovenskej krajiny č. 25/1939 Ú. n. o rozpustení Komunistickej strany Československa (sekcia komunistickej internacionály), Čs. soc. dem. strany robotníckej, strany Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei, Židovskej strany a Sjednotenej socialisticko-sionistickej strany strany robotníckej.

33 NIŽŇANSKÝ, Eduard. Vol'by do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In *Studia Historica Nitriensia*, 1998, roč. 7, s. 167-170; LIPTÁK, Ľubomír a kol. *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava : Archa, 1992, s. 312; DÉRER, Ivan. *Slovenský vývoj a ľudácka zrada. Fakty, vzpomínky a úvahy*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1946, s. 314-315; LIPSCHER, Ladislav. *Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957, s. 148-160; LETTRICH, Jozef. *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava : Archa, 1993, s. 91-92.

34 ŠÁNDOR, Elo. *Ilava*. Brno : Mír, 1947, s. 123. Napr. bývalý generálny tajomník HSLS Msgr. Pavol Macháček, bývalý vládny komisár v Starej Ľubovni Oto Černecký.

35 SIDOR, Karol. *Slovenská politika na pôde pražského snemu 1918 – 1938 2*. Bratislava : b. v., 1943, s. 289-290.

36 BIANCHI, Leonard. *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848 – 1945 2*, Bratislava : SAV, 1973, s. 439-440; LIPTÁK 1992, s. 132.

im poskytla československá vnútroštátna situácia, podporená stavom brannej pohotovosti štátu vyhláseným 23. septembra 1938,³⁷ počas ktorej sa stali účinnými príslušné zákony na obranu štátu, obmedzujúce niektoré občianske práva a slobody. Tieto opatrenia, ktoré suspendovali niektoré ustanovenia československej ústavy z roku 1920, mali zo zákona trvať najviac tri mesiace a branná pohotovosť štátu bola ukončená vládnu vyhláškou č. 28 Sb. z. a n. zo dňa 3. februára 1939.

Negatívny vzťah ľudákov k parlamentnej demokracii sa odrazil i pri porušení ústavného práva vzťahujúceho sa na voľby. Signál o likvidácii stranického systému vyslal už v októbri 1938 „predseda vlády“ Jozef Tiso, keď sa na margo politických strán vyjadril, že „svoju úlohu už dohrali, daromné sú pokusy zachrániť ich rozličným preskupovaním. Zvítazila idea národa a národ v budúcnosti nebude potrebovať stranické legitímácie a farby – on má svoje víťazné farby a s nimi bude ďalej kráčať vpred.“³⁸ Rýchly zásah do politického systému zrušením niektorých politických strán na Slovensku, a tým ich vyradenie z parlamentu naznačoval nástup vlády jednej politickej strany.³⁹ Podstatným súbežným krokom bolo i ovládnutie pluralitnej tlače, vydávanej politickými stranami i nezávislými vydavateľmi – už 29. októbra 1938 sa v novinách Slováč uvádzalo, že je „(c)elá tlač na Slovensku pod vládnu dozorom“ prostredníctvom vládnych komisárov dosadených do redakcií a tlačiarň.⁴⁰

Vláda jednej politickej strany už bola realitou pri voľbách do Snemu Slovenskej krajiny, ktoré boli vyhláškou vlády Slovenskej krajiny v Bratislave č. 49 Ú. n. z 26. novembra 1938 „v smysle čl. V. ústavného zákona o autonómii Slovenskej krajiny zo dňa 22. novembra 1938, č. 299 Sb. z. a n.“ vypísané na 18. december 1938. Hoci ústavný zákon o autonómii ešte v článku V. obsahoval zmienku o politických „stranách“ v množnom čísle,⁴¹ čo vyplývalo z dovtedajšieho pluralitného parlamentného systému obsiahnutého i v zákone o voľbách, na ktorý sa tento ústavný zákon odvolával, víťazstvo HSLS bolo zabezpečené vopred niekoľkonásobnými protizákonnými i protiústavnými poistkami. A dbalo sa i na takéto detaily: vyhláška vlády Slovenskej krajiny č. 49 Ú. n. z 26. novembra 1938, ktorou predseda vlády J. Tiso vypísal voľby, ktoré sa mali konať 18. decembra 1938, vyšla v Úradných novinách č. 58 vydaných v sobotu 26. novembra 1938 a stanovovala podmienku,

37 Vládna vyhláška č. 183/1938 Sb. z. a n.

38 NIŽŇANSKÝ 1999, s. 167.

39 Týmto politickým stranám spolu so SNS bola zastavená činnosť, resp. boli zakázané Krajiniským úradom Slovenskej krajiny už v priebehu novembra 1938. NIŽŇANSKÝ 1999, s. 167; LIPTÁK 1992, s. 312. Definitívnym signálom znamenajúcim likvidáciu pluralitného politického systému bolo zastavenie činnosti a následný zákaz Slovenskej národnej strany. Napriek tomu, že bola stranou s autonomistickým programom pre Slovensko, HSLS nemalo záujem na jej samostatnej činnosti. SNS nebola separatistickou stranou.

40 ZAVACKÁ, Katarína. Tlač, cenzúra a propaganda na Slovensku od 6. októbra 1938 do konca vojny. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2007, s. 241.

41 Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny. Čl. V., ods. 1: „Voľby do prvého Snemu Slovenskej krajiny vypíše Slovenská krajiniská vláda tak, aby sa mohli vykonať do dvoch mesiacov od vyhlásenia tohto zákona podľa ustanovení čiastky I. a III. zák. čís. 330/1920 Sb. z. a n. v znení zák. čís. 126/1927 Sb. z. a n. s tou zmenou, že aktívne volebné právo majú tí, ktorí v deň voľby prekročili 21. rok svojho veku, že na 20.000 odovzdaných platných hlasov, ako aj na zvyšok presahujúci tri štvrtiny tohto počtu, dostane každá strana jeden mandát a že obmedzenia pasívneho volebného práva určené v § 6 cit. zákona sa na tieto voľby nevzťahujú.“

že hotové kandidátne listiny musia byť doručené a predložené predsedovi krajin-
skej volebnej komisie u krajiniského úradu v Bratislave najneskôr do 21. dňa pred
konaním volieb. To však bolo nemožné, keďže 21-dňový limit medzi doručením
kandidátnych listín a voľbami uplynul do pár hodín po sobotnom publikovaní vy-
hlášky v *Úradných novinách*. Listiny teda bolo treba predložiť predsedovi krajin-
skej volebnej komisie v krajiniskom úrade v Bratislave do 12.00 h nasledovného
dňa, t. j. do nedeľného obeda 27. novembra. Jediní, ktorí mali šancu to stihnúť,
boli sami ľudáci spolu s ich menšinovými partnermi s pripravenou kandidátskou
listinou.

K voľbám ľudáci spustili intenzívnu vlnu volebnej propagandy. Novinkou bolo
každodenné rozhlasové polhodinové volebné vysielanie od 4. decembra 1938
v čase od 18.30 do 19.00. h, venované „*informovaniu občianstva*“, pre ktoré sa
„*rozhodol slovenský rozhlas*“, „*aby široká slovenská verejnosť pochopila význam
posledných udalostí, ako aj význam a dôležitosť prvých volieb do slovenského zá-
konodarného snemu*“. Súčasne rozhlas prostredníctvom tlače vyzval „*povolaných
vidieckych činiteľov, najmä učiteľov, notárov, farárov atď.*, aby svoje rádiové aparáty
dali k dispozícii občianstvu a umožnili mu tak počúvanie rozhlasu, najlepšie vo ve-
rejných miestnostiach, aby ľud mohol sa všade zapojiť do slovenskej jednoty a po-
chopil patričný význam prvých volieb, ktorými má byť dokumentovaná jednotná
vôľa slovenského národa“.⁴²

Všetci ministri a miestni funkcionári HSLŠ sa zúčastňovali masívnou agitáciou na
manifestáciách po mestách a dedinách, kde vyzývali, aby občania išli voliť. Zrejme
si napriek tomu, že podľa volebného zákona bola účasť na voľbách povinná a za
neúčasť bola finančná pokuta, resp. pri nezaplatení väzenie, ľudáci neboli celkom
istí, ako to s jednotnou kandidátkou vo voľbách dopadne. Minister K. Sidor na
stretnutí v Zohore vyzýval, že „*zlikvidovali sme dvadsaťročný straníctvo, národ je
dnes jednotný a pôjde jednotne k voľbám*“.⁴³ Volebným ťahákom mali byť „*rieše-
nie židovskej otázky*“⁴⁴ a pozemková reforma. Ukázalo sa, že židia mali hlasovať
v osobitných miestnostiach, to znamenalo, že voľby prestali byť tajné.⁴⁵ Ironicky
vyznelo, že zvláštne volebné miestnosti mali byť zriadené nielen pre židov, ale
i pre Nemcov, aby mohli preukázať „*svoj postoj k Slovensku*“.

„Voľby“ pod gardistickým dohľadom

Už počas predvolebnej kampane zneli vyhrážky predznamenávajúce spôsob, akým
sa ľudáci plánovali vyrovnáť s opozíciou. Namiesto riadnych súdnych procesov
hrozili tábormi nútených prác: „*Pre korupčníkov nebude slovenská vláda kúriť vä-
zenské cely, no pošle ich do koncentračných táborov a dá im regulovať Váh a Hron*“.⁴⁶

42 Rozhlas a slovenské voľby. In *Slovák*, roč. 20, č. 277, 4. decembra 1938, s. 6.

43 Ideme voliť! In *Slovák*, roč. 20, č. 278, 6. decembra 1938, s. 1.

44 Židovská otázka pred zákonným riešením. In *Slovák*, roč. 20, č. 278, 6. decembra 1938, s. 2.

45 Židia budú hlasovať osobitne. In *Slovák*, roč. 20, č. 278, 6. decembra 1938, s. 4.

46 Tamže.

Minister F. Ďurčanský na volebnom zhromaždení v Topolčanoch a Handlovej, ktoré navštívil spoločne s Jozefom Kirschbaumom, uviedol, že k voľbám 18. decembra „pristúpi každý Slováč, aby tak dal súhlas k tomu, čo sa po 6. októbri na Slovensku stalo. Lebo kto by nešiel, prejavil by len svoj nesúhlas so sjednocovacou vôľou slovenského národa a slovenskej vlády.“ Vyjadril i presvedčenie, že „takého Slováka sa nikde nenájde. V tomto smere vykoná svoju povinnosť i Hlinkova garda.“⁴⁷

Vzhľadom na to, že predbežná cenzúra fungovala a noviny *Slovák* boli tlačovým orgánom HSĽS, veľmi zaujímavo vyznel apel v článku *Pôjdeme všetci k volebným urnám*.⁴⁸ Redakcia sa snažila podporovať obraz národnej jednoty a vyzývala dočasne „dezorientovaných“ jedincov pridať sa k „správnej“ strane: „(N)ikto zo Slovákov, nech už patrila pred 20. novembrom ku ktorejkoľvek politickej strane, nebude zradcom slovenského národa. Bývalí centralisti, socialisti, ba i komunisti 18. decembra majú príležitosť dokázať, že skutočne zúčtovali s minulosťou, že nehľadajú a nepodporujú rozvrat a že sú verní synovia svojho národa.“ Naďalej v opozícii už mohol ostať „(j)edine ten, kto chce rozvrat, bratovražedné boje, kto chce ničiť nový poriadok slovenský a kresťanský, jedine ten obyvateľ Slovenska sa môže odvážiť hlasovať proti kandidátke Hlinkovej slovenskej ľudovej strany – strany slovenskej národnej jednoty. Upozorňujeme, že každý volič je povinný hlasovať už aj podľa volebného zákona.“ Upozorňovalo sa, že „(k)to sa nezúčastní volieb, musí byť podľa zákona potrestaný peňažitou pokutou alebo väzením. Avšak viac než tento trest zákona je ten bilag zradcovstva, ktorý nikto nikdy nezotrie z čela toho Slováka, ktorý by sa volieb nezúčastnil. V Nemecku i nemocní a starci sa dali doviest' do volebných miestností.“

Priamo na titulnej strane bola umiestnená motivačná správa: „Koncentračné tábory hotové. Ako sa dozvedáme, prípravné práce pre sriadenie koncentračných táborov na Slovensku sa v ministerstve vnútra už dokončujú. V najbližšie dni budú tieto tábory sriadené.“⁴⁹ Začínala sa realizácia vyhlášky vlády č. 8/1938 Ú. n. z 19. októbra: „Nezabúdajte, že až sa pomery ukludnia, vyjde na javo, kto v tejto dobe potreby Slovenskej krajiny účinne podporoval, alebo kto ich naproti tomu nepochopil a z akýchkoľvek dôvodov sledoval len svoj osobný ošoh, alebo iné záujmy.“⁵⁰

Štyri dni pred voľbami boli uverejnené „pokyny pre voličov“.⁵¹ I v nich sa odrazili dovtedy neznáme spôsoby manipulácie volieb. Podľa volebného zákona z roku 1919 sa po vhadnutí obálky s volebným lístkom do urny vhadzovali ostatné do pripraveného koša. Pretože bývalo viacero kandidujúcich politických strán, ich rôznorodosť kopírovalo i zloženie členov v komisii, ktorí dozerali na regulárnosť volieb, a tým i na odhodené lístky. Ak volič ostatné lístky odhodil, nikto z komisie nemohol zistiť, aký volebný lístok dal volič do obálky a vhodil do urny. Pri jednom

47 O úlohách Hlinkových gárd. In *Slovák*, roč. 20, č. 278, 6. decembra 1938, s. 4.

48 Pôjdeme všetci k volebným urnám. In *Slovák*, roč. 20, č. 279, 7. decembra 1938, s. 1.

49 Koncentračné tábory hotové. In *Slovák*, roč. 20, č. 280, 8. decembra 1938, s. 1.

50 Vyhláška vlády č. 8/1938 Ú. n. zo dňa 15. októbra 1938.

51 Pokyny pre voličov! In *Slovák*, roč. 20, č. 284, 14. decembra 1938, s. 1.

spoločnom lístku stačilo sledovať, či ho volič neodhodí nepoužitý podľa starého zvyku do koša, prípadne, či si ho skúsi schovať a hodiť prázdnu, tenkú obálku. V pokynoch pre voličov pre voľby do snemu sa uvádzalo, že „(n)etrebá teda písať na kandidátku slovo »áno«, lebo už sama skutočnosť, že vložil kandidátnu listinu do obálky a tak ju odovzdal do urny, svedčí o tom, že chce slobodu slovenského národa a chce slovenský zákonodarný snem! Tí záškodníci a nepriatelia, ktorí nechcú voliť do slovenského snemu po vyjdení z oddeleného priestoru, majú teda prázdnu obálku a hlasovací lístok musia hodiť do pripraveného koša. [...] Veríme však, že sa nenájde žiaden Slováčok a Slovenka, ba ani žiaden lojálny obyvateľ inej národnosti, ktorý by chcel byť zradcom slobody slovenského národa.“ Noviny vyzývali na manifestačné voľby odvolávajúc sa na to, že i keď ostala zachovaná formálna zásada tajných volieb, „podľa rozhodnutia najvyššieho správneho súdu (č. 4968) nie je vážnym porušením tajnosti voľby, ak sa sami voličia netaja tým ako hlasujú“. Dokonca sa objavila i taká interpretácia hlasovania, že „za platný hlas treba pokladať každý hlas, odovzdaný na hlasovacom lístku, ktorý dodala krajská volebná komisia. Prípadné škrtnutie alebo prípadné poznámky, učené voličom na tomto hlasovacom lístku, neodoberajú platnosť hlasu.“⁵² V novinách boli súbežne uverejňované propagandistické články o „úspechoch“ ľudáckej politiky a jej vzoroch, ako napr. „(t)o je už čin. 9000 českých úradníkov a zamestnancov opustí Slovensko. Na ich miesta prídu Slováci – splňuje sa heslo »Slovensko Slovákom«,“⁵³ „Nemecko bude podporovať vystáhanie židov“⁵⁴, „Všetky sokolovne do majetku Hlinkových gárd. Telovýchovné spolky rozpustené. – Orol, Sokol, RTJ na Slovensku zanikajú.“⁵⁵

V súvislosti s týmito voľbami si možno položiť otázku, prečo sa ľudáci s termínom volieb tak ponáhľali. Jednou z odpovedí je, že chceli na voľby využiť výhodný čas chaosu v štáte, spôsobeného udalosťami po Mníchovskej dohode. Navyše, mobilizovaní vojaci nemali v tom čase volebné právo. To znamenalo, že mobilizačné sústredenie značnej časti vojska zo Slovenska mimo jeho územia malo za následok, že veľké množstvo dospelých mužov v aktívnom veku voliť nemohlo, pretože boli demobilizovaní len postupne. Tejto skutočnosti sa dotkol i ojedinelý uverejnený protestný list *Nech aj demobilizovaní vojaci hlasujú*, ktorým sa autor dožadoval umožnenia účasti na voľbách „v mene slovenských vojakov a dôstojníkov nášho ženijného pluku 12 v Michalovciach“. V texte uvádzal: „(D)ovoľujeme si úctivo upozorniť na veľmi dôležité veci: Väčšina našich vojakov vracia sa ku práporu z hraníc len tento týždeň. Demobilizovaní budú počiatkom budúceho týždňa. Veľká časť vojakov je však ešte stále v poli. Títo prídu tesne pred 15. t. m. a demobilizovať budú až 15. – 16. t. m. Ide o [nástupné, K. Z.] ročníky 1935 – 1936. Je nebezpečenstvo, že sa títo vojaci nedostanú zavčasu domov, aby si mohli dať do poriadku svoje voličské záznamy. Bolo by dobré nejakým spôsobom zariadiť, aby títo vojaci mohli dostať, hoci priamo, až vo volebných miestnostiach ich hlasovacie lístky.“⁵⁶ Okrem tohto listu nebola v tlači o situácii mobilizovaných vojakov od vyhlásenia volieb žiadna zmienka.

52 Ktorý hlas je platný pri nedelňoch voľbách. In *Slovák*, roč. 20, č. 286, 16. decembra 1938, s. 2.

53 To je už čin. 9 000 českých úradníkov a zamestnancov opustí Slovensko. In *Slovák*, roč. 20, č. 284, 14. decembra 1938, s. 1.

54 Nemecko bude podporovať vystáhanie židov. In *Slovák*, roč. 20, č. 284, 14. decembra 1938, s. 2.

55 Všetky sokolovne do majetku Hlinkových gárd. In *Slovák*, roč. 20, č. 286, 16. decembra 1938, s. 1.

56 Nech aj demobilizovaní vojaci hlasujú. In *Slovák*, roč. 20, č. 282, 11. decembra 1938, s. 2.

Urýchlením volieb ľudáci teda znemožnili členom ešte existujúcich politických strán skoordinať sa a podať kandidátky. Voľby znemožnili aj veľkej časti mladých mužov, na ktorých sa vzťahovala mobilizácia. Ich volebné preferencie boli rôznorodé, je však dôvodný predpoklad, že sa líšili od priemeru. Išlo už o generáciu formovanú demokratickým školstvom, navyše v armáde vystavenú aktuálnej propagande obrany spoločného štátu proti nacistom (t. j. Tretej ríši, ľudáckemu partnerovi), a v neposlednom rade o generáciu s vysokou účasťou v spolkovom živote, ktorý práve počas ich neprítomnosti ľudáci zlikvidovali vrátane zmocnenia sa spolkových priestorov a vybavenia. K tomu prirátajme štandardne nižší stupeň politickej konformnosti, charakteristickej pre mladých voličov. Je teda možné vysloviť dôvodný predpoklad o vyššej pravdepodobnosti protestného hlasovania v tejto skupine voličov v neprospech HSLŠ. Tretím motívom bola pravdepodobne snaha rýchlo „legalizovať“ vyhlásenie autonómie iniciované z podnetu Hitlera, o čom však bolo na Slovensku informovaných zrejme len niekoľko ľudí.

V týchto neregulárnych voľbách bolo zo 100 kandidátov zvolených 63 poslancov podľa stanoveného kľúča v článku V. ods. 1 ústavného zákona č. 229/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny, podľa ktorého mala každá strana dostať jeden mandát za každých 20 tisíc odovzdaných platných hlasov, ako aj za zvyšok presahujúci tri štvrtiny tohto počtu (a nie podľa vopred stanoveného počtu). Ako však vyplýva z Tisoeho interview pre nacistický denník *Völkischer Beobachter* z 22. novembra 1938, ľudáci pôvodne ráтали s vyšším počtom mandátov, pretože J. Tiso uviedol, že v sneme bude okolo 75 poslancov.⁵⁷

„Čistenie“ spoločnosti

Ďalšou oblasťou, do ktorej smerovali protidemokratické opatrenia, bola sloboda spolčovania. Datovať ich možno od nariadenia Slovenskej krajiny č. 14 Ú. n. zo dňa 28. októbra 1938 o zaistení majetku spolkov, korporácií a základín, ústredie ktorých bolo mimo Slovenska, a nariadenia Slovenskej vlády č. 15/1938 Ú. n. o rozpustení všetkých tzv. polovojenských branných organizácií a uznaní Hlinkovej gardy ako jedinej brannej organizácie na území Slovenska.

Ako už bolo uvedené, do administratívneho i verejného života štátu zasahovali ľudáci od svojho nástupu k moci veľmi intenzívne. Výborným príkladom sledovania nového štýlu riadenia je dobová činnosť Dr. Ferdinanda Ďurčanského, ktorý naplno využil možnosti, ktoré mu poskytovala kumulácia ministerských funkcií Slovenskej krajiny, keďže bol v čase autonómie súčasne ministrom viacerých rezortov – vnútra, dopravy a verejných prác, pravosúdia a sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva. Vyhláškami č. 10/1938 Ú. n. a č. 11/1938 Ú. n. zo dňa 21. októbra 1938 zrušil volené samosprávne orgány Zemskej úradovne a zbavil funkcií predsedu Úradovne Všeobecného penzijného ústavu v Bratislave a členov správnej komisie a vymenoval nových správcov. Opatrením č. 29/1938 Ú. n. ministra pravosúdia Slovenskej krajiny o vymenovaní nového správneho výboru advokátskej komory v Bratislave zasa zbavil

57 NIŽŇANSKÝ 1999, s. 180.

postov celý správny výbor advokátskej komory v Bratislave úradu a vymenoval nový. Týmto spôsobom sa ľudákovi podarilo už do prijatia ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny priamo ovládnuť sféru pôsobnosti verejných notárov, advokátov, potom po 19. novembri aj polície.⁵⁸

Aj v oblasti prípravy protižidovských opatrení si Dr. F. Ďurčanský udržal v rukách iniciatívu, na základe ktorej začala v dozorných výboroch,⁵⁹ v združeniach a komorách⁶⁰ veľká očista od funkcionárov, ktorí patrili k dovtedajším politickým opozičným stranám. Na ich miesto boli dosadení noví členovia alebo vymenovaní komisári. Nasledovali obchodné a priemyselné komory v Banskej Bystrici a v tom čase už v Prešove namiesto Košíc.

Ako minister dopravy a verejných prác Slovenskej krajiny zaslal Dr. F. Ďurčanský predsedovi vlády Dr. J. Tisovi 3. marca 1939 „*ideové návrhy osnov právnych noriem k čiastočnému riešeniu židovskej otázky*“⁶¹ na medziministerské pripomienkové pokračovanie. Návrhy sa týkali 1. nových podmienok v zákone o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej krajiny, 2. nariadenia vlády Slovenskej krajiny o čiastočnej úprave vlastníctva a držby pozemkového majetku v Slovenskej krajine, 3. nariadenia o vývoze majetku z územia Slovenskej krajiny, 4. nariadenia o prechodnej úprave a revízii advokátskych zoznamov na území Slovenskej krajiny, 5. nariadenia o úprave lekárskej praxe na území Slovenskej krajiny, 6. nariadenia o úprave niektorých živnostenských koncesíí, 7. nariadenia o čiastočnej úprave pomeru súkromných zamestnancov a 8. nariadenia o vylúčení niektorých osôb zo štátnych, verejných a iných služieb na území Slovenskej krajiny. Pripomienky „*k týmto dôležitým a súrnym osnovám*“ mali byť zaslané najneskôr do 20. marca 1939. Minister Ďurčanský súčasne upozorňoval, že „*pre riešenie židovskej otázky treba ešte urobiť potrebné opatrenia vo veci lekárnických koncesíí, vo veci zavedenia prísnejšieho disciplinárneho pokračovania pri advokátskych komorách, ako aj urobiť návrh na degradovanie všetkých poddôstojníkov a dôstojníkov (i v zálohe) – židov*“.⁶² Prípis označený ako tajný bol zaslaný kancelárii prezidenta republiky, úradu štátneho ministra Karola Sidora v Prahe, všetkým ministerstvám Slovenskej krajiny v Bratislave a do Prahy úradu štátneho tajomníka Dr. Jozefa M. Zvrškovca a úradu štátneho tajomníka Štefana Haššíka.

V „*ideovom návrhu o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej krajiny*“ Dr. Ďurčanský vylúčil židov z oprávnenia mať, resp. získať osvedčenie o krajinskej príslušnosti v Slovenskej krajine nadobudnutím domovského práva.

58 Vyhláška ministra vnútra č. 48 Ú. n. zo dňa 22. novembra 1938 o zriadení policajných úradov na Slovensku.

59 Napr. Vyhláška č. 22 Ú. n. ministerstva hospodárstva Slovenskej krajiny zo dňa 3. novembra 1938, čís. 535/P/38/prez., ktorou minister hospodárstva Teplanský zbavil s okamžitou platnosťou predsedu a členov Ústrednej správy Slovenskej pokladnice pre hospodárskych robotníkov v Bratislave; Vyhláška krajinského úradu v Bratislave č. 23 Ú. n. zo dňa 2. novembra 1938, čís. 350.945/10-1938 o pozbavení činnosti správnych orgánov okresnej nemocenskej poisťovne v Lučenci; Vyhláška krajinského úradu v Bratislave č. 24 Ú. n. zo dňa 5. novembra 1938, čís. 352.591/10-1938 o pozbavení činnosti správnych orgánov okresnej nemocenskej poisťovne v Banskej Bystrici.

60 Č. 29 Ú. n. Opatrenie ministra pravosúdia Slovenskej krajiny čís. 386/1938 zo dňa 7. novembra 1938 o vymenovaní nového správneho výboru advokátskej komory v Bratislave.

61 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ministerstva pravosúdia, kartón (k.) 32, č. 1. leg – prez. taj./1939. KAMENEC 1991, s. 29-37. O postavení židov na Slovensku v období autonómie informujú podrobne publikované dokumenty v NIŽNANSKÝ 2001, s. 362.

62 SNA, f. Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, k. 32, 2, č. 1.leg-prez.- taj./1939.

Podrobnosti mala vláda určiť nariadením. Návrh zákona však obsahoval v § 3 i kritériá, určujúce koho treba považovať za žida. Podľa Ďurčanského návrhu⁶³ § 3 židom bol ten, „1. kto bol po 1. januári 1920 izraelitského vierovyznania, alebo kto pochádza od takej osoby, 2. kto po 1. januári 1920, alebo neskôr nebol síce izraelitského vyznania, ale vydával sa za osobu bez konfesie a pochádza aspoň od jedného rodiča izraelitského vierovyznania, 3. kto uzavrel s osobou pod 1. a 2. uvedenou manželstvo pred účinnosťou tohto zákona, dokiaľ jeho manželstvo nie je právoplatne rozlúčené, 4. kto uzavrel po dni účinnosti tohto zákona manželstvo s osobou izraelitského vyznania i keď jeho manželstvo bude právoplatne rozlúčené, ale i ten, kto s osobou pod 1. a 2. uvedenou, i keď jeho manželstvo bude právoplatne rozlúčené, 5. kto s osobou pod 1., 2. uvedenou žije v mimomanželskom spoločenstve. § 4. Z pod ust. §§ 1. a 2. tohto zákona môže učiť výnimky v prípadoch zvláštneho ohľadu hodných vláda usnesením.“ Podľa § 5 všetky ustanovenia, ktoré tomuto zákonu odporovali, strácali platnosť.

V dôvodovej správe sa k § 3 uvádzalo, že pri vymedzovaní pojmu „Žid“ „boli vzaté do úvahy aj zásady kresťanské a preto za medzník sa pokladá dátum 1. 1. 1920, takže osoby pokrstené pred týmto dátumom sa pokladajú za kresťanov“⁶⁴ Vychádzalo sa tu „z toho hľadiska, že Židia, ktorí boli pokrstení k tomuto dňu, učinili tak pravdepodobne z pohnútok nešpekulačných a možno povedať ideálnych, keďže to učinili v dobe, keď bolo Židovstvo na vrchole svojej moci, rešp. k tomuto bodu prichádzalo a malo pri politickej konštelácii európskych štátov a celej svetovej politiky najlepšie výhľady.“ Správa zvlášť upozorňovala, že takto formulovaný návrh postihne aj skupiny tradične podliehajúce zo strany ľudákov zvýšenej ostrakizácii – osoby bez vyznania a nemanželské deti. „Nezabúda sa tu ani na Židov, ktorí síce neboli vedení ako izraeliti, ale skrývali sa pod rúškom osôb bez konfesie. Títo Židmi zostanú. Pri nemanželských deťoch splodených Židmi určuje sa medzník doba účinnosti tohto zákona preto, že teraz bude možná aj kontrola v tomto smere a otcovstvo najmä pri deťoch zrodených mimo manželstva, sa ťažko dokazuje.“

Text správy sa venoval aj problematike zmiešaných manželstiev: „Ďalej ide tu o manželských spoločníkov, z ktorých jeden nie je Židom podľa doterajšieho ponímania. V tomto prípade rieši zákon vec takto: To manželstvo, ktoré bolo uzavreté pred účinnosťou tohto zákona, dáva možnosť nežidovskému manželovi, aby zas prestal byť Židom. Z toho smiešaného manželstva, ktoré sa uzavre po účinnosti tohto zákona, nemôže tzv. nežidovský manžel prestať byť Židom, ani keď bude toto manželstvo právoplatne rozlúčené.“ Priamo bola konštatovaná aj rasistická motivácia týchto návrhov: „Ustanovenie toto chce zamedziť množenie takýchto smiešaných manželstiev. V ustanovení tomto sa ráta mimo toho aj s prípadmi životných spoločenstiev, aby sa zákon neobchádzal konkubinátmi a tým zamedzilo i ďalšie znehodnotovanie rasy. Tento § je pilierom celej osnovy zákona a podkladom pre riešenie židovskej otázky na území Slovenskej krajiny, lebo bez určenia kto je Židom, by to bola stále nedokonalá a polovičatá práca, pri prevádzaní ktorej by sa stále objavovali medzery.“ Podľa § 4 sa mali pripúšťať vý-

63 Tamže.

64 Tamže.

nimky „len v prípadoch, zvláštneho ohľadu hodných“, ale tie mohla povoliť len vláda uznesením. Týmto mala byť „daná kontrola a to samo svedčí o tom, že budú to len veľmi zriedkavé prípady“.

Ministerstvo pravosúdia vo februári 1939 vypracovalo z podnetu Dr. Ďurčanského návrh zákona „o upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vystahovať a o náprave v presunoch pôdy.“⁶⁵ Konkrétne išlo o (§ 1): „Nehnutelný poľnohospodársky majetok židovských občanov (nehľadiac na to, či tunajších alebo cudzozemských príslušníkov), ktorý je v árende (v podárende), môže sa podľa tohto zákona vymeniť do vlastníctva.“ Podľa § 21 návrhu „(z)a žida podľa tohto zákona treba považovať toho, kto sa ako žid narodil bez ohľadu na to, či zmenil svoje náboženstvo sám alebo jeho rodičia.“ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „(o)tázka majetkového usporiadania podľa osnovy je riešená špeciálne zo stanoviska slovenských potrieb. Pôdu treba vrátiť pôvodným vlastníkom a tým, ktorí z pôdy a na nej žijú a gazdujú. Krivdy minulosti treba v tomto smere odčiniť.“ Pri tomto návrhu zákona Ministerstva pravosúdia Slovenskej krajiny vyšli na povrch dve zásadné skutočnosti. Prvou je otvorený rasizmus, na ktorý upozorňovali čs. ministerstvo zahraničných vecí v liste zo 6. marca 1939,⁶⁶ Predsedníctvo ministerskej rady v Prahe listom z 9. marca 1939⁶⁷ a Ministerstvo financií v Prahe listom z 11. marca 1939⁶⁸, a druhou legislatívna neprofesionalita.

Súčasne išlo o očividný príklad normy, ktorá sa prezentovala ako všeobecná, hoci jej reálnym cieľom bola židovská menšina. Dokonca i v dobových stanoviskách čs. ministerstiev zahraničia, spravodlivosti a financií sa výslovne upozorňovalo, že napriek nadpisu návrhu zákona „o upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vystahovať a o náprave v presunoch pôdy“ nenachádzala sa v celom návrhu o takýchto osobách žiadna zmienka a celý návrh smeroval iba proti majetku židov. Stanoviská na jednej strane upozornili na rozpor s niektorými zásadami ústavnej listiny, predovšetkým s § 106 ods. 2 a 128 a s medzinárodným právom, menovite s ustanovením čl. 7 tzv. Malej Saint-Germainskej zmluvy. Poukázali na ďalekosiahly zahraničnopolitický význam, ktorý „nezostane bez závažného vplyvu i na vývoj medzinárodno-obchodných vzťahov a na postavenie Čechov a Slovákov žijúcich v cudzine“. Na druhej strane sa však všetky inštitúcie zhodli na tom, že „podle názoru ministerstva zahraničních věcí by bylo v zájmu věci samé radno posečkati až na příhodnější dobu“, podľa ministerstva financií „aby projednávání navrhované osnovy bylo odloženo až do doby, kdy ústřední státní orgány zaujmou konečné stanovisko k židovskému problému v našem státě. Tento problém bude třeba řešiti pro celý stát jednotně i když bude přihlédnuto k zvláštním poměrům té které federativní státní složky [...] aby se úprava této otázky v jednotlivých zemských celcích podstatně nelíšila.“⁶⁹

65 SNA, f. Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, k. 32, č. 6698/39 – 10.

66 Tamže, list pod č. 28.819/VI-1/39.

67 Tamže, list pod č. 6651/39. Tento list obsahuje stanovisko čs. ministerstva spravodlivosti.

68 Tamže, list pod č. 22.504/39-Přes. insp. a org.

69 SNA, f. Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, k. 32, č. 22.504/39-Pres.insp. a org.

Záver

Proces pomníčovského rozvratu demokratického systému v Československu prebiehal relatívne rýchlo – k zásadným zmenám došlo v priebehu troch mesiacov. Výskum dobových politických perzekúcií pritom poukazuje na niekoľko zreteľahodných faktorov. Opakovane sa potvrdzuje, že viac pozornosti na seba strhávajú kroky s okamžitými a očividnými drastickými následkami, hoci systémové zmeny sa často presadzovali aj menej „nápadnými“ legislatívnymi zmenami. Podobný mechanizmus možno – vzhľadom na kulmináciu protižidovskej politiky v holokauste – sledovať pri výskume skupinových objektov ľudáckeho prenasledovania, ktorými sa po ich nástupe k moci súbežne stávali politickí oponenti i židia. Zaujímavým javom je i to, že kým niektoré z právnych noriem, cielené výslovne proti židom, sú formulované tak, aby tento cieľ explicitne neprezrádzali, v konečnom dôsledku ľudácka „protižidovská“ legislatíva postihovala aj nežidovských politických oponentov, ktorých do opozície voči nej tlačilo ich demokratické presvedčenie, nie vlastný pôvod. V tomto období sa prakticky jedinou nezávislou tlačovou tribúnou, kam bolo možné adresovať protestné hlasy zo Slovenska, stala krajanská tlač v USA.⁷⁰

70 GÁL-PODDŮMBIERSKY, Ján. *Z kalicha utrpenia. Rozpomienky na zážitky v koncentračnom tábore v Ilave*. Komárno : Pravda, 1947, s. 15-22.

Cituj:

ZAVACKÁ, Katarína. Právne nástroje novej moci. Politické perzekúcie na Slovensku 1938-1939. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 40-56. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.4>

...

JUDr. Katarína Zavacká, CSc.
Ústav štátu a práva SAV
Slovenská akadémia vied
Klemensova 19, 813 64 Bratislava
Slovenská republika
usapzava@savba.sk

Od kampaní proti „židobolševizmu“ k návrhom na „riešenie židovskej otázky“. Antisemitizmus v publicistike Karola Körpera v druhej polovici 30. rokov 20. storočia*

Miloslav Szabó

Abstract:

SZABÓ, Miloslav: From Campaigns against “Judeo-Bolshevism” to Proposals for the Solution of the “Jewish Question”. Anti-Semitism in the Journalism of Karol Körper from the Second Half of the 1930s.

This article examines the effects of anti-Semitism on the journalism of Karol Körper. Karol Körper was a Catholic priest and a politician within Hlinka’s Slovak People’s Party from about 1935 to the early 1940s. Specifically, the article follows the formation of anti-Semitism conspiracies provoked by campaigns against “Judeo-Bolshevism” that resulted in proposal for the resolution of the so-called Jewish question from 1936–1938. It further shows how these tendencies contributed to Körper’s Fascist radicalism which was not only based on anti-Semitism but also on the cult of personality and political martyrdom. Körper especially developed these ideas while in the position of the main cleric in Hlinka’s Guard in 1939 and 1940.

Keywords: Anti-Semitism, Fascism, Hlinka’s Slovak People’s Party, Karol Körper, Catholicism, Cult of Personality, Martyrdom

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.5>

Antisemitizmus na Slovensku v rokoch predchádzajúcich vyhláseniu autonómie na jeseň 1938 doteraz nebol predmetom komplexného historického výskumu. Jedným z dôvodov tohto stavu je fakt, že politický systém a realita právneho štátu počas predmníchovskej Československej republiky neumožňovali otvorenú diskrimináciu židovskej menšiny. Ojedinelé protižidovské útoky mali na svedomí zväčša prívrženci Národnej obce fašistickej.¹ Antisemitizmus sa však dostával do popredia i v propagande Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ). Zásadný zlom predstavoval medzinárodný kontext, predovšetkým vojenský pakt Československa so Sovietskym zväzom, prijatie protižidovskej legislatívy a prenasledovanie Židov v nacistickom Nemecku a vypuknutie občianskej vojny v Španielsku v roku 1936. Všetko to malo za následok oživenie stereotypu „židovského bolševizmu“, ktorý sa rozvíjal už bezprostredne po prvej svetovej vojne a nadväzoval na útoky antisemitov proti liberalizmu a socializmu z prelomu 19. a 20. storočia.²

* Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu SASPRO, č. 00079/01/03: Antisemitizmus na medzivojnovom Slovensku a v Rakúsku (1918 – 1938).

1 SZABÓ, Miloslav. Auf dem Weg zum Holocaust? Der slowakische Antisemitismus in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 2015, roč. 2, č. 1, s. 11-24. Dostupné na internete: http://simon.vwi.ac.at/images/Documents/Articles/2015-2/2015-2_ART_Szabo/ART_Szabo01.pdf.

2 SZABÓ, Miloslav. *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)*. Bratislava :

V tejto súvislosti sa v historiografii spomína jednak deklarácia z tzv. piešťanského zjazdu HSLŠ v júli 1936, kde sa volá po spolupráci s kresťanskými národmi, a nie s „*medzinárodnými reprezentantmi materialistickej ideológie a židobolševickej anarchie*“³ a jednak vystúpenie poslanca HSLŠ Karola Sidora v zahraničnom výbore československého parlamentu v roku 1937, v ktorom žiadal vystáhnúť Židov do sovietskej autonómnej oblasti Birobidžan na Ďalekom východe.

Čo predchádzalo obviňovaniu Židov zo šírenia bolševizmu v druhej polovici 30. rokov? Na začiatku stáli útoky proti komunistickej tlači, ktorá poslúžila ako projekčná plocha na antisemitské obviňovanie. Na jar roku 1936 vyšla v komunistickom *Ludovom denníku* polemika z pera mladého komunistu židovského pôvodu Eugena Klingera, ktorý sa pod dojmom udalostí v Španielsku, kde revolučná vláda zahájila antiklerikálnu kampaň, nepriamo vyhrážal smrťou vodcovi HSLŠ Andrejovi Hlinkovi.⁴ Tlačové orgány HSLŠ si pri referovaní o občianskej vojne v Španielsku všímali takmer výlučne obeť z radov kléru a podobne ako náboženská a nacionalistická pravica v iných krajinách aj ľudáci zneužili španielske udalosti na rozpútanie antisemitskej propagandy, keďže za terorom španielskych revolucionárov odhaľovali celosvetové židovské sprisahanie.⁵ Šéfredaktor novín HSLŠ *Slovák* Karol Sidor odštartoval agresívnu kampaň proti Židom a potom, čo mu úvodník v *Slovákovi* skonfiškovala cenzúra, predniesol ho v rámci interpelácie ministra vnútra v parlamente.⁶ Do debaty sa zapojil aj Andrej Hlinka, ktorý obhajoval demonštrácie študentov z katolíckeho internátu Svoradov proti uvádzaniu filmu *Golem* v bratislavských kinách.⁷ Tie nasledovali po Sidorovej interpelácii a koncom apríla 1936 po niekoľko dní obmedzovali život v meste. Ich organizátori sa očividne inšpirovali protestmi nemeckých a rakúskych nacistov proti premietaniu amerického filmu *Na Západe nič nové* niekoľko rokov predtým.⁸ Táto, na slovenské pomery nevídaná antisemitská kampaň, pokračovala pod pláštikom boja proti „židobolševizmu“ na stránkach ľudáckych novín *Slovák* a *Slovenská pravda* a neutíchla do jesene 1938.

Jedným z najaktívnejších protagonistov tejto kampane bol katolícky kňaz, kanonik Karol Körper, ktorý popri cirkevných aktivitách už od 20. rokov koketoval s politikou.⁹ Körper pochádzal z rodiny uhorského colníka pôvodom z Burgenlandu,

Kalligram, 2014, s. 220-240; WARD, James Mace. *Jozef Tiso. Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava : Slovart, 2018, s. 56-83.

3 Cit. podľa ARPÁŠ, Róbert. Piešťanský zjazd ako medzník na ceste HSLŠ k totalite. In *Človek a spoločnosť*, 2004, roč. 7, č. 3, s. 166. Dostupné na internete: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=WE67FX5TIH8G9JMNGUXS894>.

4 Pozri WARD 2018, s. 171.

5 Pozri GRIECH-POLLELE, Beth A. The Impact of the Spanish Civil War upon Roman Catholic Clergy in Nazi Germany. In SPICER, Kevin (ed.) *Antisemitism, Christian Ambivalence, and the Holocaust*. Bloomington : Indiana University Press, 2007, s. 121-135.

6 SIDOR, Karol. Na margo jednej interpelácie. In *Slovák*, roč. 18, č. 95, 24. apríla 1936, s. 1.

7 HLINKA, Andrej. Semitská vďaka. In *Slovák*, roč. 18, č. 99, 29. apríla 1936, s. 1.

8 Pozri SZABÓ, Miloslav. From Protests to the Ban. Demonstrations against the „Jewish“ Films in Interwar Vienna and Bratislava. In *Journal of Contemporary History*, 2019, roč. 54, č. 1, s. 5-29.

9 Informácie o živote Karola Körpera historici zväčša čerpajú z jeho spomienok napísaných v 70. rokoch minulého storočia, ale uverejnených až v roku 1993. Podobne ako vo svojej obhajobe pred Národným súdom v roku 1946, aj v tomto texte sa Körper snaží zbaviť zodpovednosti, zamlčuje svoj podiel na šírení protizidovskej propagandy a zdôrazňuje svoju rolu záchrancu Židov. KÖRPER-ZRÍNSKY, Karol. *Môj život*.

po matke mal byť potomkom vedľajšej vetvy rodu Zrínskych, čo zistil až dodatočne, keď ako poslanec slovenského snemu musel dokazovať „árijský“ pôvod.¹⁰ S otcom mal asi zložitý vzťah, ešte v spomienkach zo 60. rokov minulého storočia mu napr. vyčítal filosemitizmus, lebo vďaka svojej profesii bol často v kontakte so židovskými držiteľmi výčapných licencií a cenil si ich podnikateľskú zdatnosť a vzdelanie. Körper preto musel navštevovať židovskú školu.¹¹ Neskôr sa dostal do prestížneho budapeštianskeho teologického seminára. Slovenské národné povedomie si Körper osvojil až po prvej svetovej vojne a ako mnohí iní kňazi, aj on sa začal angažovať v HSLŠ, navyše sa už v 20. rokoch stal členom fašistického polovojenského zoskupenia Rodobrana napojeného na HSLŠ. Zakladateľ a organizátor Rodobraný Vojtech Tuka vštepoval rodobrancom kvázi mystický kult mučeníkov,¹² čo malo akiste vplyv na mladých politizujúcich kňazov ako Körper či neskorší popredný politik HSLŠ Anton Šalát.¹³ V decembri 1938 bol Körper zvolený za poslanca Snemu Slovenskej krajiny a počas celého trvania slovenského štátu zostal aj poslancom slovenského snemu. Bol vymenovaný za vysokého úradníka na ministerstve školstva a národnej osvety, kde predsedal tzv. cirkevnému odboru, okrem toho členom mnohých predstavenstiev a dozorných rád. V roku 1939 sa stal hlavným duchovným správcom Hlinkovej gardy, odkiaľ ho však po salzburských rokovaniach v lete 1940 vytlačil nacistický poradca Viktor Nageler. Körper napriek tomu neprestal oslavovať Hitlera a nemeckú armádu a až porážka nemeckej armády pri Stalingrade ho donútila, aby sa publicisticky odmlčal. Po potlačení povstania na jeseň 1944 mu pripadla nevďačná úloha zaujať k nemu v slovenskom sneme postoj, ktorý však nemeckú stranu neuspokojil.

Vierovyznanie alebo rasa? Protižidovské stereotypy v Körperovej publicistike v rokoch 1936 až 1938

Vráťme sa však do druhej polovice 30. rokov. Posledné parlamentné voľby v ČSR, zmluva so Sovietskym zväzom a občianska vojna v Španielsku – to všetko prehĺbilo podozrenie z politiky, ktoré Karol Körper a mnohí ďalší slovenskí kňazi pocítovali už dávno predtým. Možnosť realizácie sa Körperovi naskytila na jar roku 1936, keď sa HSLŠ rozhodla svoj dovtedajší východoslovenský týždenník *Slovenská pravda* vydávať ako – popri *Slovákovi* – druhý, tzv. grajciarový denník s neustále sa zvyšujúcim nákladom. Šéfredaktorom sa stal ambiciózny Alexander Mach a Körper sa podujal písať úvodníky.¹⁴ Aktívny bratislavský kanonik napísal pod značkou Dr. k. k. v rokoch 1936 až 1939 do *Slovenskej pravdy* okolo tisíc úvodníkov na najrozmanitejšie témy, ale vždy s politickým posolstvom v duchu

Bratislava : Lúč, 1993. V nedávno publikovanom životopisnom náčrte Karola Körpera, ktorý ako vôbec prvý vychádza z dostupných historických prameňov, sa jeho antisemitizmus vôbec nespomína. Pozri KÁRPÁT, Vojtech. Vae victis! Zo života Karola Körpera. In *Kultúra*, 2017, roč. 20, č. 20, s. 4-5; 2017, roč. 20, č. 21, s. 4-5; 2018, roč. 21, č. 1, s. 10-11.

¹⁰ Materiály sa nachádzajú v neusporiadanom osobnom fonde Karola Körpera v Slovenskom národnom archíve.

¹¹ KÖRPER-ZRÍNSKY 1993, s. 19.

¹² HRUBOŇ, Anton. *Alexander Mach. Radikál z povolania*. Bratislava : Premedia, 2018, s. 51-61.

¹³ ŠALÁT, Anton. Rodobranecké rozpomienky. In *Štúrov hlas*, roč. 3, č. 11, 14. marca 1941, s. 5.

¹⁴ HRUBOŇ 2018, s. 124-126.

HSLŠ. Tieto texty tvorili po druhej svetovej vojne jeden z hlavných bodov obžaloby z vlastizrady pred Národným súdom, hoci Körper si na nich práve naopak buďoval svoju obhajobu. To naznačuje, že obe strany postupovali selektívne: zatiaľ čo žaloba sa snažila nájsť výlučne dôkazy o Körperovej zrade, on sám vo svojich textoch nachádzal iba protidôkazy. V tomto zmysle sa odvoláva na svoje úvodníky ešte v spomienkach, vyzývajúc budúcich historikov, aby na ich základe zhodnotili jeho vinu či skôr nevinu.¹⁵

V štúdiu sa venujem najskôr tým textom, v ktorých sa Karol Körper zaoberal Židmi. Ak však chceme pochopiť dynamiku Körperovho politického radikalizmu, musíme jeho antisemitizmus uviesť do súvislosti s tematicky príbuznými okruhmi, ako rozvíjajúci sa kult vodcu, vzťah k fašizmu a nacizmu či fenomén politického mučovníctva. Tieto tendencie ovládli Körperovu publicistiku v čase trvania autonómnej Slovenskej krajiny od októbra 1938 do marca 1939 a naplno prepukli v prvých mesiacoch Slovenského štátu. Druhým ťažiskom mojej analýzy preto budú Körperove články uverejnené v období autonómie a krátko po vyhlásení Slovenského štátu.

Kým do začiatku spolupráce so *Slovenskou pravdou* nemáme o Körperovom antisemitizme prakticky žiadne doklady, od tohto momentu akoby sa s jeho útokmi proti „židobolševikom“ roztrhlo vreco. V apríli 1936, keď Sidor interpeloval vládu pre cenzúru svojho antisemitského článku, Körper napísal jeden zo svojich prvých úvodníkov pre *Slovenskú pravdu*, v ktorom dokazoval, že všetci vplyvní ľudia v Sovietskom zväze boli Židia – s výnimkou Stalina, ale ten vraj mal Židovku aspoň za ženu. Prostredníctvom citátov z antisemitskej literatúry Körper svojim čitateľom sugeroval, že v Sovietskom zväze sa schyľuje k akejsi druhej revolúcii, nasledujúcej po bolševickej: „Keď sa ruský nacionálny duch čo len trochu preberie z mrákot, príde druhá etapa: vyvlastnenie Židov. Len vtedy nastane diktatúra proletariátu namiesto terajšej diktatúry nad proletariátom.“¹⁶ Okrem Ruska, kde je protižidovské povstanie len otázkou času, píše Körper v predvečer bratislavských demonštrácií proti filmu *Golem*, to vraj hrozí aj všade inde: „V ostatnej Európe však aj ten najmenší komunistický pohyb bude končiť vyhánaním Židov...“¹⁷ V podobnom duchu sa nieslo množstvo ďalších úvodníkov pod značkou Dr. k. k.¹⁸ Körperova posadnutosť „židobolševizmom“ nadobudla také rozmery, že proti nemu pravidelne polemizovali aj komunistické *Slovenské zvesti*, ktorých redaktori a spolupracovníci, mimochodom, tiež neodolali pokušeniu vlastnej verzie antisemitizmu, keď Körpera a ďalších ľudákov odhaľovali ako údajných „židovských zapredancov“.¹⁹

Karol Körper však Židov neobviňoval iba zo šírenia bolševizmu či slobodomurárstva, ale v duchu svojho konšpiračného myslenia taktiež z ekonomického

15 KÖRPER-ZRÍNSKY 1993, s. 137.

16 Dr. k. k. Židia. In *Slovenská pravda*, roč. 1, č. 43, 21. apríla 1936, s. 1.

17 Dr. k. k. Palestína. In *Slovenská pravda*, roč. 1, č. 46, 24. apríla 1936, s. 1.

18 SZABÓ, Miloslav. *Klérofašisti. Slovenskí kňazi a pokúšenie radikálnej politiky (1935 – 1945)*. Bratislava : Slovart, 2019, s. 42.

19 Pozri napr. Kto dal maces Körperovi? In *Slovenské zvesti*, roč. 2, č. 67, 7. apríla 1937, s. 3; Hlinkovci sa spojili so židmi. In *Slovenské zvesti*, 1937, roč. 2, č. 100, 28. mája 1937, s. 1.

vykorisťovania. Körperove protižidovské útoky boli výrazom moderného katolíckeho antisemitizmu, ktorý sa v Európe rozvíjal najneskôr od konca 19. storočia.²⁰ Na rozdiel od staršieho antijudaizmu moderní Židia už neboli obviňovaní iba z neuznania, či dokonca z násilnej smrti Ježiša Krista, hoci tieto obvinenia nikdy celkom nevymizli. Podobne ako sekulárni antisemiti pokladala aj časť katolíckych duchovných a laikov Židov za stelesnenie negatívnych tendencií modernizačných procesov. Popri sociálnoekonomických dôsledkoch kapitalistickej transformácie však katolícki antisemiti stotožňovali židovskú emancipáciu s politickým liberalizmom, ktorý bol vnímaný ako hlavný protivník vytlačujúci cirkev z pozícií v rodinnej politike, kultúre a školstve. Židia sa preto stali súčasťou protiosvietenských, konšpiračných fantázií o sprisahaní slobodomurárov, liberálov, socialistov, komunistov proti cirkvi a kresťanskému štátu.²¹ Vzhľadom na príbuznosť katolíckeho so sekulárnym antisemitizmom sa preto aj mnohí klerici začali odkláňať od tradičného antijudaizmu. Ten síce Židov démonizoval, ale keďže Vatikán pokladal obrátenie Židov za podmienku spásy, svojím spôsobom ich „ochraňoval“.²² V dôsledku tohto zblíženia medzi sekulárnymi a kresťanskými antisemitmi sa začali aj v katolíckom prostredí šíriť fantázie o „židovskej rase“, ktorej údajne nemeniteľné vlastnosti u mnohých spochybňovali dokonca aj sviatosť krstu.²³

Ani Karol Körper preto nehlásal iba jeden „druh“ antisemitizmu, ale popri „židobolševizme“ pestoval celý rad ďalších stereotypov vrcholiacich v predstave celosvetového sprisahania Židov či „židovskej rasy“ proti kresťanstvu a štátu, presnejšie proti katolíckej cirkvi a slovenskému národu. Tento konšpiračný antisemitizmus bral na seba rozličné podoby. Napríklad Körperom navrhované „riešenie židovskej otázky“ spočiatku charakterizoval takzvaný hospodársky antisemitizmus: spoločenský a hospodársky bojkot Židov. Podobne ako iní, predovšetkým katolícki antisemiti, ani Karol Körper otvorene nepropagoval protižidovské násilie. V apríli 1937 síce nadšene privítal návrh Karola Sidora vystáhnúť Židov zo Slovenska do Birobidžanu, no ako „*totálne riešenie*“ ho „*nateraz ešte*“ odmietol, „*pretože hospodársky život by u nás celkom ochrnul bez židov*“.²⁴ Körper namiesto toho presadzoval postupné vytlačovanie Židov z pozícií v hospodárstve a slobodných povolaniach. No hneď v ďalšom článku Körper projekt Birobidžan prezentoval ako doklad celosvetového židovského sprisahania, ktorého nástrojom je vraj kapitalizmus i komunizmus súčasne. Podpora sovietskych plánov

20 BLASCHKE, Olaf – MATTIOLI, Aram (eds.) *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert. Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*. Zürich : Füssli, 2000; FRANKL, Michal. „Can We, the Czech Catholics, be Antisemites?“ Antisemitism at the Dawn of the Czech Christian-Social Movement. In *Judaica Bohemiae*, 1997, roč. 33, s. 47-71; SZABÓ, Miloslav. Náboženské alebo rasové sprisahanie? Antisemitizmus v publicistike katolíckeho kňaza Andreja Rojka. In ROGULOVÁ, Jaroslava – JAKSICSOVÁ, Vlasta (eds.) *Historik a dejiny. Jubileum Ivana Kamenca*. Bratislava : Veda, 2018, s. 35-48.

21 ROGALLA VON BIEBERSTEIN, Johannes. *Die These von der Verschwörung 1776 – 1945. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung*. Frankfurt am Main : Lang, 1976.

22 BRECHENMACHER, Thomas. *Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. München : C. H. Beck, 2005.

23 MICHAEL, Robert. *A History of Catholic Antisemitism: The Dark Side of the Church*. New York : Palgrave Macmillan, 2008, s. 193-204. Pozri aj CONNELLY, John. *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on Jews, 1933 – 1965*. Cambridge : Harvard University Press, 2012.

24 Dr. k. k. Birobidžan. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 81, 9. apríla 1937, s. 1.

na židovskú autonómnu oblasť Birobidžan v časti západnej tlače sa tým v Körperových očiach mení na dôkaz „rasovej spolupatričnosti židov celého sveta“.²⁵

Karol Körper sa síce navonok dištancoval od rasistického antisemitizmu nacistov, no napriek tomu s obľubou používal vo vzťahu k Židom biologické prirovnania, napríklad že „sa vedeli zariadiť ako cudzopasnici v iných štátoch medzi národmi“.²⁶ Podobne ako mnohí iní politicky radikalizovaní katolíci tej doby aj Körper vo svojej averzii proti Židom preberal rasistický slovník a aktualizoval ním náboženské a iné predsudky. Napríklad v článku o konflikte na Blízkom východe z roku 1937 zhrnul postoj kresťanov k židovstvu tradičným náboženským spôsobom. Hneď na to však náboženskú nevraživosť podčiarkol inou terminológiou. Za odmietanie kresťanskej pravdy podľa Körpera vraj netrpeli iba Židia, ale nepriamo aj kresťania, „ktorí pre nevraživosť a nejednotnosť sa stávajú všade obeťami tejto cudzej rasy“.²⁷ Židovský štát je preto aj v záujme Nežidov – jednak sa tým zbavia „balastu“, ktorý nevykážu, ale spravodlivo pošlú „domov“ a jednak urýchlia vlastnú spásu, ktorej podmienkou je obrátenie Židov na konci vekov.

Z uvedeného je zrejmé, že židovská otázka, ktorú interpretoval v duchu konšpiračného antisemitizmu ako celosvetové sprisahanie Židov proti kresťanským národom, Karola Körpera už pred vyhlásením autonómie Slovenskej krajiny zamestnávala takmer denno-denne. Horúčkovite hľadal jej riešenia – od bojkotu Židov cez návrhy na obmedzenie ich počtu a dôležitosti v sociálnoekonomickej oblasti až po úvahy o ich vysídlení či vystáňovaní, pričom neustále kolísal medzi náboženským a nacionalistickým, ba dokonca rasistickým zdôvodňovaním potreby týchto opatrení. Rasizmus paradoxne netematizoval v kontexte protikresťanského nacistického Nemecka, ktoré v súlade s encyklikou pápeža Pia XI. *Mit brennender Sorge* (*S páľčivou starosťou*) kritizoval, ale demokratickej Ameriky. Príležitosť sa mu naskytla na jeseň 1937, keď Körper spolu s Jozefom Tisom a ďalšími delegátmi najväčšej slovenskej katolíckej organizácie Spolok svätého Vojtecha absolvoval turné po Spojených štátoch amerických, kde sa usilovali o oživenie stykov so slovenskými emigrantmi alebo s ich potomkami. Zážitky Körper zaznamenal v úvodníkoch, ktoré s oneskorením vychádzali v *Slovenskej pravde* a hneď po návrate v cestopise *Z Bratislavy do Chicaga*, ktorý však knižne vyšiel až v roku 1941.²⁸

Karol Körper pôvodne vnímal židovskú otázku ako náboženský a sociálnoekonomický problém. Nemecký rasizmus prejavujúci sa vzývaním vznešenej nordickej rasy a zároveň ako extrémny, kvázi mystický antisemitizmus v duchu spolitizovanej predstavy o vyvolenom národe bol preto preňho tak trochu záhadou. Rasovú segregáciu zažil až v USA – spolu s komentármi amerických Slovákov, ktorí sa s touto odvrátenou stranou americkej demokracie do veľkej miery identifikovali.²⁹ Aj Körper vo svojom cestopise prevzal perspektívu radikálnej americkej pravice,

25 Dr. k. k. Do Birobidžanu. In *Slovenská pravda*, roč. 20, č. 109, 14. mája 1937, s. 1.

26 Dr. k. k. Vlast' naša. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 150, 4. júla 1937, s. 1.

27 Dr. k. k. Izrael. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 207, 11. septembra 1937, s. 1.

28 KÖRPER, Karol. *Z Bratislavy do Chicaga*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1941.

29 ZECKER, Robert M. *Race and America's Immigrant Press: How the Slovaks Were Taught to Think like White People*. New York : Continuum, 2011.

ktorá hlásala nadradenosť „bielej rasy“ (*white supremacy*) a zároveň sa obávala jej úpadku v dôsledku rasového miešania: „*Čierny problém je jedným z najtrápnejších [najbolestivejších, M. S.] problémov Únie. Biela rasa umiera, čierna sa množí ohromne rýchlym tempom. A kde sa táto rasa zahniezdi, tam viac tráva nerastie. Okupujú celé štvrte. Kam sa dostane černošská rodina čo len do blízkosti, odtiaľ sa bieli vystahujú. Keď to takto pôjde, Američania sa obávajú, že budú mať čoskoro čierneho prezidenta.*“³⁰

Miešanie rás bratislavský kanonik Karol Körper pokladal za tragédiu demokratickej Ameriky, v neposlednom rade kvôli amerikanizácii státisícov slovenských vystaňovalcov: „*(G)enerácie americké sa pomaly stratia v mori národov, z ktorých sa tvorí akási nová rasa: Američan. A tých Američanov bude vždy viac a Slovákov vždy menej. [...] Dobré sa majú, slobodne žijú, ale táto dobrota a sloboda ich zabíja. Pomaly, ale isto.*“³¹ Katolícky kňaz Körper dospel v USA k presvedčeniu, že Slováci si zachovali svoju „rasovú čistotu“ dokonca aj vtedy, keď už neovládali poriadne rodný jazyk, čo by malo oficiálne byť hlavným kritériom ich etnickej príslušnosti. Toto poznanie sa v ňom prebudilo pri pohľade na katolíckych školákov v pennsylvánskom mestečku Allentown: „*Niektoré ani to nevie, čo znamená »otec«, alebo »matka«, ved' ich rodičia sami už nehovoria po slovensky. A predsa sú to slovenské deti. Čisto slovenské. Bez miešanky. Povedzme: rasove slovenské. Krásne, belasé [blond, M. S.] hlavičky, nevinné, múdre oči, všetko čisto vyobliekané.*“³²

V USA si Karol Körper pochopiteľne všímal aj Židov. Zaujali ho najmä chudobní imigranti vo Filadelfii pripomínajúci černochoch. Paralely medzi oboma rasami, ako ich nazýval, videl v tom, že obe sú na najnižších priečkach spoločenského rebríčka, na vrchu ktorého tróni anglosaská rasa pôvodných prisťahovalcov. Práve preto sú semenišťami komunizmu. Na základe týchto pozorovaní Körper zovšeobecňuje svoju teóriu židobolševizmu: „*Tu, v Amerike, vidieť, že celý komunizmus nie je nič iného, ako pomstou nenávidenej rasy.*“³³ Körper čitateľa síce následne uisťuje, že za pomstu utláčaných rás môžu aj nespravodlivé spoločenské pomery, vo svojom resumé americkej skúsenosti však otvorene priznáva, že rovnako ako iní konšpirační antisemiti aj on pokladal židovskú rasu za zásadne odlišnú od iných rás, keďže jej podstatou sú údajne materializmus a túžba po svetovláde – za týmto účelom vraj Židia šíria spoločenský, národný a náboženský rozklad v podobe liberalizmu a komunizmu.

Skôr než sa Žid vypracuje na kapitalistu, je podľa Körpera komunistom, ba ešte aj potom hrá „*dvojakú úlohu*“, dodáva v konšpiračnom duchu. Zatiaľ čo amerikanizácia zbavuje prisťahovalcov ich národnosti výmenou za inú, pričom u národov ako Slováci, u ktorých je vraj národnosť pevne zviazaná s vierovyznaním, to môže implikovať aj stratu viery, židovský kapitalizmus a komunizmus sú o niečom celkom inom. Židovská rasa podľa Körpera stelesňuje pud, vôľu po moci,

30 KÖRPER 1941, s. 127.

31 Tamže, s. 152.

32 Tamže, s. 283.

33 Tamže, s. 244.

snahu opanovať svet pomocou prázdnych hesiel o slobode a sebarealizovaní, ktoré majú zakryť podstatu problému, ktorým je údajne vrodené úsilie Židov a ich potreba a schopnosť žiť na úkor druhých, udržiavať ich v nevedomosti pomocou vidín a fatamorgán.³⁴

Na prelome rokov 1937 a 1938 sa v strednej Európe začalo schyľovať k prevratným zmenám. Po Taliansku sa do protikomunistického frontu hlásilo Maďarsko, v Rumunsku sa k moci dostal režim presadzujúci antisemitskú politiku. Začiatkom januára 1938 Karol Körper v *Slovenskej pravde* predpovedal zahraničnopolitickú izoláciu Československa, pretože sa ako jediné v regióne neprofilovalo protikomunisticky a nekritizovalo Spoločnosť národov pre údajný vplyv slobodomurárskych lóží. Predovšetkým však zostávalo hluché k antisemitizmu, na rozdiel od fašistickej internacionály, ktorá si vraj veľmi dobre uvedomovala nebezpečenstvo hroziace od medzinárodného židovstva, teda od židovských kapitalistov a komunistov.

Karol Körper sa však nechcel nečinne prizerať. Jednou z jeho aktivít bola činnosť v Slovenskej lige, pôvodne nadkonfesionalnej a neautonomistickej inštitúcii, ktorá mala posilňovať slovenské etnikum predovšetkým v zmiešaných jazykových oblastiach na južnom Slovensku. Okrem toho spolupracovala s takzvaným slovensko-židovským hnutím, ktoré žiadalo od Židov, aby sa hlásili za Slovákov a pestovali slovenskú kultúru.³⁵ Demonštrácie proti filmu *Golem* v apríli 1936 zmenili aj tento ústretový prístup, a síce zásluhou Karola Körpera. Slovenská liga zorganizovala krátko na to diskusiu o židovskej otázke, kde spolu s Körperom vystúpil radikálny ľudák Ferdinand Ďurčanský, neskôr minister slovenskej vlády a autor právnej definície, ktorá sa stala súčasťou prvého protižidovského zákona bezprostredne po vyhlásení Slovenského štátu. Körper sa už v roku 1936 vyslovil proti poslovenčovaniu židovského obyvateľstva, „lebo my kultúru pokladáme za prejav národnej duše“.³⁶ Okrem toho otvorene požadoval zavedenie takzvaného *numeru clausu* v hospodárskej oblasti, to znamená, že Židia by mali v ekonomike zastúpenie neprekračujúce ich percentuálny podiel na obyvateľstve. Ten istý princíp mal platiť u príslušníkov takzvaných slobodných povolání ako lekári a právnici.

V máji 1938 maďarské úrady takýto *numerus clausus* čiastočne implementovali. Karol Körper to pokladal za vhodný moment, aby vystúpil pred slovenskú verejnosť so svojím návrhom na „riešenie židovskej otázky“. Urobil to v časopise *Slovenská liga* a ide o prvý podrobný plán predznamenávajúci spomínaný protižidovský zákon z dielne Ďurčanského. Tento plán, ktorý Körper cynicky nazval „slovensko-židovská päťiletka“,³⁷ obmedzoval pobyt Židov na Slovensku ako aj ich majetkové práva a výkon povolania. Ako zlomový bod stanovil vznik ČSR v roku

34 Tamže, s. 513-514.

35 LETZ, Róbert. *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948)*. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 233-238.

36 Demokraciu na Židov! In *Slovák*, roč. 18, č. 240, 20. októbra 1936, s. 4.

37 KÖRPER, Karol. Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? In *Slovenská liga*, roč. 15, č. 5, máj 1938, s. 115. Körperova agresívna narážka na stereotyp židobolševizmu očividne unikla R. Letzovi, ktorý o nej referuje, akoby šlo o neutrálny časový údaj. LETZ 2000, s. 239.

1918: Židia, ktorí sa prisťahovali neskôr, nemali mať na Slovensku právo pobytu. O realizáciu tohto nariadenia sa mal postarať štát a rovnako mal byť nápomocný Slovenskej lige pri súpise hnutelného i nehnuteľného majetku, ktorého objem nesmel presahovať podiel Židov na celkovom obyvateľstve. *Numerus clausus* sa mal zaviesť na úradoch, v obchode a v slobodných povolaniach. Najprísnejší bol posledný bod Körperovho programu, ktorý protinárodným a protikresťanským Židom hrozil prenasledovaním: „Každý Žid, ktorý propaguje alebo akýmkoľvek spôsobom napomáha akciu smerujúcu proti slovenskej národnej a kresťanskej myšlienke, musí byť trestaný a vypovedaný.“³⁸

V daných súvislostiach je rozhodujúce, že v Körperovom pláne nachádzame prvý pokus o definíciu Žida, ktorá – presne ako o necelý rok neskôr u Ďurčanského³⁹ – miešala konfesijné charakteristiky s rasovými: „Taktiež, nakoľko židovská rasa má od slovenského národa a slovanskej rasy celkom odlišnú národu a náchylnosti, žiaden Žid nemá byť pripustený do slovenského kultúrneho a politického života (novinárstvo, literatúra, divadlo, film), iba keď už pred prevratom patrila k akejkoľvek kresťanskej konfesii a tým dokázal, že sa zrieka špecifických rasových prostriedkov, ktoré tvoria židovskú mentalitu.“⁴⁰ Zdá sa, že podľa Körpera a Ďurčanského vierovyznanie – na rozdiel od nacistických zákonov, ktoré sa na Slovensku zaviedli až v roku 1941 – akoby dokázalo meniť rasovú predurčenosť, existencia ktorej sa však zároveň prijímala a nespochybňovala, práve naopak, prezentovala sa ako koreň židovskej hrozby.⁴¹ Podmienkou bolo, aby k zmene konfesie nedochádzalo z oportunistických pohnútok. Celé toto rozlíšenie stálo na hlinených nohách, lebo zahmlievalo rozdiel medzi národnosťou („rasa“) a konfesiou. Ako sa dalo zistiť, že niekto nezmenil vierovyznanie pred rokom 1918, teda ešte za čias Uhorska, zo ziskuchtivosti? A nebolo by to ešte horšie, keďže vtedy to vo všeobecnosti neimplikovalo príklon k slovenskému presvedčeniu, ale maďarizáciu?

Na vrchole radikalizovania. Obdobie autonómie a prvé roky Slovenského štátu

V októbri 1938 si Karol Körper spolu s ďalšími ľudákmi vychutnával plody svojho publicistického boja za autonómiu. Jeho čoraz vlašnejší postoj k československej demokracii vystriedalo prakticky zo dňa na deň oslavovanie autoritárskych vodcov a fašistického heroizmu. Na nasledujúcich stranách sa pozrieme na Körperovu politickú radikalizáciu všeobecnejšie, lebo bez zohľadnenia týchto tendencií sotva pochopíme jeho nadšené volanie po „riešení židovskej otázky“ v rokoch 1939 a 1940.

38 KÖRPER, Karol. Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? In *Slovenská liga*, roč. 15, č. 5, máj 1938, s. 115.

39 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.) *Holokaust na Slovensku: Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milan Šimečku, 2001, s. 130-134.

40 KÖRPER, Karol. Ako by sa dala riešiť národne a hospodársky židovská otázka? In *Slovenská liga*, roč. 15, č. 5, máj 1938, s. 115.

41 Vzhľadom na Körperov agresívny tón sa sotva dá súhlasiť s kategorickými (či skôr apologetickými) súdmi R. Letza: „Termín rasa sa [v Körperovom texte, M. S.] nepoužíva v nacistickom zmysle nadriadenej [?] a podriadenej rasy. Ide o vyjadrenie odlišnosti. Skôr sa tým priznáva slovenská slabosť, nepodnikavosť a nepružnosť v kultúrnom a politickom živote.“ LETZ 2000, s. 239.

Karol Körper mal slabosť pre autoritársku politiku už v 20. rokoch, keď podobne ako iní rodobranci vítal taliansky fašizmus a jeho vodcu Benita Mussoliniho. Ničím nehatený obdiv k osobe vodcu prepukol u Karola Körpera po vyhlásení autonómie Slovenska v októbri 1938. Körper, ktorému sa dostalo cti privítať novú slovenskú vládu v Bratislave, prifarbil svoju úctu k novému vodcovi, vtedy ešte len predsedovi autonómnej slovenskej vlády Jozefovi Tisovi náboženskými metaforami znovuzrodenia. V prejave, ktorý vyšiel ako úvodník *Slovenskej pravdy*, zároveň účtoval so svetonázorovými nepriateľmi, slobodomurármi a Čechmi: „Dnes slávime svoje Vzkriesenie! Pán predseda slovenskej vlády, vy ste tým božím anjelom, ktorého nám Boh poslal, aby odvalil ťažký kameň sponad hrobu nášho národa. Už Slovensko vstáva, putá si strháva! Víťazne tiahne prvý ministerský predseda slovenský do hlavného mesta Slovenska, do toho staroslovenského usadliska, do Bratislavy, i so svojimi ministrami. Mocne siaha po kormidle slovenského národa. Mocne, rukami čistými, rukami voľnými. Tieto ruky sú nielen ruky Slováka a vlasťenca, ale aj ruky katolíckeho kňaza, ruky pomazané, ruky vysvätené, akými boli žehnajúce ruky Andreja Hlinku, najväčšieho kňaza slovenského. Že kňaz kráča na čele prvej slovenskej vlády, to znamená predovšetkým radosť a víťazstvo katolíckeho kňazstva a katolíckych veriacich na Slovensku. Znamená to víťazstvo pravdy, víťazstvo naše nad slobodomurárskou temnotou a nad hnilobou marxizmu, znamená to víťazstvo kresťanstva nad tými, v srdciach ktorých nehorela láska k nášmu ľudu, ale šľahali bezočivé plamene krematórií.“⁴² Nenávidený centralistický režim, stotožňovaný s marxizmom a nekatolíckymi obradmi (proti zámerom postaviť v Bratislave krematórium sa v *Slovenskej pravde* viedli polemiky ešte pred vyhlásením autonómie, keďže katolicizmus kremáciu zakazoval), Körper prirovnával k nesvedomitému záhradníkovi, ktorý namiesto zveľaďovania sadil „cudzie zeliny, pichliače a žihľavu“, kým „slovenský kvet drsnou rukou vytrhol zo zeme a hodil do smetí“.⁴³ Po vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939 si preto s úľavou vydýchol, že Československo, údajne iba „platený predvoj“ Západu, ktorému vraj „nikdy nešlo o naše národné snahy, ale len o sebecké záujmy“,⁴⁴ zaniklo.

Karol Körper mal na nacizmus vyhranený názor najneskôr v roku 1937. Podobne ako mnohí konzervatívni klerici bol najskôr rozpoltený – na jednej strane vítal antikomunizmus a aj antisemitizmus ako zásadnú zložku národno-socialistického svetonázoru, no na druhej strane odmietal „nové náboženstvo rasy a krvi“ ako „hnedý bolševizmus“: „Nacionálny socializmus ako hromadný a národný pohyb vedel sa postaviť na odpor proti najväčšiemu nepriateľovi dnešného ľudského pokolenia, proti komunizmu, ba vedel zdolať aj tú najväčšiu moc hospodárskeho sveta, medzinárodné židovstvo. Avšak v riadnom živote, ako svetový názor, sa ukazuje byť nie lepším, ako bolševizmus. [...] Komunizmus odstraňuje kríže a spaľuje. Hnedé pohanstvo zachová kríž, ale ho zlomí. A to je ešte horšie!“⁴⁵ Körper však zároveň dal

42 Dr. k. k. Víta vás. In *Slovenská pravda*, roč. 3, č. 158, 12. októbra 1938, s. 2.

43 Dr. k. k. Prebudovať. In *Slovenská pravda*, roč. 3, č. 161, 15. októbra 1938, s. 1.

44 Dr. k. k. Koniec. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 64, 18. marca 1939, s. 1.

45 Dr. k. k. Protijed. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 52, 5. marca 1937, s. 3.

najavo, že k nacizmu má podľa neho katolicizmus predsa len bližšie práve preto, že ich spája spoločný nepriateľ – židobolševizmus. Vydanie encykliky *S páličivou starostou* v marci 1937 komentoval nasledujúcim spôsobom: „*Katolicizmus nepodlieha ani židovskému komandu moskovskému, ani bombastickým rozkazom generálov hitlerovských. Pápež má pred sebou ľudí celého sveta a háji ich slobodu proti každému násilníkovi, či je to kapitalista alebo proletár, či žid alebo rasista. Katolicizmu sa protiví každé otroctvo.*“⁴⁶

V roku 1937 Karol Körper pokladal Československú republiku napriek všetkej kritike za slobodnejšiu a morálne nadradenú nacistickému Nemecku, kde jednotlivec musí „*podrobiť svoju vôľu jednej centrálnej vôli, a musí prijať krédo nemecko-nacionálno-socialistické*“.⁴⁷ Svoju náklonnosť k Hitlerovi však neobjavil až po vyhlásení Slovenského štátu v marci 1939. V článku *Hitler*, ktorý napísal pri príležitosti anšlusu Rakúska v marci 1938, Körper konštatoval, že „*jeho národná idea zdolala slabšiu národnú ideu Schuschnigovskú*“.⁴⁸ Nešlo o suché konštatovanie, keďže svoju zaujatosť musel priznať ešte aj v obhajobe pred Národným súdom, kde sa inak štylizoval do pozície záchrancu Židov: „*Poukázal som na isté momenty, ktoré prispely k úspechu Hitlerovmu, medzi nimi na odpor viedenského obyvateľstva proti mnohým Židom. Túto čiastku článku naša cenzúra nepovolila.*“⁴⁹

V čase autonómie už Karol Körper otvorene privítal príklon Nemcov na Slovensku k nacizmu, keďže ten bol teraz podľa neho zdravým princípom spočívajúcim na jednote medzi ľuďom a vodcom. Körper vtedy už nebral vážne výstrahy, že „*po židoch príde na rad cirkev a kňazi*“, či dokonca slovenský národ ako taký, lebo Slováci vraj boli vernými žiakmi svojich nemeckých a talianskych učiteľov: „*A toto Nemci rešpektujú, lebo žiaden majster nezabíja svojho žiaka vtedy, keď vidí, že je dostatočne vyučený a pre život ozbrojený.*“⁵⁰ Ani kňazi sa nemajú čoho obávať, keďže boli na Slovensku vodcami národnej revolúcie. V decembri 1938, teda ešte v čase existencie Česko-Slovenskej republiky, si preto Körper dovolil napísať v úvodníku rozšíreného denníka vetu, za ktorú by ho ešte pred niekoľkými mesiacmi mohli obviňovať z vlastizrady, nehovoriac o tom, že by ju okamžite vybielila cenzúra: „*U nás, na našom slobodnom Slovensku, je hákový kríž práve tak znakom národnej obrody a nového života, ako slovenský dvojkríž.*“⁵¹ Vzhľadom na túto ústretovosť neprekvapuje, že Körper privítal, takisto ešte pred vznikom Slovenského štátu, založenie Slovensko-nemeckej spoločnosti v Bratislave ako nápravu „židofilským režimom“ ČSR pošramotenej povesti Nemecka: „*Bratislava, hlavné mesto Slovenska bude styčným terénom nemeckej a slovenskej kultúry, najúprimnejších pokusov spolupráce Germánstva a Slovanstva. My, Slováci, svojou centrálnou polohou, neutralitou*

46 Dr. k. k. Tri encykliky. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 77, 4. apríla 1937, s. 1.

47 Dr. k. k. Na Hitlera. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 204, 8. septembra 1937, s. 1.

48 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), Tnľud 17/45, Osvedčenie Karola Körpera o svojej úvodníkarskej činnosti pri denníku „Slovenská pravda“ v rokoch 1936 – 39, ako doplnok k výsluchu prevedenému dňa 12. VII. 1945.

49 Tamže.

50 Dr. k. k. Naši Nemci. In *Slovenská pravda*, roč. 3, č. 221, 30. decembra 1938, s. 1.

51 Tamže.

*a nekompromitovanou politikou národnou reprezentujeme tu celé Slovanstvo, ktoré podáva mocným Germánom bratskú a pomocnú ruku. Národní Germáni a národní Slovania majú svojich spoločných nepriateľov a svoje spoločné hospodárske a sociálne starosti. My, Slováci, radi budeme tu mostom a sprostredkovateľmi.*⁵²

Rastúce nadšenie pre nacizmus v čase autonómie môže vysvetľovať aj fakt, že Karol Körper sa dokonca nepriamo prihlásil k eugenike, ktorú pápež Pius XI. odsúdil v encyklike *Casti connubii* z roku 1930. Körper krátko pred vznikom Slovenského štátu v jednom z úvodníkov *Slovenskej pravdy* uvažoval o zdraví národa nasledujúcim spôsobom: „*Slovák, ako typ človeka, je krásavec [...] vysoký, štíhly, svalnatý. Slovenka je na celom svete známa svojím príjemným a zdravým zjavom. My sa musíme usilovať, aby slovenský národ držal sa týchto svojich typov a aby vôbec nemal nepodarencov.*“⁵³ Inými slovami, katolícky kňaz Körper sa prejavil ako zástanca eugeniky alebo – v dnešnom jazyku – génového inžinierstva, ktoré pomocou umelých koncepcií malo posilňovať vhodné dedičné vlohy, respektíve eliminovať škodlivé dedičné choroby celých populácií či rás, predovšetkým formou sterilizácie. Spôsob, akým požadoval udržiavať zdravie národa, neprehrádzal kresťanský súcit s chorými, skôr naopak. Úlohu dohľadu na zdravie národa mal prevziať štátny zdravotný ústav, ktorý „*bude musieť odstrániť všetkých zo spoločnosti, ktorí vplývajú škodlivo na vzrast a dobrý telesný vkus obecnstva. Mrzákov, kreténov, nevyliciteľných treba dať do špeciálnych ústavov, aby neboli na tarchu obecnstva a neboli vystavení posmechu ľudí.*“⁵⁴

Karol Körper však nezostal iba pri publicistike. Fašizácii Slovenska napomáhal už počas autonómie aj politicky, predovšetkým z titulu svojej funkcie duchovného správcu Hlinkovej gardy. Fašizmus sa často stotožňuje so zdanlivo samoučelným aktivizmom, ktorý sa nielenže nevyhýba teroru a násiliu, naopak, ospevuje ich a praktikuje v boji proti nepriateľom na čele so socialistami a inými údajnými predstaviteľmi spoločenského rozkladu.⁵⁵ K vonkajším znakom fašizmu patria polovojenská organizácia, uniformované pochody či kult hrdinstva a dobrovoľnej obeť – mučeníctvo, ale aj pestovanie kultu mužnosti.⁵⁶ Tieto znaky spájali talianskych squadrystov s nemeckou Sturmabteilung (SA), ale aj so slovenskou Rodobranou v 20. rokoch 20. storočia. O 10 rokov neskôr štafetu prevzala Hlinkova garda. Karol Körper sa aktívne zapojil do jej budovania.

Fašistickí mučeníci neboli iba symbolom nechvejnej viery, ale mali užšie (strana, polovojenské jednotky) a širšie národné spoločenstvo zaväzovať a nabádať k ďalšej politickej či vojenskej aktivite. V medzivojnovom období apelovali na politické mučeníctvo v mene národa aj mnohí prominentní predstavitelia katolíckej cirkvi. Tieto snahy registrovali taktiež reprezentanti a orgány HSĽS. Mučeníctvo sa v ich očiach stávalo nástrojom náboženskej i politickej, konkrétne národnej obrody.⁵⁷ Ako v prípa-

52 Dr. k. k. S Nemcami. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 28, 2. februára 1939, s. 1.

53 Dr. k. k. Zdravie. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 55, 7. marca 1939, s. 1.

54 Tamže.

55 REICHARD, Sven. Violence and Community: A Micro-Study on Nazi Storm Troopers. In *Central European History*, 2013, roč. 46, č. 2, s. 275 – 297.

56 PAYNE, Stanley. *A History of Fascism, 1914 – 1945*. Madison : University of Wisconsin Press, 1995, s. 7.

57 Mýtus znovuzrodenia („Palingenesis“) ako základný prvok fašistickej mytológie zdôrazňuje R. Griffin. GRIFFIN,

de antisemitizmu, aj tu zohrala španielska občianska vojna rolu akéhosi katalyzátora v procese miešania náboženstva s radikálnou politikou. Karol Körper komentoval tieto tendencie v úvodníkoch *Slovenskej pravdy* a vyvodzoval z nich pre neho typické závery. Katolícky klerus i laici na čele so študentmi a básnikmi katolíckej moderny vraj predstavujú akúsi avantgardu idealizmu, odriekania a horúčkovitej aktivity: „*Katolícka cirkev nie je cirkvou buržoázie, nie je cirkvou pohodlia, ale cirkvou pracujúcou a bojujúcou. [...] Naši nepriatelia hovoria, že cirkev sa už vyžila, že už nepatrí do modernej doby. Taká spoločnosť, ktorej členovia vedia vycediť svoju krv za nimi hlásanú pravdu, sa nikdy nevyžije, tá zostáva vždy svieža a moderná. Lebo martýrstvo znamená idealizmus, ktorý obrodzuje!*“⁵⁸ Obet' a následná obroda teda nie sú nijaký návrat späť, ale moderný heroizmus, prekonávanie odporu nepriateľa, za čo čaká hrdinu sladká odmena, vedomie účasti na večnej spáse. Körper podfarboval inštitúciu vodcu nábožensky, konkrétne nepatričnými odkazmi na askézu (Mussolini) a kult Krista Kráľa (Hlinka a Tiso).⁵⁹ Podobne to bolo aj v prípade heroizmu. V citovanom úvodníku opisuje mučenícku smrť istého španielskeho klerika, ktorý na výzvu vojakov, aby vzdal hold komunizmu, lebo inak ho zastrelia, nebojácne zvolal: „*»Nech žije Kristus-kráľ!« Na perách s týmto vyznaním viery padol potom hrdina-kňaz do svojej vlastnej krvi.*“⁶⁰

Takéto mužné hrdinstvo bolo predovšetkým plodom askézy, odriekania alebo pôstu, ktorého zmyslom je „*cvičiť telo a vôľu, aby telo bolo odolnejšie a nie slabým nástrojom mäkkýša, a aby vôľa bola zocelená k veľkej odhodlanosti. Môžu prísť časy, keď sa budeme musieť pôstiť aj mimo pôstu, aj bez toho, že by sme sa chceli pôstiť.*“⁶¹ Tie časy mali prísť už zanedlho a uvedomovali si to aj predstavitelia režimu, ktorí začali pestovať kult padlých mučeníkov hneď po vyhlásení Slovenského štátu. Ich obet' bola podľa Körpera „*krvavou pečiatkou, ale tým cennejšou na dokumente slovenskej slobody*“.⁶² Kult mučeníkov si začala vytvárať aj Hlinkova garda, verne nasledujúc svoje talianske a nemecké vzory, ktoré okolo svojich martýrov spriadali celé rituály. (Podľa veliteľa Hlinkovej gardy Alexandra Macha „*krv martýrov, krv hrdinov je najväčšia moc sveta!*“⁶³) Táto elita hrdinov ochotných kedykoľvek položiť svoj život na oltár vlasti však mala aj inú úlohu, a síce eliminovať nepriateľov.

Už Körperove vyhrážky predstaviteľom politickej, hospodárskej a kultúrnej elity v medzivojnovnej Bratislave pod heslom boja proti slobodomurárom sa neniesli iba v rovine spoločenského a hospodárskeho bojkotu. V roku 1937 volal po organizácii na obranu pred slobodomurárskymi lóžami, kde sa vraj „*bratříčkujú marxisti s buržujmi vesele, zrádzajú naše národné záujmy a prevádzajú svoje pokrokárske plány*

Roger. *The Nature of Fascism*. London : Routledge, 1994.

58 Dr. k. k. Mučeníctvo. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 49, 2. marca 1937, s. 1.

59 KÖRPER, Karol. Mussolini – muž bez priateľov. In *Kultúra*, roč. 7, č. 1, január 1935, s. 33; Dr. k. k. Brezany. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 194, 25. augusta 1939, s. 1; KÖRPER, Karol. Strana v zákone. In *Slovák*, roč. 24, č. 245, 25. októbra 1942, s. 1.

60 Tamže.

61 Dr. k. k. Pôst. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 48, 26. februára 1939, s. 1.

62 Dr. k. k. Hrdinstvo. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 112, 14. mája 1939, s. 1.

63 MACH, Šaňo. Zákon krvi. In *Gardista*, roč. 2, č. 14, 30. marca 1940, s. 1. Mach sa odvolával na gardistického martýra Antona Kópala, zastreleného počas tzv. Homolovho puču v marci 1939.

na poli školstva a verejnosti“.⁶⁴ No zatiaľ čo v roku 1937 sa ešte odvolával na príklad amerického katolíckeho spolku Kolumbovi rytieri, v októbri 1938 sa tejto úlohy mala zhostiť novozaložená Hlinkova garda.

Jedným z prvých krokov slovenskej vlády po vyhlásení autonómie bolo rozpustenie slobodomurárskych lóží. Toto opatrenie noví vládcovia v duchu svojich konšpiračných fantázií, ale aj vedome propagandisticky zinscenovali do podoby masovej demonštrácie pred údajnou slobodomurárskou centrálou na Námestí 1. mája v Bratislave. Jej obsadenie sledovalo v nedeľu 16. októbra 1938 niekoľko tisíc osôb priamo na mieste a ľudácka tlač ho štylizovala ako prvý krok na ceste k oslobodeniu spod internacionálneho židovského jarma. Na akte prevzatia budovy predstaviteľmi Hlinkovej gardy na čele s hlavným veliteľom Karolom Sidorom sa zúčastnil aj jej budúci duchovný správca Karol Körper. Niekdajšia centrála slobodomurárov bola premenovaná na Dom Andreja Hlinku, v ktorom odvtedy sídlilo hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy. Jej členovia, ktorých Körper pasuje na akýchsi moderných križiakov, obrancov národa a cirkvi, sa mali rázne postaviť proti „*freimaurerským kumštom*“, ktoré vraj siali rozkol medzi národmi, aby ich podriadili židovskej nadvláde. Bezprostredne po zabratí budovy sa v nej konala prvá prísaha gardistov, ktorí podľa Körpera ešte predtým, než začnú budovať nový poriadok, musia ako správni revolucionári rozbiť ten starý. Jeden zo slobodomurárskych symbolov, kladivko, sa tu mení na zbraň v rukách moderných križiakov, ktorí pod vedením svojho duchovného veliteľa majú stelesňovať už vo fašistickom zmysle revolučnú obranu pred revolúciou ľavicovou: „*Na stenách ešte viseli obrazy hlavných predstaviteľov svetového a českého slobodomurárstva, aj veľký obraz, predstavujúci krvavú revolúciu, symbol to vrcholnej činnosti slobodomurárskej. Ale pod týmito obrazmi v rukách duchovného veliteľa bol pozdvihnutý do hora svätý kríž, symbol kresťanstva, a pred krížom odhodlaní mladíci slovenskí, ktorí idú do verejnosti očistiť všetko od pliahy a pozostatkov dvadsaťročného kapitalisticko-bolševického režimu. Akoby títo prví Hlinkovi gardisti boli prevzali do svojich pevných a čistých rúk slobodomurárske kladivá, aby vykonali kladivami týmito dvojakú úlohu: rozbiť a rozbúrať každú protinárodnú baštu a vystavať krásnu a pevnú budovu národnej budúcnosti.*“⁶⁵

Karol Körper sa spolu s ďalšími postavil na čelo tohto predvoja. Do Hlinkovej gardy, ktorá v predstavách ľudáckych autonomistov suplovala neexistujúcu slovenskú armádu, vstupovali už na jeseň 1938 mnohí kňazi. Na podnet predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa bola zriadená Hlavná duchovná správa Hlinkovej gardy – niečo na spôsob vtedajšieho i dnešného vojenského vikariátu, ktorý má na starosti duchovnú starostlivosť v armáde. Cirkevná hierarchia tieto snahy podporovala a zaštitovala. Podľa trnavského administrátora biskupa Pavla Jantauscha bolo „*mravnou povinnosťou každého kňaza, aby vládu nového Slovenska aj na tomto poli svojej pôsobnosti statočne a všemožne podporoval*“.⁶⁶ Členom Hlinkovej gardy sa mal údajne stať aj spišský biskup Ján Vojtaššák, čo sa však nepodarilo dokázať. Napriek tomu existujú doklady

64 Dr. k. k. Slobodomurári. In *Slovenská pravda*, roč. 2, č. 31, 9. februára 1937, s. 1.

65 Dr. k. k. Prvá prísaha. In *Slovenská pravda*, roč. 3, č. 166, 21. októbra 1938, s. 1.

66 Cit. podľa KÁRPÁTY, Vojtech. *Vae Victis! Poznámky k niektorým životným osudom Dr. Karola Körpera* (rukopis).

o jeho fascinácii touto polovojenskou organizáciou. Vojtaššák vo svojom vianočnom posolstve z roku 1939 celkom v klérofašistickom duchu hľadal paralely medzi pomermi na Slovensku a v Taliansku, ktoré kládol gardistom za vzor: „*Taliansko bude raz musieť s veľkou pietou spomínať si fašistickú dobu Mussoliniho, lebo on disciplínou a prevychovanosťou svojich čiernych gárd fašistických nielen zachránil svoj taliansky národ, ale pozdvihol malé a dakedy zosmiešňované Taliansko do radu obávaných veľmocí, vzbudzujúcich rešpekt.*“⁶⁷

Hlavnou úlohou duchovnej správy Hlinkovej gardy – mali v nej zastúpenie i evanjelici – mala byť „*mravno-náboženská výchova dôstojníkov, poddôstojníkov i radových gardistov*“. No nezabúdalo sa ani na brannú výchovu. Na prvom kurze duchovných-gardistov vo Vyhnátovej pri Banskej Bystrici – chatu, ktorú dovtedy používala a asi aj vlastnila československá telocvičná organizácia Sokol, pre istotu hneď po príchode vysvätili – čakalo na zúčastnených bohoslovcov okrem náboženských cvičení ešte čosi iné: „*Vodcovstvo vyskúšalo pohotovosť našich kurzistov praktickými cvičeniami a nočnými poplachmi.*“⁶⁸ V takomto duchu pôsobil v neposlednom rade hlavný duchovný správca Hlinkovej gardy, za ktorého bol vymenovaný Karol Körper.

Toto radikalizovanie sa už v období autonómie prejavovalo príklonom k čoraz drastickjším formám „*riešenia židovskej otázky*“. Začiatkom roku 1939 Karol Körper v úvodníku *Slovenskej pravdy* uvažoval o očakávanej etnickej homogenizácii strednej Európy pod záštitou nacistického Nemecka, pričom si ju mylne vysvetľoval ako návrat ku „*kořeňom*“ jednotlivých etník. Napríklad v Maďarsku sa z pomadžarčených nemaďarských národností mali stať opäť Nemci, Slováci a Židia. No zatiaľ čo Nežidia mali byť pod ochranou svojich domovských krajín, pre Židov nebolo miesto nikde. Maďari sa ich mali zbaviť, podobne ako Poliaci a samozrejme Nemci. Tí však nevedeli, kam ich vyťahovať. Nielen z dnešného pohľadu vyznievajú vtedajšie Körperove otázky veľmi zlovestne: „*V Poľsku majú štyri miliony Židov, hrozné číslo, čo s nimi? [...] V Maďarsku, v samom hlavnom meste, v Budapešti, majú štvrtinu obyvateľstva židovskú. Táto štvrtina má v rukách financie, banky, divadlá, umenie a tlač, – čo s ňou? [...] V Nemecku už zákonmi vyriešili židovskú otázku, ale ešte vždy majú na 800.000 Židov. Nemci sa nespokojia, kým posledný Žid nepôjde z Nemecka, ale ani tam to nateraz neide.*“⁶⁹

Eufória po vyhlásení Slovenského štátu 14. marca 1939, zdá sa, podobné otázky zatlačila do úzadia. Iba niekoľko dní po tomto dátume advokátska komora vylúčila zo svojich radov Židov, čo Karol Körper privítal so zdôvodnením, že po židovských krčmároch boli židovskí advokáti druhým článkom reťaze odnárodňovania, či už za Uhorska v prospech Maďarov alebo za prvej ČSR v prospech bolševizmu. O štyri mesiace neskôr Körper podobným spôsobom obhajoval zavedenie *numeru clausu* pre židovských lekárov, z ktorých sa vraj grupovali nesvedomití a skorumpovaní vykonávatelia potratov, čím sa hriješne previnili proti kresťanskému náboženstvu a slovenskému národu, pričom Körper aj v tomto prípade obe oblasti previazal: „*Iste mnohí*

67 Tamže. O revízii analytického pojmu klérofašizmus pozri SZABÓ 2019.

68 KÁRPÁTY, Vojtech. *Vae Victis! Poznámky k niektorým životným osudom Dr. Karola Körpera* (rukopis).

69 Dr. k. k. Nespokojnosť. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 47, 25. februára 1939, s. 1.

*Židia boli dobrými lekármi, ale nik nemohol od nich žiadať, aby mali ohľad na dušu, ktorej svetonázor bol im celkom cudzí, alebo aby napomáhali vzrast a zdatnosť národa, ku ktorému nepatrili.*⁷⁰

Prvým vrcholom protižidovskej politiky nového režimu už niekoľko týždňov po vyhlásení štátu bol takzvaný prvý židovský zákon obsahujúci Ďurčanského definíciu Žida, ktorú Körper v máji 1938 predznamenal. Tento právny základ, od ktorého sa mali odvíjať všetky ďalšie protižidovské opatrenia, Körper nechápal ako výzvu na uponáhlané kroky, ktoré by mohli ohroziť existenciu Slovákov, vraj ekonomicky závislých od Židov. Napriek tomu mal dôvod na oslavu: „*Ideme v ústrety naozaj krásnej budúcnosti. Čoskoro celá pôda pod Tatrami bude v rukách slovenských, čoskoro obchody a podniky budú slovenské, tak ako to spravodlivosť požaduje. My si ani predstaviť nemôžeme, ako to bolo možné, že v tejto čisto slovenskej krajine hospodársky a obchodný život opanovali cudzinci. [...] Ani Nemci na tom neboli lepšie ako my. Aj tých opanovala cudzia rasa.*“⁷¹ Židovský zákon bol vraj v Československej republike nemysliteľný, keďže sa nachádzala v područí slobodomurárov a bolševikov, ktorí boli podľa Körperovho konšpiračného myslenia obyčajnými agentmi Židov. Ich panstvo sa však končí, Slováci im názorne, rukolapne ukážu, že ich vykorisťovanie nebudú viac trpieť: „*Teraz už máme nielen oči otvorené, ale aj ústa. Naše ruky a päsť sa už voľne pohybujú. Zariaďujeme slovenský štát.*“⁷²

Karol Körper koncom roku 1939 síce prestal písať úvodníky do *Slovenskej pravdy*, no agresívny antisemitizmus charakterizoval prinajmenšom niektoré z jeho rozhlasových prejavov pre príslušníkov Hlinkovej gardy.⁷³ Záznamy týchto meditácií sa nedochovali, časť z nich však vychádzala ako stĺpčeka v tlačovom orgáne Hlinkovej gardy. Kresťanstvo sa tu mení na heroické náboženstvo a Ježiš Kristus na mužného hrdinu bojujúceho proti náboženskému a národnému rozkladu stelesňovanému údajne Židmi – nielen obrazne povedané – so zbraňou v ruke. V jednej zo svojich rozhlasových kázni hlavný duchovný správca Hlinkovej gardy uvažuje o tom, ako Ježiš vyhnal z chrámu židovských kupcov, údajné stelesnenie materializmu a cudzopasníctva. Jeho meditácia vygradovala do nemeckého propagandistického hesla o Židoch ako „*nešťastí*“ iných národov: „*Vo svojom spravodlivom hneve a vo svojej svätej rozhorčenosti pustil sa ináč tak jemný Ježiš do predavačov a kupcov, ktorí pred chrámom robili svoje obchody a vyhnal ich od svätyne Božej. [...] Kristus mnoho trpel a pretrpel. Keď raz v živote svojom predsa chytá do ruky bič a šľahne ním po ľuďoch, tak to museli byť opravdu ľudia, ktorí sú nešťastím ostatných ľudí na svete.*“⁷⁴ Karol Körper sa tu snažil sprostredkovať gardistom, ktorých mal v duchovnej opatere, predstavu o militantnom spasiteľovi, ktorého predobraz na prelome

70 Dr. k. k. Lekár. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 172, 29. júla 1939, s. 1.

71 Dr. k. k. Židovský zákon. In *Slovenská pravda*, roč. 4, č. 92, 21. apríla 1939, s. 1.

72 Tamže.

73 Vo svojich spomienkach sa Körper usiluje zbaviť zodpovednosti aj za tieto prejavy – príznačne apelovaním na antikomunizmus a podsúvaním fašizmu svojim oponentom: „*Aká nehorázna zlomyseľnosť a hlúposť to bola, že neskôr pri národnom súde kvalifikovali túto našu činnosť ako »fašistickú«.* To mohli robiť iba servilní ľudia metódami zhubného stalinizmu fašistického rázu, tí, čo v časoch ďalšej deformácie vešali aj idealistov – komunistov.“ KÖRPER-ZRÍNSKY 1993, s. 155.

74 KÖRPER, Karol. Gardista – vyhánáč kupcov. In *Gardista*, roč. 2, č. 28, 12. júla 1940, s. 2.

19. a 20. storočia načrtnol iný slovenský kňaz, Andrej Rojko, podľa ktorého bol Ježiš Kristus „*prvým antisemitom*“.⁷⁵

Po salzburských rokovaníach v roku 1940 Karol Körper upadol do nemilosti nacistického poradcu pre Hlinkovu gardu Viktora Nagelera a „židovskej otázky“ sa už v prejavoch ani publicistike nevenoval. Pred Národným súdom tvrdil, že si bol dobre vedomý rozporov vyplývajúcich z jeho poslaneckých povinností – na otázku sudcu, prečo neabdikoval, odpovedal, že vo funkcii zostal na výslovné želanie biskupa Jozefa Čárskeho. Tieto rozpory sa Körper pokúšal riešiť tak, že počas hlasovania o zákone o deportáciách v máji 1942 (vo výpovedi mylne uvádza o „rasových zákonoch“ – tie sa však neprijímali v parlamente) „*sme [Eugen] Filkorn, ja a ešte niekto odišli*“.⁷⁶ Hlavným argumentom však mala byť jeho pomoc „*rasove prenasledovaným*“. Körper v povojnových spomienkach opisuje, ako vraj v roku 1942 osobne zaviedol nuncia Giuseppe Burzia k prezidentovi Tisovi, pripisujúc si tým nemalé zásluhy: „*Tomuto zákroku možno ďakovať za rozhodnutie vlády zastaviť transporty Židov do Nemecka a zriadiť pre nich osobitné tábory na Slovensku*“.⁷⁷

Hoci na účely obhajoby pred Národným súdom Karol Körper zhromaždil väčší počet svedectiev o svojej úlohe pri záchrane slovenských Židov, niekdajšiu ideologickú zaujatosť napriek tomu neprekonal, čo dokazujú práve jeho spomienky. Ako záchranca Židov bol vraj Körper natoľko známy a uznávaný, že „*nejakí vplyvní Židia*“ mu navrhli, že ho unesú a „*prepašujú do zahraničia*“.⁷⁸ Körper bol však natoľko presvedčený o svojej nevine, že tento návrh odmietol. Aby vyvrátil podozrenia z rasistického antisemitizmu, Körper na inom mieste uvádza príklad spoluväzňa, mladého krajčírskoho učňa, u ktorého váhal, „*či je Žid alebo Cigán*“.⁷⁹ Učeň Körperovi prišiel na pomoc a sám tú „záhadu“ drasticky vysvetlil: „*Moja matka bola hluchonemá slabomyselná Cigánka. Istý Žid, ktorý zbieral kožky, ju za dvadsať korún zneužil. Tak som prišiel na svet*“.⁸⁰ Körper ho nezatracoval, naopak, tíšil jeho smäd po katechizme. Napriek tomu ešte v 60. rokoch minulého storočia znovu a znovu podliehal starým stereotypom. Spomínal si napríklad na skupinu Židov, „*ktorí sa vrátili z emigrácie, kde sa im dobre vodilo*“ a dostali sa na vysoké posty.⁸¹ Tí sa vraj vyžívali v utrpení väzňov, hoci ich za krátko stihol ešte horší osud.

Körperov prípad ukazuje, že kontinuálna antisemitská propaganda v okruhu HSLŠ neprepukla zo dňa na deň po vyhlásení autonómie na jeseň 1938, hoci od tohto momentu sa výrazne radikalizovala. Vyvíjala a prehľbovala sa minimálne od roku 1936, najskôr ako polemika proti „židobolševizmu“ a postupne aj v podobe úvah o „riešení židovskej otázky“. Popri čisto propagandistických iniciatívach treba zdôrazniť systematické návrhy usilujúce o diskrimináciu Židov na sociálnoekonomickom, ale už

75 SZABÓ 2018, s. 43.

76 SNA, f. NS, Tn'ud 17/45, Stenogram z hlavného rokovania Nár. súdu s obžalovaným Dr. Körperom.

77 KÖRPER-ZRÍNSKY 1993, s. 159.

78 Tamže, s. 199.

79 Tamže, s. 192.

80 Tamže.

81 Tamže, s. 217.

aj etnickom základe, hoci bol pojem Žid definovaný ešte nedôsledne kombináciou náboženských a rasistických kritérií. Ľudácky antisemitizmus sa napokon rozvíjal v domácom i medzinárodnom kontexte, pričom referenčným bodom nebolo výlučne nacistické Nemecko, ba ani stredná Európa, keďže Karol Körper sa k rasizmu zjavne priklonil až v USA. Všetky tieto tendencie potvrdzujú oprávnenosť a opodstatnenosť výskumu antisemitizmu na medzivojnovom Slovensku, ktorý je stále iba na začiatku.

Cituj:

SZABÓ, Miloslav. Od kampaní proti „židobolševizmu“ k návrhom na „riešenie židovskej otázky“. Antisemitizmus v publicistike Karola Körpera v druhej polovici 30. rokov 20. storočia. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 57-74. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.5>

...

Mgr. Miloslav Szabó, PhD.
Katedra germanistiky, nederlandistiky a
škandinavistiky
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova ul. 2, P.O. BOX 32
814 99 Bratislava
Slovenská republika
miloslav.szabo@uniba.sk

Sealed Borders, Trafficking and Deportation – Austrian Refugees in the Czechoslovak Border Region after the “Anschluss”

Wolfgang Schellenbacher

Abstract:

SCHELLENBACHER, Wolfgang: Sealed Borders, Trafficking and Deportation – Austrian Refugees in the Czechoslovak Border Region after the “Anschluss”.

Between the “Anschluss” of Austria to Nazi Germany in March 1938 and the first mass transports from Vienna in 1941, 135,000 Austrians, who were defined as Jewish by the Nuremberg laws, fled abroad. This article looks at the key moments in their expulsion, focusing on those who sought refuge in Czechoslovakia, especially in the border regions during 1938 and an examination of the processes of flight, trafficking, smuggling and illegal expulsions as the geo-political landscape of both countries changed dramatically. Using biographies reconstructed through transnational research and the application of geo-referencing, fresh insight into the major routes taken and the effect on the fates of those who fled or were expelled to Czechoslovakia is offered.

Keywords: Austria, Czechoslovakia, Holocaust, Jews, Refugees, Border Region, Transnational Biographies, Anschluss

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.6>

Introduction

“On April 16th, 1938, the Jewish inhabitants of Kittsee and Pama, Burgenland, Austria, were ejected from their homes, robbed of what money and identity papers they had and, during the night, marooned on some a small island in the Czech section of the Danube. On April 17th, they were found by the Czech frontier guard and taken to Bratislava. That very same day they were expelled from Czechoslovakia [sic] and once again taken to the German border.”¹

These opening lines are from a report by Marie Schmolka² that documents the fate of a group of Jews from Burgenland, the easternmost Austrian federal province, who were expelled from Austria across the border into Czechoslovakia in April 1938. Her report is an example of the rapid exclusion, disenfranchisement and expulsion of the Austrian Jews and the theft of property immediately after the so-called “Anschluss” of Austria to the German Reich in March 1938.

* This work was supported by Czech Science Foundation under the project GA18-16793S “Citizens of the No Man’s Land. Jewish refugees and erosion of citizenship in East-Central Europe, 1935 – 1939”.

1 The Wiener Library for the Study of the Holocaust and Genocide (WL), fonds (f.) Jewish Central Information Office (JCIO), WL 3000/9/1/954, The Burgenland Jews on the Danube tug-boat. An eyewitness Report.

2 Marie Schmolka, neé Eisner (1893 – 1940), was a pioneer of Jewish social work and a leading figure in several Jewish and Zionist aid organisations in Czechoslovakia. From 1933 onwards she also assisted German and Austrian refugees as the head of the Jewish Relief Committee.

Life for the Jewish population rapidly became more difficult. Within a month, the first decrees and orders aimed at excluding the Jewish population from all areas of public life and almost all professions came into force³ and impoverished large segments of the Jewish population. This Nazi policy resulted in a mass exodus of the Austrian Jewish population: At the time of the “Anschluss”, around 206 000 Austrians were considered Jewish according to the Nuremberg Laws. By September 1939, the number of Austrian Jews living in the territory of the former Austrian state fell rapidly to around 77 000 people.⁴ While most Austrian Jews fled to Great Britain, followed by the United States, Palestine, Switzerland and later to Shanghai,⁵ for thousands of Austrian Jews Czechoslovakia became their first place of refuge. Czechoslovakia was an important place of refuge for Austrian Jewish refugees for a number of reasons: its geographical proximity made it easier to seek refuge there; Czechoslovakia was still democratic; there was a large German-speaking minority; additionally, historical connections across the relatively new border meant that many Austrians had family ties there. These connections also led to many refugees entering the country and not contacting state authorities, aid organisations or refugee committees because they were staying with relatives, making a precise estimate of the number of refugees difficult. Nevertheless, based on Austrian and Czechoslovak documentation, it can be assumed that more than 5 000 Austrian Jews fled to Czechoslovakia between March 1938 and March 1939 or were expelled from Austria and sent there.⁶

A large number of the Jewish refugees who fled from Austria to Czechoslovakia in 1938 were unable to escape again after Czechoslovakia was occupied by Nazi Germany in March 1939. From autumn 1941 onwards, about 2 300 people who had had their permanent residence in Austria before 1938 were deported from what had become the Protectorate of Bohemia and Moravia.⁷

This article focuses on how the geo-political changes following the “Anschluss” – and later developments, such as the Munich Agreement in September 1938 and the occupation of Czechoslovakia by Nazi Germany in March 1939, affected the lives and prospects of Austrian Jews in Austria, and later as refugees in Czechoslovakia. It also addresses how the evolving situation saw the possibilities of escape from Austria changed from seeking refuge to expulsion, smuggling and trafficking as well as the deportation of Austrian refugees by the Czechoslovak authorities along the border.

3 On first “juridifications” of the exclusion of the Jewish population after the “Anschluss” see: ARNBERGER, Heinz – GARSCHA, Winfried R. – MITTERRUTZNER, Christa (eds.) „Anschluß“ 1938. Eine Dokumentation. Wien : DÖW, 1988, p. 439.

4 MOSER, Johnny. *Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs – 1938 – 1945*. Wien : DÖW, 1999, p. 38.

5 Ibid, p. 66.

6 See e.g.: MOSER 1999a, p. 66; Národní archiv České republiky (NA), f. Presidium ministerstva vnitra (PMV), 1936 – 1940, box (b.) 225-1187-2, number (no.) X/R/3/2, Monthly statistics on the number of Austrian emigrants in the Republic of Czechoslovakia by the regional authorities in Prague.

7 See: Victim Database of the Documentation Centre of Austrian Resistance (DÖW). Available online: <http://www.doew.at/english>.

The article looks only peripherally at the domestic Czechoslovak reaction and Czechoslovak policies towards the Austrian Jews after the “Anschluss”, as already outlined by the historians Kateřina Čapková and Michal Frankl.⁸ Instead it focuses on the fate of Austrian refugees in the border region after the “Anschluss” of March 1938, the expulsion of Jews from Burgenland in April 1938 and smuggling and trafficking activities as well the expulsions from Czechoslovakia in the summer of 1938. Czechoslovakia quickly changed from being a place that Jewish refugees from Austria (and other countries) could escape to, into a point of transit on their route to countries such as Great Britain, Belgium and France.⁹

The large number of refugees who found themselves unable to continue their journey out of Czechoslovakia and who were later murdered in the Holocaust has also led to the fact that Czechoslovakia has not been seen to be of primary interest in research relating to exiles. By emphasizing the experience of “ordinary” refugees whose experiences exemplify the broader experiences of refugees at this time, the article includes the biographies of individual Austrian refugees, the reconstruction of which has only been made possible by transnational research.

Implementing Transnational and Spatial Approaches

Research investigating the emigration as refugees and the exile of Austrian Jews after 1938 in general can be found as early as the 1960s,¹⁰ a comprehensive study of Austrian refugees in Czechoslovakia, however, is still lacking. This can be seen most obviously by looking at the published studies that have dealt with refugees from the German Reich: The seven volumes of the series *Austrians in Exile (Österreicher im Exil)* published by the Documentation Centre of the Austrian Resistance (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, DÖW) contain several documents relating to refugees in Czechoslovakia and referring to the importance of Czechoslovakia as a country of exile for Austrian refugees. Nevertheless, a volume dedicated to Czechoslovakia (or any other neighbouring country of Austria) is yet to be published.¹¹ The series *Die Verfolgung und Ermor-*

8 FRANKL, Michal. Prejudiced Asylum: Czechoslovak Refugee Policy, 1918 – 1960. In *Journal of Contemporary History*, 2014, vol. 49, no. 3, pp. 537-555; ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal. *Unsichere Zuflucht. Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933 – 1938*. Wien : Böhlau, 2012 [Czech version: ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933 – 1938*. Praha : Paseka, 2008].

9 After the occupation of Czechoslovakia and the declaration of the independent state of Slovakia in March 1939, Slovakia became the most important place of refuge for Austrian Jews in the former Czechoslovakia with approx. 2 200 refugees.

10 For an overview of the research on Austrian Jews in exile see e.g.: ADUNKA, Evelyn et al. *Exilforschung: Österreich Leistungen, Defizite & Perspektiven*. Wien : Mandelbaum Verlag, 2018; WEINZIERL, Erika. Die österreichische Geschichtsforschung und die Exilforschung. In ADUNKA, Evelyn – ROESSLER, Peter (eds.) *Die Rezeption des Exils. Geschichte und Perspektiven der österreichischen Exilforschung*. Wien : Mandelbaum Verlag, 2003, pp. 35-45.

11 To date volumes of the series “Österreicher im Exil” have been published on France, Belgium, the United Kingdom, the USA, the Soviet Union and Spain by DÖW: WEINZIERL, Ulrich (ed.) *Österreicher im Exil: Frankreich 1938 – 1945. Eine Dokumentation*. Wien : Österreichischer Bundesverlag – Jugend und Volk, 1984; WEINZIERL, Ulrich (ed.) *Österreicher im Exil: Belgien 1938 – 1945*. Wien : Österreichischer Bundesverlag – Jugend und Volk, 1987; MUCHITSCH, Wolfgang (ed.) *Österreicher im Exil: Großbritannien 1938 – 1945*. Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1992; EPPEL, Peter (ed.) *Österreicher im Exil: USA 1938 – 1945*. Wien : Deuticke, 1995; MCLOUGHLIN, Barry – SCHAFRANEK, Hans (eds.) *Österreicher im Exil: Sowjetunion 1938 – 1945*. Wien : Deuticke, 1999; KLOYBER, Christian – PATKA, Marcus G. (eds.) *Österreicher im Exil: Mexiko 1938 – 1945*. Wien : Deuticke, 2002; GALANDA, Brigitte – LANDAUER, Hans – MANOSCHEK, Walter – NEUGEBAUER,

ding der Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945 from the Institute of Contemporary History, Munich-Berlin has made substantial contributions to the research and body of literature relating to Jewish refugees from Nazi Germany to Czechoslovakia in their volume *Deutsches Reich und Protektorat 1939 – 1941*.¹² However, there is little detail about Austrian refugees in Czechoslovakia.

One reason for this insufficient scientific research into Czechoslovakia as a destination of exile for Austrian Jews between 1938 and 1939 is that asylum and refugee destinations were long-associated with the “West”, while the refugee policy of Eastern-Central European states has not been sufficiently addressed. This may be due in part to the large number of Jews who – having fled Austria – found themselves unable to continue their journey out of Czechoslovakia and were murdered in the Holocaust. Further possible explanations include a tendency by both German-language and Czechoslovak historiography to focus on political refugees or well-known artists and intellectuals.¹³ An examination of the fate and everyday lives of refugees and people expelled after the “Anschluss” in 1938, who were not members of the political and cultural elite, has – until more recently – often been neglected.

Research focusing on Czechoslovakia as a place of refuge for Austrian Jews after the “Anschluss” in 1938 was for a long time limited to just a few articles.¹⁴ Only more recently has the topic been addressed in more depth.¹⁵ In their book *Unsichere Zuflucht*, Kateřina Čapková and Michal Frankl detail the reaction of the Czechoslovak state towards refugees from Germany and Austria throughout the 1930s. They also look closely at the aid available to refugees in the country, primarily drawing on Czech archival material.¹⁶

Wolfgang – SAFRIAN, Hans (eds.) *Für Spaniens Freiheit. Österreicher an der Seite der Spanischen Republik 1936 – 1939*. Wien : Österreichischer Bundesverlag – Jugend und Volk, 1986.

12 LÖW, Andrea (ed.) *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945. Vol. 3: Deutsches Reich und Protektorat September 1939 – September 1941*. Oldenburg : De Gruyter, 2012.

13 See e.g.: ALBRECHTOVÁ, Gertruda. Zur Frage der deutschen antifaschistischen Emigrationsliteratur im tschechoslowakischen Asyl. In *Historica*, 1964, vol. 8, no. 1, pp. 177-233; BECK, Miroslav – VESELÝ, Jiří. *Exil und Asyl. Antifaschistische deutsche Literatur in der Tschechoslowakei, 1933 – 1938*. Berlin : Volk und Wissen Verlag, 1981; SPIELMANN, Heinz. Kokoschka in Prag. In BECHER, Peter – HEUMOS, Peter (eds.) *Drehscheibe Prag. Zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933 – 1939*. München : Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1992, pp. 87-96; TOMĚŠ, Jan M. John Heartfield and der Künstlerverein Mánes. In BECHER – HEUMOS 1992, pp. 65-74.

14 For example, MOSER, Johnny. Československo ako cieľ úteku rakúskych Židov. In NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.) *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava : Inštitút judaistiky Univerzity Komenského v Bratislave, 1999, pp. 86-88; IGGERS, Wilma A. Die Emigration der deutschen und österreichischen Juden in der Tschechoslowakei. In HOENSCH, Jörg K. – BIMAN, Stanislav – LIPTÁK, Lubomír (eds.) *Judenemanzipation – Antisemitismus – Verfolgung in Deutschland, Österreich-Ungarn, den Böhmisches Ländern und der Slowakei*. Essen : Klartext, 1999, pp. 143-154.

15 Recently see e.g.: The digital online edition *BeGrenzte Flucht. Die österreichischen Flüchtlinge an der Grenze zur Tschechoslowakei im Krisenjahr 1938* was edited by Michal Frankl and Wolfgang Schellenbacher and funded by the Future Fonds of the Republic of Austria and published with help of new tools for digital editing by the European Holocaust Research Infrastructure (EHRI). Available online: <https://begrenzte-flucht.ehri-project.eu/>; ČAPKOVÁ – FRANKL 2012; POLAČKOVÁ, Zuzana. Flucht in die Tschechoslowakei nach dem „Anschluss“ Österreichs 1938. In BRANDES, Detlef – IVANIČKOVÁ, Edita – PEŠEK, Jiří (eds.) *Flüchtlinge und Asyl im Nachbarland. Die Tschechoslowakei und Deutschland 1933 bis 1989*. Essen : Klartext, 2018, pp. 89-104.

16 ČAPKOVÁ – FRANKL 2012.

In 2018, the online edition *BeGrenzte Flucht. Die österreichischen Flüchtlinge an der Grenze zur Tschechoslowakei im Krisenjahr 1938* was published, combining archival material from Austria and the Czech Republic (and to a lesser extent Slovakia) and offers an insight into the process of seeking refuge, of expulsions and deportations along the border of Czechoslovakia and the former Austrian territory after the “Anschluss”. *BeGrenzte Flucht* applies spatial studies and utilises geo-referencing of Czech and Austrian documents to offer fresh new perspectives on the border region as a dynamic space of interaction. Additionally, by paying close attention to aspects of space, it is possible to track the lives, escape routes and fates of “ordinary” Austrian Jewish refugees in Czechoslovakia, and not just those refugees from the political and cultural elite.

This article follows this approach and deals with the interrelated processes of flight, expulsion, smuggling and trafficking in the border region as well as the deportation of Austrian refugees by the Czechoslovak authorities across the border.

The “Anschluss”

The Nazi movement found no major support in Austria until the mid-1930s, however, the idea of an “Anschluss” to Germany of the new Austrian state that emerged from what was left of the Austro-Hungarian Empire found wide acceptance which increased due to the political and economic crises of the 1930s.

Nazi Germany continued to put pressure on the Austrian state throughout the 1930s, eventually culminating in the Berchtesgaden Agreement between Hitler and the last dictatorial chancellor of Austria, Kurt Schuschnigg, in February 1938, in which a series of measures favouring Austrian National Socialists were established. Austrian National-Socialist functionaries and their sympathisers occupied key positions in the Austrian state. Most importantly, Arthur Seyss-Inquart was appointed as the Minister of the Interior with absolute authority over the police, encouraging the Nazis to intensify their actions in Austria.

To prevent a referendum on the autonomy of Austria that was planned by the Austrian government, a series of ultimatums forced Kurt Schuschnigg to step down and the Austrian president was strong-armed into appointing Seyss-Inquart as the new chancellor of Austria. German troops crossed the border into Austria at 5.30 a. m. on 12th March 1938. On 15th March Hitler declared the “Anschluss” of Austria to the German Reich. Both the “Anschluss” and the Nazi regime found broad-based support from the Austrian population.¹⁷

As the “Anschluss” was happening, the first pogrom-like excesses against the Austria’s Jewish population started: anti-Semites from all parts of Austrian society arrested, beat and humiliated Jews, looting their shops and forcing Jews to clean the streets and pavements with rags and brushes.¹⁸

17 BOTZ, Gerhard. *Wien vom „Anschluß“ zum Krieg. Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39*. Wien : Jugend und Volk, 1978.

18 WITEK, Hans – SAFRIAN, Hans. *Und keiner war dabei. Dokumente des alltäglichen Antisemitismus in Wien 1938*. Wien : Picus, 2008 s; ARNBERGER – GARSCHA – MITTERRUTZNER 1988, „Anschluß“ 1938.

Prior to the “Anschluss”, the Austrian border with Czechoslovakia had already seen the refugee movements, smuggling activities, forced deportations and illegal border crossings. Refugees fleeing the Russian Front during the First World War had been accommodated in refugee camps along the border, for example, and ad hoc deportations of “unwanted persons” had been carried out by the Austrian police during the late 1920s and early 1930s.¹⁹ Such deportations increased from 1933 onwards, especially of German, Polish or stateless Jews who attempted to flee from Germany to Austria via Czechoslovakia. If caught, they would be deported back to Czechoslovakia by the Austrian police and security authorities.²⁰ Previously established routes were used by political activists, living in exile in Czechoslovakia, to smuggle propaganda materials after the failed “February Uprising” in 1934. The initially benevolent attitude of the Czechoslovak state towards these Socialist paramilitaries and political functionaries soon waned, something that was also reflected in the attitude of the media and politicians.²¹

As pointed out by Čapková and Frankl, Jewish refugees fleeing Nazi Germany in the mid-1930s were often considered to be “economic migrants”, emigrating as a result of their exclusion from economic life and were not granted asylum.²² Populist newspapers warned against alleged criminality that the refugees brought and accused them of being unwilling to integrate.²³

The “Anschluss” at the Austrian-Czechoslovak Border

Immediately prior to the “Anschluss” of Austria to Nazi Germany, the Czechoslovak authorities feared a wave of refugees from Austria entering Czechoslovakia. The Czechoslovak Ministry of the Interior issued a general ban on the entry of refugees from Austria on 12th March 1938 and ordered that the borders be closed to all Austrian citizens.²⁴ The “Anschluss” occurred the next day.

The impact of closing the Austrian-Czechoslovak border became obvious within a matter of hours. Fearful of the impending danger presented by the “Anschluss”, small groups of people attempted to cross the border into Czechoslovakia. Telephone messages to the state authorities in Brno from the local police and state finance offices documented several incidents in which Austrian refugees were refused entry and sent back. Five Austrians who tried to cross the border between Kleinhaugsdorf and Hatě (Haid) in a car were likewise refused entry and sent

19 For further information on deportations along the Lower Austrian/Czechoslovak border in the 1920s and 1930s see: SCHELLENBACHER, Wolfgang. Von Flucht und Abschiebung zur Vertreibung. Der Raum Niederösterreich als Beispiel für den Umgang mit Flüchtlingen und Abgeschobenen in Österreich zwischen 1914 und 1938. In DÖW (ed.) *Fanatiker, Pflichterfüller, Widerständige. Reichsgaue Niederösterreich, Groß-Wien*. Wien : DÖW, 2016, pp. 267-284.

20 See e.g.: ČAPKOVÁ – FRANKL 2012, p. 66.

21 For a detailed description on the situation of political refugees from Austria in Czechoslovakia after 1934 see: SCHELLENBACHER, Wolfgang. From Political Activism to Disillusionment. In KOVÁCS, Éva – RÁSKY, Béla – WINDSPERGER, Marianne (eds.) *S.I.M.O.N. SHOAH: INTERVENTION. METHODS. DOCUMENTATION*, 2018, vol. 5 no. 2, pp. 78-94. Available online: https://doi.org/10.23777/SN0218/SWW_WSCH01.

22 ČAPKOVÁ – FRANKL 2012, p. 187.

23 Ibid, p. 43.

24 Ibid, p. 247.

back to Austria on the evening of 11th March. The number of Austrians attempting to cross the Czechoslovak border continued to grow.²⁵

In the night of the 11th-12th March, an initial peak was reached when 180 refugees on a train were sent back from the Czech border crossing at Břeclav (Lundenburg): In Vienna, hundreds of people who feared arrest or reprisals by the Nazi regime due to their ethnicity or political activities, tried to board an already overcrowded night train from Vienna to Prague, leaving at 11.15 p. m. from Vienna Ostbahnhof. SA (Sturmabteilungen) units detained the passengers, searched and harassed them and confiscated any valuables. Before the train reached the Czechoslovak border, it was again stopped within Austrian territory and once more searched. Upon finally reaching the Czechoslovak border crossing at Břeclav, the refugees were denied entry by the Czechoslovak authorities and sent back. Several survivors described their shock at these events, including George E. R. Gedye (born 1890, Great Britain), a foreign correspondent for several British and American newspapers in Austria and an opponent of the Nazi regime. He described the situation in his autobiography: *“Then the head of police entered and said loudly: »I have just received instruction from the Ministry of the Interior that all Austrians are to be sent back at the border without any exception. You all have to wait here and return back with the next train.«”*²⁶

The Austrian journalist Richard Arnold Beermann, born in 1883 and working under the pseudonym Arnold Höllriegel as a journalist and travel writer, also sought to quickly escape from Austria into Czechoslovakia. He sent a telegram from the train station at the border to the Czechoslovak president Edvard Beneš that documents the despair of the refugees and their astonishment at the closed border: *“(P) resident dr benes prag [...] in the name of those austrian refugees being held back at the border station breclav and in my own name, I call upon humanity of the czechoslovak democracy arnold hoellriegel editor of die stunde pass name dr bermann”*²⁷

Altogether, 180 passengers on the train – 175 Austrians, two Polish and three German citizens – were denied entry and returned to Austria.²⁸ Several of the passengers succeeded in leaving the train at the closest Austrian station and crossed the border illegally, entering Czechoslovakia via forest trails.²⁹

Directly prior to and immediately following the “Anschluss” Austrian Jews and political opponents of the Nazi regime tried to reach Czechoslovakia via the official border crossing points. Besides the border station in Břeclav and the border

25 Moravský zemský archiv (MZA), f. B40 – Zemský úřad v Brně (ZÚB), prezidium, b. 292, no. 17886/1938, Telephone messages of the regional authority Brno on the processes at the Austrian border, 11th March 1938.

26 From the descriptions of the English correspondent G. E. R. Gedye. Quoted from: ARNBERGER – GARSCHA – MITTERRUTZNER 1988, p. 426.

27 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-19, no. X/R/3/2, folio (fol.) 57, Telegram of Richard A. Beermann from Břeclav (Lundenburg) to president Edvard Beneš.

28 MZA, f. B40 – ZÚB, prezidium, b. 292, no. 17886/1938, Telephone messages to the regional authority Brno on the processes at the Austrian border, March 12th 1938.

29 ROSENKRANZ, Herbert. *Verfolgung und Selbstbehauptung. Die Juden in Österreich 1938 – 1945*. Wien : Herold, 1978, p. 31.

between Retz and Znojmo, Bratislava was another hotspot for the movement of refugees in those first few days. According to reports in the *Znaimer Wochenblatt* newspaper, approximately 100 Austrian motor vehicles reached Bratislava on 12th March 1938.³⁰ Since cars were being turned back at the border, a column of abandoned vehicles developed at the main border crossing points in the northern part of Lower Austria.³¹

Forced Expulsion from Austria – The Burgenland Jews

The rapid disenfranchisement, deprivation and expulsion of the Jewish population of Austria was carried out most rapidly in the Burgenland border region. Several municipalities with large Jewish minority populations such as Frauenkirchen, Kittsee or Lackenbach saw “wild Aryanizations” begin immediately after the “Anschluss”.³²

In Frauenkirchen, all 336 Jews (11.7% of the town’s population), were locked in a large building, beaten and held all day without food until the head of the Jewish community was forced to sign a document declaring that the whole Jewish community would emigrate. Jewish shops were closed and looted by the police and followers of the Nazis. Several house searches were undertaken by the Gestapo. On 26th March and the days immediately afterwards, the first Jews from Frauenkirchen as well as from Deutschkreuz, Eisenstadt and Neusiedel am See were transported to the border crossing at Berg and expelled from Austria into Czechoslovakia.³³

The Palestine Office in Prague received a detailed report on the expulsion of the Jews from Frauenkirchen: *“They were transported by car to the Czechoslovak border and since the Czechoslovak border guard refused them entry, as the borders were closed to Austrian citizens, they remained outside, between the borders, until the next morning. The Austrian border guard then drove the refugees to the nearby Hungarian border, where they were also refused entry, and so this was repeated several times.”*³⁴

The Czechoslovak authorities received reports that the Jews expelled from Frauenkirchen on 31st March 1938 had been stranded in a kind of “no-man’s-land” in the Burgenland border region. They closely monitored the actions of the Gestapo and SA troops. After the group was rejected by Czechoslovakia, the Nazis tried to repeat the illegal deportation later that same day, but in smaller groups.³⁵

30 Grenzen abgeriegelt. In *Znaimer Wochenblatt*, vol. 89, no. 21, March 16th 1938, p. 2.

31 ROSENKRANZ 1978, p. 31.

32 On the persecution of the Burgenland Jews see e.g. NEUGEBAUER, Wolfgang (ed.) *Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934 – 1945. Eine Dokumentation*. Wien : DÖW, 1983; TSCHÖGL, Gert - TOBLER, Barbara - LANG, Alfred (eds.) *Vertrieben. Erinnerungen burgenländischer Juden und Jüdinnen*. Wien : Mandelbaum, 2004.

33 ROSENKRANZ 1978, p. 45.

34 Protocol from 8th April 1938 and the accompanying letter from the Palestine Office in Prague to the Emigration Office of the Jewish Agency in Jerusalem. The Central Zionist Archives Jerusalem, Emigration department, S. 6/3691. Quoted in: ROSENKRANZ 1978, p. 46.

35 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-16, no. X/R/3/2, fol. 41-42, Czechoslovak Ministerium of

For four days, the Jews expelled from Austria were repeatedly pushed back and forth. The group was provided with food by the Jewish community in Rajka (Ragendorf) and three Jews from Rusovce (Karlburg/Oroszvár). Eventually, members of the SS took their passports and expelled them across the border into Hungary. This time, most of them were able to cross the border illegally.³⁶

In the weeks that followed, similar events took place all along the border region in the Burgenland in Deutschkreuz, Eisenstadt and Neusiedl am See. On 16th April 1938, the Jewish inhabitants of Kittsee and Pama were forced from their homes and taken at night by boat to a small island on the Czechoslovak side of the Danube near Devín (Theben) and left there, after being robbed of all their valuables and their papers. The next morning, they were discovered by the Czechoslovak border guards and brought to Bratislava; an extended period of attempted forced expulsion and re-deportation began. On the same day they were transported by the Czechoslovak authorities to the German border and expelled. The group was again subject to an attempted deportation by the German border authorities, this time across the Hungarian border. However, they were once more returned to the territory of the former Austria. This way the group was trapped in the “no-man’s-land” between the borders of former Austria, Czechoslovakia and Hungary for three days in the bitter cold. Seventeen of them managed to return to Kittsee where they were forced to scrub the streets, beaten and then returned once more to the Czechoslovak border. The Jewish community in Bratislava provided the stranded with food and organised accommodation for them on the tugboat Laortis on the Danube near Rajka (Ragendorf). The 68 people, who had been expelled, including elderly people and children, would spend several months cramped together in unsanitary conditions. Still unsafe, they were attacked by the Gestapo on board and humiliated in summer 1938.³⁷

Marie Schmolka (born 1893, Prague) was a pioneer of Jewish social work, a leading figure in several Jewish and Zionist aid organisations in Czechoslovakia and had been the head of the Jewish Relief Committee since 1933. She investigated the matter and in a letter to the Jewish Central Information Office in Amsterdam she offered a report on the desperate situation of those forced to live on the tugboat: *“It is now three months that these people, smitten with despair, refused by every country, and even grudged the stay aboard the ship – it is now three months that they are thus kept in the vague hope of salvation. [...] We have seen their unspeakable mental distress, even increased by physical torture, as they either must stay in the narrow rooms downstairs which are infested with rats and vermin, or on the upper deck where they are left to the weather’s mood.”*³⁸

Interior on the Expulsion of Austrian Jews over the Czechoslovak border.

36 ROSENKRANZ 1978, p. 45.

37 See e.g.: WL, coll. 608, folder 2, Report of the Jewish Telegram Agency on those stranded on the tugboat; DÖW 1983, pp. 307-330.

38 WL, f. JCIO, WL 3000/9/1/954, Correspondence with Marie Schmolka.

It was only after prolonged pressure from the Hungarian government³⁹ that international Jewish relief organisations succeeded in securing their emigration to Palestine and the United States in August 1938.⁴⁰

Trafficking, Forgery and Illegal Deportations

Although Czechoslovakia increased their border patrols, the long “green border” with the former Austrian territory – the natural land border between the official crossings – was difficult to control.

The increase in the number of arrests and the subsequent deportations by the Czechoslovak authorities also increased the trafficking business along the border.

Refugees soon started to use existing networks already established by smugglers in the border regions at places along the border such as Unterretzbach, Bratislava, Kaplice (Kaplitz) and along the Morava river between Marchegg and Dürnkrut.⁴¹ The Czechoslovak and German authorities as well as the Czechoslovak press soon took notice of these busy border crossing points.

On 1st April 1938 the conservative daily newspaper *Národní politika* (*National Politics*) complained about Austrian Jews being able to cross the border along the river Morava (March) during the night “where diverse smuggling activities have always flourished”. Many swam across the river using car tires to stay afloat.⁴²

As a result, Czechoslovakia and the German Reich both increased the number of border guards along the Dunaj (Danube) and Morava. Additionally, Czechoslovakia tried to further restrict transport connections. In May 1938, the gendarmerie in Wolfsthal reported that the local electric train connection between Vienna and Bratislava (Elektrische/Viedenská električka) had been stopped before reaching the Czechoslovak border and passengers had to change onto buses. The border was then resealed using barbed wire.⁴³

In April 1938, the Gendarmerie in Oberweiden caught a group of traffickers from Vysoká pri Morave/ Hochštetno (Hochstetten) who regularly waited for Jews from Vienna at Baumgarten a. d. March and smuggled them over the border at night.⁴⁴ Since many of the smuggling routes used by traffickers were known to the German and Czechoslovak border police, crossing the border became ever more difficult.

39 FROJIMOVICS, Kinga. *I Have been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933 – 1945*. Jerusalem : Yad Vashem Publications, 2007.

40 NEUGEBAUER 1983, pp. 295-298; MOSER 1999b, pp. 86-88.

41 For further information on smuggling routes that existed in the early 1930s see: SCHELLENBACHER, Wolfgang. *Fluchtwege und Schmuggelrouten österreichischer Flüchtlinge in die Tschechoslowakei 1934 bis 1939*. In ANDERL, Gabriele – USATY, Simon (eds.) *Schleppen, Schleusen, Helfen. Flucht zwischen Rettung und Ausbeutung*, Wien : Mandelbaum Verlag, 2016, pp. 129-145.

42 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-17, no. X/R/3/2, fol. 97, *Nedovolené zaměstnávání rakouských uprchlíků*. Press cutting from *Národní politika*, 1st April 1938.

43 Niederösterreichisches Landesarchiv (NÖLA), Bezirkshauptmannschaft Bruck an der Leitha (BH-Bruck/Leitha), b. 424 (XI/153) 1938.

44 NÖLA, BH-Bruck/Leitha, b. 424 (XI/153) 1938.

Documentation of the arrests and the Gestapo’s daily reports in Vienna show how the price paid to traffickers willing to help Jewish refugees into Czechoslovakia increased dramatically as the situation for the Jews in Austria became more hopeless and the borders became more tightly sealed – rising from 50-100 RM to over 1 000 RM in the late summer of 1938.⁴⁵

Next to smuggling and trafficking, the trade in falsified documents flourished as the situation for the Austrian Jews became ever harsher. The “Anschluss” marked a final phase in the ever-more restrictive refugee policy of most European countries and several countries introduced visas for Austrian citizens.⁴⁶ Before long, all of Austria’s neighbouring states had closed their borders to Jewish refugees. Countries like Switzerland and Czechoslovakia also sought to prevent refugees from Austria entering without too severely damaging their economic relations with Germany. Czechoslovakia refrained from introducing a blanket visa requirement for German citizens but required that holders of old Austrian passports or new passports issued within the former Austrian territory had to obtain an entry recommendation from the Czechoslovak Consulate General in Vienna.⁴⁷ Only in rare cases were such entry recommendations issued to Austrian Jews.⁴⁸

Therefore, a market for counterfeit entry recommendations soon flourished. On 8th October, the Czechoslovak Consulate General lodged a complaint with the Vienna Police Department: In return for 1 000 Reichsmarks, a Viennese travel company would take passports and falsify the entry recommendations of the Czechoslovak Consulate General.⁴⁹

During June and July 1938, illegal deportations and expulsions by the German police and SA⁵⁰ increased at the South Moravian border. Jews were brought from Vienna to the border region between Retz and Znojmo (Znaim), such as the border crossing at Unterretzbach and were then forcibly deported via dirt roads or the woods along the Dyje (Thaya) river under the cover of darkness. The illegal nature of these deportations makes it difficult to determine the exact number of people expelled in this way. The authorities in Brno reported that during this period of time, 100 refugees and expelled persons per day were caught by the Czechoslovak border officials and deported back to what had previously been Austrian – but was now German – territory.⁵¹ In common with many other cases, most of the refugees deported this way would attempt to cross the Czechoslovak border again or were expelled again by Nazi units.

45 See e.g.: DÖW, Collection Materialien über Josef KROUPA, Sign. 4040, Anklageschrift des Oberreichsanwalts beim Volksgerichtshof (VHGH) 9 J 198/39g gegen Josef Kroupa vor dem VGH.

46 Switzerland introduced a visa requirement for former Austrian citizens on 1st April 1938, the United Kingdom introduced a visa requirement on 2nd May 1938.

47 ČAPKOVÁ – FRANKL 2012, p. 255.

48 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1189-12, no. X/R/3/6, Internal remark from 30th July 1938.

49 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1189-12, no. X/R/3/6, fol. 20, notes on the falsifications of entry recommendations.

50 Reports are conflicting about whether the units were SS, SA or border guards.

51 ČAPKOVÁ – FRANKL 2012, p. 262.

On 23rd July 1938 the German-language daily newspaper, the *Prager Tagblatt*, reported on the illegal border crossings and subsequent deportations from Czechoslovakia: “Brno. The Brno police arrested 25 refugees from Austria who arrived yesterday and went to the registration office to obtain a temporary residence permit. Four of those arrested were later released, and 21 people and two refugees who had been arrested yesterday were probably transferred to the border. [...] We receive reports from Znaim [Znojmo, W. S.] that 19 people who had been arrested these days because they crossed the border without papers were deported yesterday to the border. A young woman who came to Czechoslovakia near Schattau [Šatov, W. S.] and collapsed there was cared for by Czechoslovak gendarmes. Since she could not be transported, she was granted a temporary residence permit.”⁵²

The Central Aid Organization for Refugees in Brno (Zentralhilfsstelle für Flüchtlinge in Brünn) intervened on behalf of the refugees in Brno with the Czechoslovak Minister of the Interior Jan Černý, asking for temporary asylum by telegram.⁵³ The intervention was unsuccessful.

In those cases where the deportations were carried out by individual officials, new opportunities could present themselves, evidence for this has been found in several memoirs:⁵⁴

Otto Brichacek, (born 1914, Vienna) was a member of the Austrian Social Democratic Workers Party and from 1933 onwards was a member of the Austrian Communist Party. Due to his political work he was imprisoned by the Austrian dictatorial “corporative state” (“Ständestaat”)⁵⁵ in 1934/1935. In April 1938, he illegally crossed the border to Czechoslovakia between Retz and Znojmo with his future wife where they were caught by the Czechoslovak gendarmerie and returned to the Czechoslovak/German border. In an interview he described what happened at the border with a Czech gendarme: “The next day, he actually brought us to the border but – I saw him do it – he gave the two young [gendarmes, W. S.] the order to go in the opposite direction. At the border he said to us: »There on the left is the way to Austria. That’s where you should go. Here on the right, you pass by a forest to a bridge...«, this he explained in more detail, »that’s the way to Czechoslovakia, there you do not go.« He turned around, left, and we went the way he described, came to Brno and then to Prague where we went to party leadership.”⁵⁶

52 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-16, no. X/R/3/2, fol. 143, Flüchtlinge an der Grenze abgeschoben. Press cutting from *Prager Tagblatt*, vol. 63, no. 71, 23rd July 1938.

53 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-16, no. X/R/3/2, fol. 139, Telegram of the Central Aid Organization for Refugees in Brno (Zentralhilfsstelle für Flüchtlinge in Brünn) on behalf of the refugees in Brno to the Czechoslovak Minister of the Interior Jan Černý.

54 See e.g.: BRONNER, Gerhard. *Spiegel vorm Gesicht. Erinnerungen*, München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2004, p. 53.

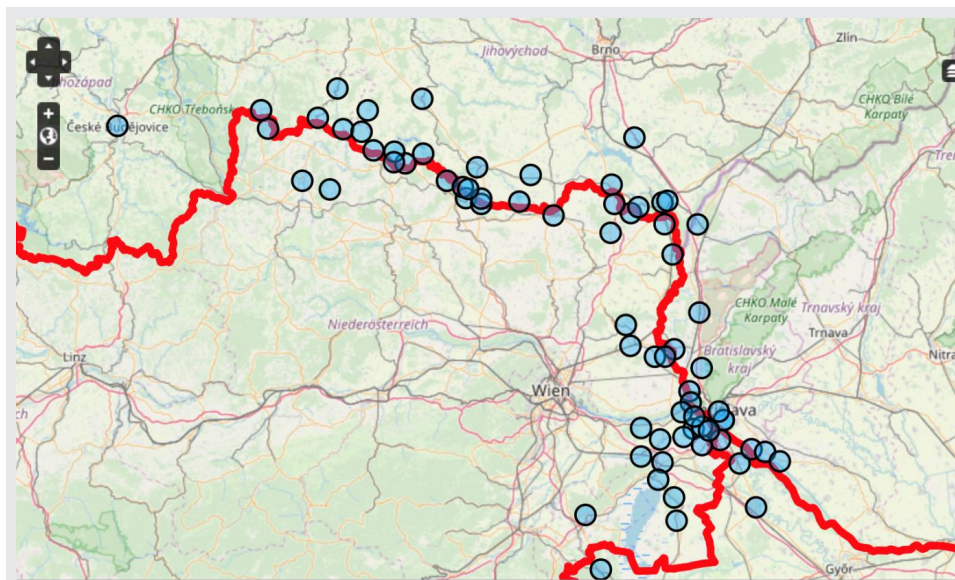
55 On the nature of the Austrian regime between 1934 and 1938 and the terminology used, see TÁLOS, Emmerich. *Das Austrofaschistische Herrschaftssystem in Österreich 1933 – 1938*. Berlin – Münster – Wien : LIT Verlag, 2013; WENNINGER, Florian – DREIDEMY, Lucile (eds.) *Das Dollfuß/Schuschnigg-Regime 1933 – 1938. Vermessung eines Forschungsfeldes*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau Verlag, 2013; REITER-ZATLOUKAL, Ilse – ROTHLÄNDER, Christiane – SCHÖLNBERGER, Pia (eds.) *Österreich 1933 – 1938. Interdisziplinäre Annäherungen an das Dollfuß/Schuschnigg-Regime*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau Verlag, 2012; NEUGEBAUER, Wolfgang – TÁLOS, Emmerich (eds.) „Austrofaschismus“. *Beiträge über Politik und Kultur 1934 – 1938*. Wien : Löcker Verlag, 1988.

56 DÖW, Oral History Collection, Interview no. 734, Interview with Otto Brichacek.

After the occupation of Czechoslovakia in March 1939, he continued to seek refuge in Poland, Denmark and the United Kingdom. Like many of the political refugees from Austria, Otto Brichacek returned to Austria after the end of the war.

Such assistance from border officials was most likely an exception. Similar detainments ended in tragedy: Paul (Pavel) Kastner, born 1891, was an Austrian citizen who lived in Vienna and worked as a company associate. During the night of the 16th-17th August 1938, he attempted to illegally cross the border into Czechoslovakia close to Wolfsthal, helped by a trafficker. Detected by the Czechoslovak police near the Czechoslovak-German border on the right bank of the Danube at 12.50 a. m., Kastner ingested an unknown poison and died a few minutes later. The trafficker, Nikola Novakov, was imprisoned by the Bratislava police for ten days for crossing the state border illegally. He stated during his police interview that Pavel Kastner had paid him 100 Reichsmarks for his services.⁵⁷

Mapping the escape routes as well as places where smuggling, trafficking and deportations took place along the border through the geo-referencing of archival material can lead us to a focus on the fates of the average, “ordinary” Austrian Jewish refugees in Czechoslovakia. The locations where people crossed the border would be an important factor in the further fate of the refugees. This becomes most obvious in the differences between those who found themselves in the Protectorate Bohemia and Moravia and those who ended up in Slovakia after March 1939. While almost all of the Austrian refugees were transported from the Protectorate between autumn 1941 and 1943, the fate of Austrian Jewish refugees in Slovakia could greatly differ, as shown by the fate of the Kolm family.

Map 1. Mapped archival material relating to refugee movements and expulsions at the Austrian-Czechoslovak border region in the online Edition *BeGrenzte Flucht*. Clear concentrations of activity can be seen around Bratislava, Znojmo and Břeclav.

Emanuel Kolm was born in 1880 in Vienna as one of seven children to Jakob and Karoline Kohn. Both Emanuel Kohn and his brother Adolf changed their name from Kohn to Kolm due to the increasing anti-Semitism in Vienna. He worked as a mechanical engineer and had a son from his first marriage and a daughter from his

57 NA, f. PMV, 1936 – 1940, b. 225-1186-16, no. X/R/3/2, fol. 57.

second marriage. His second wife Sophie Kolm was born in 1886 in Svitavy (Zwittau) and worked as a pianist. Emanuel and Sofie Kolm lived in Vienna's 4th district – a predominantly middle-class area.

After the “Anschluss” of Austria to the German Reich in 1938, their daughter escaped to the United Kingdom with a “Kindertransport”, while the couple fled to Bratislava.⁵⁸ In September 1944, Emanuel and Sophie Kolm were transported to Sered'. When Transports from Sered' to Auschwitz were redirected to the Terezín (Theresienstadt) Ghetto, the couple arrived there in early 1945 where they were eventually liberated.⁵⁹

Emanuel died in 1951, his wife Sophie died aged 100 in 1986 in a Jewish old people's home in Vienna.⁶⁰

Austrian Jewish Refugees in Czechoslovakia after the Munich Agreement

Following the signing of the Munich Agreement by Italy, France and Great Britain on 30th September 1938, in which parts of Czechoslovakia were ceded to Nazi Germany, it became clear that Czechoslovakia was no longer a safe place of exile anymore. It became an intermediate point for further emigration to other countries. This also changed the composition of the people fleeing from Austria to Czechoslovakia: Those who emigrated immediately after the “Anschluss” were disproportionately male and aged 18-45 years. While many families had also tried to flee to Czechoslovakia prior to autumn 1938, the composition of the Austrian refugees after the Munich Agreement became much more similar to that of other countries of exile. Many countries allowed only young men with specific trades or training to immigrate. Other men were sent ahead to establish themselves, find a job and accommodation for their family who planned to join them at a later date. When emigration from the German Reich ceased completely in the autumn of 1941, the Jewish community of Vienna was predominantly female and older than average.⁶¹ By combining information contained in archives in Austria and the Czech Republic, the biographies and fates of those people who fled to Czechoslovakia from Austria, leaving their families behind to search for further opportunities for emigration, can be partially reconstructed.

In this way, Max Sternberg shared the fate of many other Austrian refugees who went to Czechoslovakia after the Munich Agreement. Most of those 2 300 Austrian refugees in Czechoslovakia who had been unable to leave the country after the German occupation in March 1939 were transported from the Protectorate of Bohemia and Moravia to the Terezín Ghetto. The majority of those Austrian refugees – approximately 655 people⁶² – who were further deported to the ghettos, concentration camps and death camps in the East were transported from Terezín to Auschwitz.

58 Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), b. 253, Súpis Židov 1942, Bratislava.

59 DÖW, no. 20.100/5998 resp. DÖW, no. 20.100/6000, Concentration Camp Association Files (KZ-Verbandsakten) of Emanuel Kolm and Sophie Kolm.

60 Biography of the Kohn family on Centropa. Available online: <https://www.centropa.org/de/biography/richard-kohn>.

61 See Victim Databases of the DÖW. Available online: <http://www.doew.at/english>.

62 Ibid.

Max Sternberg was born in 1893 in Vienna, the son of Abraham and Theresie Sternberg. He worked as a salesman and married Irene Sternberg in 1922. In December 1923 their daughter was born. Prior to the “Anschluss” in 1938, the family had lived in a small council apartment in Brigittenau – a predominantly working-class area of Vienna. Their 34m² apartment consisted of a room, a kitchen and an anteroom.⁶³

The expulsion of Jewish tenants, which began in Vienna in June 1938,⁶⁴ started with the termination of their tenancy agreements for properties owned by the City of Vienna,⁶⁵ this played an important role in the deprivation and expropriation of the Jewish population after the “Anschluss” in 1938. By the end of 1938, almost all Jewish tenants had been expelled from the city-owned buildings and resettled into buildings that already had a high Jewish population, leading to a “ghettoization” of the Jewish population of Vienna along the Danube Canal.⁶⁶

The Sternberg family was also forced to leave their apartment after their tenancy was terminated by the City of Vienna in June 1938. The family was given until 31st July to vacate the property and were forced to turn the property over on 1st August.⁶⁷

As was the case for many male refugees from the German Reich, Max Sternberg emigrated alone to find accommodation, a job and further opportunities for the emigration of his family. As his brother Ludwig had been able to emigrate to Brno and then had gone on to Singapore, he also went to Brno. Max Sternberg crossed the border into Czechoslovakia at the Suchdol nad Lužnicí (Suchenthal) border crossing at the turn of the year 1938/1939, as did his other brother Ignatz and his sister-in-law Herta. He was supported by his brother in Singapore who had left money behind and tried in vain to find a way to emigrate to Italy and to Singapore.⁶⁸

His wife and daughter avoided being transported in one of the mass transports leaving Vienna in May 1942 by hiding in a coal cellar on the outskirts of Vienna where they lived for three years in terrible conditions. In January 1945, Irene Sternberg who suffered from bronchial asthma in the cold cellar, died in hiding. Their daughter survived the war.⁶⁹

In July 1943, Max Sternberg was transported to the Terezín (Theresienstadt) ghetto, quite a bit later than the other Austrian refugees in Czechoslovakia due to the help of his brother Ignatz, who worked for the Jewish Community in Prague. Two months

63 DÖW database (DB), f. Kündigungsakten, Kündigungsakt Max Sternberg, 28. 6. 1938.

64 The eviction of Jewish tenants from properties owned by the city of Vienna therefore started before the law was passed excluding Jewish tenants from protection in the whole of the German Reich. See.: RAGGAM-BLESCH, Michaela. „Sammelwohnungen“ für Jüdinnen und Juden als Zwischenstation vor der Deportation, Wien 1938 – 1942. In SCHINDLER, Christine (ed.) *Forschungen zu Vertreibung und Holocaust*. Wien : DÖW, 2018, pp. 81-100.

65 BOTZ, Gerhard. *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945. Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik*. Wien : Geyer-Edition, 1975.

66 See in more detail: EXENBERGER, Herbert – KOSS, Johann – UNGAR-KLEIN, Brigitta. *Kündigungsgrund Nichtarier, Die Vertreibung jüdischer Mieter aus den Wiener Gemeindebauten in den Jahren 1938 – 1939*. Wien : Picus Verlag, 1996.

67 DÖW DB, f. Kündigungsakten, Kündigungsakt Max Sternberg, 28. 6. 1938.

68 NA, f. Policejní ředitelství v Praze (PRP) 1941 – 1950, b. 450, no. S 5996/6, S, Sternberg Max.

69 DÖW, no. 20.000/K149, Opferfürsorgeakt of the daughter of Max and Irene Sternberg.

later he was transported to Auschwitz and housed in the “Theresienstadt Family Camp”. Max Sternberg was murdered in Auschwitz.

As the exclusion and disenfranchisement of the Jewish population in Nazi Germany increased, Austrians continued to attempt to flee to Czechoslovakia up until the beginning of 1939. After the occupation of Czechoslovakia in March 1939, those Jewish refugees from Austria who were already in Czechoslovakia once more had to seek new countries to emigrate to. Many found exile in the UK, France, Belgium and the United States. Many refugees managed to cross the border into Slovakia. The outbreak of the war essentially ended any opportunity for further emigration from Czechoslovakia for most of the refugees.

From 16th October 1941 onwards, the first mass transportations left from the Protectorate of Bohemia and Moravia for the Litzmannstadt Ghetto (Łódź). After 24th November 1941, mass transportations followed to the Terezín Ghetto (Theresienstadt). The Austrian and Czech Shoah victim database shows the extent to which the Austrian Jews who fled to Czechoslovakia or were expelled from Austria over the Czechoslovak borders after the “Anschluss” were further persecuted: From the autumn of 1941 onwards, approximately 2 300 Austrian Jews were transported from the Protectorate of Bohemia and Moravia to the ghettos, concentration and extermination camps.⁷⁰ As was the case for Max Sternberg, most did not survive the Holocaust.

Approximately 190 Austrian refugees were transported from Prague to the Litzmannstadt Ghetto in the autumn of 1941, forming the second largest group of Holocaust victims transported from the Protectorate Bohemia and Moravia.⁷¹ The fate of the Austrian Jewish refugee Karl Meisel, who was transported from Prague to Litzmannstadt, is typical of the many refugees who tried on multiple occasions to cross the border into Czechoslovakia.

Karl Meisel was a Jewish Austrian citizen born in Přerov (Prerau) in 1891. He studied law in Vienna where he would later practice, living in the city centre, at Petersplatz 4.⁷²

Jewish lawyers and judges were banned from practicing their profession on 31st March 1938, just weeks after the “Anschluss”. In September 1938, Karl Meisel attempted to illegally cross the border to Bratislava, but was caught by the border police, detained for 48 hours, fined 50 crowns and subsequently deported. His second attempt to illegally cross the border into Czechoslovakia on 5th February 1939 was successful. He went to Prague, where he worked as a cook. He continued his efforts to obtain a visa for the United States, but this was made impossible by the outbreak of the war. In April 1941, Karl Meisel tried instead to emigrate to Shanghai, but this would also be in vain.⁷³ On 3rd November 1941 he was transported from Prague to the Litzmannstadt Ghetto. Karel Meisel was murdered in the Holocaust.⁷⁴

70 Victim databases of the DÖW. Available online: <http://www.doew.at/english>.

71 Ibid. Many thanks to Gerhard Ungar for making the data available to the author.

72 Ibid.

73 NA, f. PRP 1941 – 1950, b. 334, no. 1895/1, M, Meisel Karel.

74 Victim databases of the Terezín Initiative Institute, Prague. Available online: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/145729-karel-meisel/>.

Conclusion

The racial definition established by the Nuremberg Laws meant that 206 000 Austrians were considered by the Nazis to be Jewish. Approximately 135 000 people managed to flee between the “Anschluss” in March 1938 and the beginning of mass deportations from Vienna in 1941. Between March 1938 and March 1939, more than 5 000 refugees crossed the border into Czechoslovakia or were expelled from the former Austrian territory.

This article has shown how the closing of the border between Czechoslovakia and what was previously the Austria border led to an increase in illegal border crossings, smuggling and trafficking activities in a border region that was not unfamiliar with smuggling activities prior to 1938.

As the situation, firstly in Austria and then in Czechoslovakia changed, so too did the nature of the refuge for those Austrian refugees who had fled. No longer safe, they were forced to attempt further emigration to other countries in the face of anti-refugee sentiment throughout Europe on the brink of war. From the autumn of 1941 onwards, around 2 300 of the Austrian refugees in Czechoslovakia who had been unable to leave the country were deported from what had now become the Protectorate of Bohemia and Moravia to the ghettos and extermination camps in the East.

Some of the incidents relating to Austrian Jews seeking refuge and those expelled from Austria to Czechoslovakia between 1938 and 1939 are better known to researchers than others and by incorporating transnational archival research, new perspectives and insights into the events can be achieved. This article has drawn on the work of projects that have linked Austrian and Czech (as well as Slovak) archival materials over recent years and have allowed the application of geo-referencing and a more nuanced spatial analysis. This has made both the escape routes and the places of expulsion more visible, along with the fate of those Austrian refugees in Czechoslovakia who were not part of the established political and cultural elite.

Cituj:

SCHELLENBACHER, Wolfgang. Sealed Borders, Trafficking and Deportation – Austrian Refugees in the Czechoslovak Border Region after the “Anschluss”. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 75-91. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.6>

...

Mag. phil. Wolfgang Schellenbacher
Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Gabčíkova 2362/10
Praha 8
182 00
Česká republika
schellenbacher@mua.cas.cz

Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství

Michal Frankl

Abstract:

FRANKL, Michal: No Man's Land in 1938. Deportation beyond the Bounds of Citizenship.

In November 1938, following the First Vienna Award and the loss of Southern Slovakia, the leadership of the autonomous Slovakia triggered the deportations of thousands of Jews into a region that was to be taken over by Hungary. Many of them were forced into a strip of land along the new demarcation line, between the Czechoslovak and Hungarian posts, into no man's land. The article collates the scarce evidence scattered within Slovak and international archives, in published and unpublished testimonies and memoirs in order to understand the nature of this no man's land of refugees which was multiplied by the shifting borders of East-Central Europe in 1938.

While the existing historiography and editions of documents has provided ample information about the decision-making process behind the 1938 deportations and the course they took, the refugees no man's land close to Miloslavov / Mischdorf / Miserd, among other – even less well known – cases, has not been explored from within, as a social space characterized by the withdrawal of the state and a lack of social structures. In an exploration of the terminology used to label these spaces and capture the refugee experience, the article analyzes the no man's land as a space of exclusion and abandonment, a form of a territorialized statelessness. In the absence of the state, Jewish aid organizations provided food and material help and attempted to organize emigration – thus providing an improvised and imperfect replacement of citizenship.

This no man's land was an unstable and shifting space: the article explores its transitions during the transfer of authority to Southern Slovakia as well as the later spread of this no man's land within Slovak territory – as extraterritorial spaces where unwanted Jews were kept in limbo, for instance the camps on the outskirts of Bratislava, at Červený Most / Rote Brücke and Patrónka.

Keywords: No man's land, Refugees, Deportations 1938, Citizenship, Jews, Miloslavov, Velký Kýr

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.7>

„Když jsme do tohoto území pronikli dvě stě nebo tři sta kroků, vynořily se před námi nevyspale vypadající postavy, kterých stále přibývalo. [...] Několik set metrů před námi jsme viděli slovenské pohraniční hlídky, za námi se utvořil řetěz maďarských pohraničníků, kteří nám bránili v návratu. Mezi tím se nacházel široký pruh demarkační linie, jak zní technický výraz pro zónu vytvořenou posunem mezinárodní hranice. Byli jsme ničí lidé [Niemande, M. F.] v »zemi nikoho«.“¹

Těmito slovy líčil Egon Schwarz, jeden z tisíců Židů deportovaných z území autonomního Slovenska po první Vídeňské arbitráži, své první dojmy ze země nikoho

* Tato studie vznikla v rámci projektu „Občané země nikoho. Židovští uprchlíci a eroze občanství ve středovýchodní Evropě, 1935-1939“ podpořeného Grantovou agenturou ČR, č. 18-16793S. Výzkum byl dále umožněn stipendiem Margit Meissner v Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies v US Holocaust Memorial Museum, Sorrell and Lorraine Chesin/JDC Archives Fellowship a stipendiem ve Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies. Za odkazy na prameny a literaturu děkuji Michale Lónčíkové, Martinu Šmokovi a ěvě Kovács.

¹ SCHWARZ, Egon. *Unfreiwillige Wanderjahre. Auf der Flucht vor Hitler durch drei Kontinente*. München : Beck, 2009, s. 69.

mezi obcemi Miloslavov a Štvrtok na Ostrove. Schwarz, tehdy šestnáctiletý, spolu s rodiči v létě 1938 ilegálně utekl z Vídně do Bratislavy, kde po několik měsíců žil u rodiny jeho matky a kde příležitostně na černo pracoval – roznášel mléko nebo vyučoval jazyky. Ve svých vzpomínkách líčí, jak se po vyhlášení výsledků první Vídeňské arbitráže (2. listopadu 1938) pod vedením energického strýce ukrývali před raziemi, při nichž byli zatýkáni a deportováni cizí Židé. Protože prohlídky bytů se zpravidla konaly v noci, celá rodina v nočních hodinách opatrně procházela ulicemi Bratislavy a vyhýbala se Hlinkově gardě. Počáteční štěstí vypršelo, když je překvapila hlídka, jež nečekaně vyšla z domu přímo před nimi. Do 5. listopadu takto vyvezla bratislavská policie 260 „cizinců“, z nichž většina měli být Židé. Nejprve byli autobusy dopraveni na policejní ředitelství, odkud byli v nočních hodinách nákladními vozy odvezeni na odstupované území.² Egon se tak i s rodiči octl mezi bratislavskými Židy deportovanými za demarkační čáru.³

Téma deportací slovenských Židů v listopadu 1938 není ve slovenské historiografii nikterak nové. V mnoha ohledech vyčerpávající dokumentaci shromáždil zejména Eduard Nižňanský⁴ a řadu detailů lze nalézt ve studiích věnovaných dějinám jednotlivých židovských obcí nebo regionů v době holokaustu.⁵ Analýza deportací je z pochopitelných důvodů soustředěna kolem kontextů a témat období autonomie, omezování politických svobod, přechodu k vládě Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) a expanze násilí ze strany Hlinkovy gardy.⁶ V těchto významných pracích je patrné jejich zaměření na Slovensko a diskusi o podílu představitelů slovenského státu na holokaustu, stejně jako obecnější zaměření na státní aktéry a jejich snahy o zastavení a kontrolu uprchlíků. Historici se zabývali rolí antisemitismu a protižidovské politiky v rámci vymezování se vůči Praze a snahy o dosažení nezávislosti Slovenska. Usilovali o rekonstrukci rozhodovacího procesu a zodpovědnosti jednotlivých činitelů, ať již to byl Josef Tiso, nebo Adolf Eichmann, a dokumentovali organizaci a průběh deportací. V tomto smyslu je také dominantní historiografický přístup tematicky a metodologicky bližší studiím o deportacích v roce 1942.

V mezinárodní historiografii o holokaustu zůstávají slovenské deportace z roku 1938 a země nikoho jen poznámkou pod čarou.⁷ Výjimkou je článek historika

2 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Krajský úrad v Bratislave (KÚ BA), karton (k.) 309, č. j. 70581/38, Zpráva policejního ředitele, 5. listopadu 1938.

3 SCHWARZ 2009, s. 64-66.

4 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.) *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec, Bratislava, 2001; NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999. Viz též řadu dalších studií Eduarda Nižňanského.

5 HLAVINKA, Ján. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007; PAULOVÍČOVÁ, Nina. *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec, 1938 – 1945. Príbeh, ktorý prešiel tmou*. Hlohovec : Ex Libris Ad Personam (ELAP), 2009; FIAMOVÁ, Martina. *Deportácie Židov v novembri 1938 v Zlatých Moravciach*. In SLNEKOVÁ, Veronika – ZUBÁČKA, Ida (eds.) *Čriepky z dejín Slovenska*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2011; KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. *Deportácie Židov z Nitry za autonómie Slovenska 4. – 5. 11. 1938 v dokumentoch*. In *Studia Historica Nitriensia*, 2000, roč. 8, s. 241-298.

6 SCHVARC, Michal – HOLÁK, Martin – SCHRIFFL, David (eds.) *Tretia ríša a vznik Slovenského štátu: dokumenty / Das "Dritte Reich" und die Entstehung des Slowakischen Staates: Dokumente*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008; SOKOLOVIČ, Peter. *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 111-117.

7 Viz například ZAHRA, Tara. *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. New York : W. W. Norton & Company, 2016, s. 148-149.

Jamese Warda, který zdůraznil zvláštní význam maďarsko-slovenského konfliktu a první Vídeňské arbitráže jako formativní zkušenosti pro další formy a průběh holokaustu na Slovensku.⁸ Raz Segal si v dějinách holokaustu na Podkarpatské Rusi povšiml dosud téměř neznámého vypovídání Židů a země nikoho v tomto regionu, jež interpretuje jako součást procesů mnohovrstevnatého násilí v pohraničním regionu a dezintegrace multietnické společnosti, v níž dříve Židé a Rusíni žili ve shodě.⁹

I když víme hodně o deportacích samotných, zkušenost ze země nikoho, jako ta Egona Schwarze, k jehož svědectví se v této studii budu vracet, v dosavadních studiích zaniká. V téhle studii se podívám na tytéž události z jiné perspektivy: vedle ohledávání země nikoho zvnějšku se pokusím nahlédnout dovnitř a tázat se, jak takové území a v něm improvizované společenství vypovězených fungovalo a jakými pravidly se řídilo. Kromě dokumentů ze slovenských archivů, z nichž již byla řada zveřejněna a interpretována Eduardem Nižňanským a dalšími, využívám také nové materiály a svědectví ze zahraničních archivů. Zemi nikoho zároveň rekontextualizuji jako součást transnacionálních procesů charakteristických pro dramatickou radikalizaci protižidovské politiky v roce 1938. Transnacionální perspektiva v tomto případě umožňuje sledovat procesy vylučování napříč národními státy, v přímé, komplexní a vícesměrné interakci mezi jejich úředníky, novináři, policisty či vojáky. Hranici je třeba vnímat nejen jako dělítko, ale také jako zónu setkávání a zprostředkování, jako hlavní rozhraní pro přijetí či vyloučení, kde státy signalizovaly a vyjednávaly své představy o národní příslušnosti a charakteru občanství, o vztahu mezi státem, teritoriem a populací.

„Rychlé řešení židovského problému“

Kolem poledne 4. listopadu 1938, necelé dva dny po vídeňském rozhodnutí, jímž bylo jižní Slovensko přiřčeno Maďarsku, obdržely okresní úřady urgentní rozkaz Josefa Tisa, předsedy slovenské autonomní vlády a ministra vnitra. Instrukce, které pouze telefonicky sdělili úředníci Policejního ředitelství v Bratislavě, neměly za cíl nic menšího než „*rychl[e] vyriešení[e] židovského problému na Slovensku*“,¹⁰ přičemž zprávy o realizaci opatření měly být podávány dosud neexistující Centrále pre riešenie židovského problému na Slovensku při policejním ředitelství. Deportace slovenských Židů byly – ať již v jakémkoli poměru – důsledkem kombinace antisemitské interpretace první Vídeňské arbitráže a vlivu vypovídání vyhánění Židů z nacistického Německa.

Deportace do odstoupeného území nebyly zcela výjimečné – po vídeňském rozhodnutí vydávaly (česko-)slovenské úřady řadu nařízení kontrolujících pohyb obyvatel a majetku přes nově vznikající hranici podle etnických kritérií. Například

8 WARD, James Mace. The 1938 First Vienna Award and the Holocaust in Slovakia. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2015, roč. 29, č. 1, s. 76-108.

9 SEGAL, Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914 – 1945*. Stanford, California : Stanford University Press, 2016, s. 57.

10 United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), f. RG-57.007M, Selected records from the State Regional Archive in Modra, Slovak Republic, reel 1, Záznam fonogramu, Okresní úřad Modra, 4. listopadu 1938, 12 hod.; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 110, s. 228-230.

již 2. listopadu nařídil Krajinský úrad v Bratislave, aby Židé z odstoupených okresů zůstali ve svých bydlištích (na rozdíl od slovenských „kolonistů“ a československých státních zaměstnanců, jejichž evakuace se očekávala). Zároveň měly okresní úřady na jižní Slovensko poslat „*potulné cikány*“, kteří „*sú väčšinou bez domovského práva a štátneho občianstva*“.¹¹ Tato opatření byla velmi podobná přístupu československých úřadů k pomnichovským uprchlíkům z českého pohraničí. Nařízení o deportacích Židů se však svými proporcemi a razancí od takových kroků lišilo.

Časový rámec slovenských deportací a aktivit Adolfa Eichmanna přesahuje kontext první Vídeňské arbitráže a odstupování jižního Slovenska. Spadaly totiž do několika málo dnů mezi nacistickými deportacemi Židů s polskou státní příslušností a křišťálovou nocí, nacisty zorganizovaným pogromem. Vypovězení a systematické deportace až 20 tisíc polských Židů na konci října 1938 byly významným milníkem v postupném procesu radikalizace a „očišťování“ od Židů, od násilného vyhánění k organizovaným masovým transportům. Bratislavskou intervencí Adolfa Eichmanna, ať již přesně probíhala jakkoli, je proto možné chápat jako transfer zkušenosti s německými deportacemi, jež se uskutečnily jen o několik dní dříve.¹²

Historik Wolf Gruner analyzoval vývoj katalyzovaný teritoriální expanzí nacistického Německa a zároveň uzavíráním možností židovského „vystěhovalectví“.¹³ Masové vypovídání z Německa začalo v roce 1938 skupinou sovětských Židů a pokračovalo násilným vyháněním Židů z Rakouska, které se v prvních týdnech týkalo zejména cizích státních příslušníků a lidí bez státního občanství. V Burgenlandu, rakouské spolkové zemi na hranicích s Maďarskem připojené po první světové válce, nacistické vedení a jednotky SA (Sturmabteilungen) usilovaly o úplné očištění od Židů. Muži SA terorizovali místní Židy a v menších skupinách je posílali přes hranice Československa, Maďarska a Jugoslávie, respektive vypovídali do Vídně.¹⁴ Po Mnichovské dohodě a po křišťálové noci podobný osud prožívali Židé z pohraničí českých zemí, tzv. Sudet.¹⁵

Vyhánění polských Židů, tzv. Polenaktion, předcházelo uzavření hranic evropských zemí pro židovské uprchlíky. Polsko se bezprostředně po „anšlusu“ Rakouska snažilo zabránit návratu polských Židů žijících v zahraničí a kromě administrativních opatření přistoupilo k revizi jejich občanství. Právě ta se stala podnětem pro nacistické deportace 27. – 29. října 1938. Překvapeným rodinám doručovali policisté, často brzy ráno, vypovědací dekrety a okamžitě je odváděli

11 Archív mesta Bratislavy (AMB), f. Mestský notársky úrad (1923 – 1945), č. j. 3518/38, Nařízení Prezídia Krajinského úradu v Bratislavě, 2. listopadu 1938; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 109, s. 228.

12 NIŽŇANSKÝ 1999, s. 36-43.

13 GRUNER, Wolf. Von der Kollektivausweisung zur Deportation der Juden aus Deutschland (1938 – 1945). Neue Perspektiven und Dokumente. In DIECKMANN Christoph – KUNDRUS, Birthe – MEYER, Beate (eds.) *Die Deportation der Juden aus Deutschland. Pläne, Praxis, Reaktionen 1938 – 1945*. Göttingen : Wallstein, 2004, s. 21-62.

14 ZALMON, Milka. Forced emigration of the Jews of Burgenland: A test case. In *Yad Vashem Studies*, 2003, roč. 31, s. 287-323; TSCHÖGL, Gert – TOBLER, Barbara – LANG, Alfred (eds.) *Vertrieben. Erinnerungen burgenländischer Juden und Jüdinnen*. Wien : Mandelbaum, 2004; ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal. *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933 – 1938*. Praha; Litomyšl : Paseka, 2008.

15 Faktografický souhrn útěku z pohraničí a literatura viz BENDA, Jan. *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938 – 1939*. Praha : Karolinum, 2013.

na shromaždiště, odkud byli následně zvláštními vlaky posláni směrem k polské hranici. Deportovaní netušili, co se s nimi stane, a často si s sebou nevezli nebo nemohli vzít ani základní potřeby – někteří byli do vlaků naloženi ještě v pyžamu.¹⁶ I přes očividnou časovou a kauzální souvislost však Grunner slovenské deportace roku 1938 neřadí do tohoto sledu událostí a soustřeďuje se pouze na vyhánění z nacistického Německa. Jejich analýza proto také nabízí šanci, dynamiku vyhánění a deportací v roce 1938 sledovat transnacionálně a zhodnotit interakci nacistického Německa s národními státy ve středovýchodní Evropě.

Podle Tisova nařízení ze 4. listopadu měly policejní úřady a Hlinkova garda okamžitě zadržet Židy bez hmotných prostředků a ještě do půlnoci téhož dne je postrkem dopravit přes novou hranici, pokud možno do hloubky alespoň několika kilometrů. Ponechat jim měli pouze stravné ve výši 50 korun na osobu, jejich majetek, živnostenské prostory a byty měli zapečetit či uložit. Naopak zámožné židovské obyvatele s majetkem přes půl milionu korun měly úřady zajistit. Nařízení se teoreticky nevztahovalo na Židy s cizím občanstvím, ovšem s výjimkou polských, maďarských, rumunských a německých občanů, čímž do jeho působnosti spadala většina cizích Židů žijících na Slovensku.¹⁷ První nařízení kategorizovalo Židy na Slovensku především podle sociálního statusu: bylo vedeno představami o Židech, kteří slovenské společnosti připadají na obtíž, a zároveň mělo zabránit vyvážení židovského majetku. Korespondovala s oběma stranami dobových protizidovských předsudků – na jedné straně vykreslování nemajetných, cizích a nepřislušejících „východních Židů“ a na straně druhé majetných Židů, kteří se obohatili na práci prostého slovenského lidu. Obava z vývozu židovského majetku navíc náležela do antisemitského repertoáru druhé Československé republiky.

Nařízení, jež předpokládalo deportaci vlastních občanů, bylo zcela bezprecedentním krokem: ještě týž večer proto policejní ředitelství telefonovalo upravenou instrukci, která – při zachování deportací jako takových – převracela logiku výběru.¹⁸ Do odstoupeného území (nejméně do vzdálenosti 20 kilometrů od hranice) měli být nyní deportováni židovští cizinci – „*poľskí, maďarskí atď.*“ a „*bezdomovci*“ (lidé bez státní příslušnosti).¹⁹ Nařízení se nadále týkalo těch československých židovských občanů, kteří bydleli mimo svou domovskou obec: ti však neměli být

16 TOMASZEWSKI, Jerzy. *Auftakt zur Vernichtung*. Osnabrück : Fibre, 2002; BOTHE, Alina – PICKHAN, Gertrud – MEIBECK, Christine (eds.) *Ausgewiesen! Berlin, 28. 10. 1938. Die Geschichte der „Polenaktion“*. Berlin : Metropol, 2018; MAURER, Trude. Abschiebung und Attentat. Die Ausweisung der polnischen Juden und der Vorwand für die „Kristallnacht“. In PEHLE, Walter H. (ed.) *Der Judenpogrom 1938. Von der „Reichskristallnacht“ zum Völkermord*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch, 1988; MILTON, Sybil. The Expulsion of Polish Jews from Germany, October 1938 to July 1939: A Documentation. In *Leo Baeck Institute Year Book*, 1984, roč. 29, s. 169-199; MILTON, Sybil. The Expulsion of Polish Jews from Germany, October 1938 to July 1939. A Documentation. In MARRUS, Michael Robert (ed.) *The origins of the Holocaust*. Westport : Meckler, 1989; HARRIS, Bonnie M. From German Jews to Polish refugees: Germany's "Polenaktion" and the Zbaszyn deportations of October 1938. In *Kwartalnik Historii Żydów*, 2009, č. 2 (230), s. 175-205.

17 USHMM, f. RG-57.007M, Selected records from the State Regional Archiye in Modra, Slovak Republic, reel 1, Záznam fonogramu, Okresní úřad Modra, 4. listopadu 1938, 12 hod.; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 110, s. 228-230.

18 Podle Nižňanského mohla být tato změna důsledkem intervence presidiálního šéfa slovenského ministerstva vnitra Izidora Kosa u Tisa. NIŽŇANSKÝ 1999, s. 40-41.

19 USHMM, f. RG-57.007M, Selected records from the State Regional Archive in Modra, Slovak Republic, reel 1, Záznam fonogramu, Okresní úřad Modra, 4. listopadu 1938, 20:50 hod.; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 111, s. 230.

deportovani na jižní Slovensko, ale urychleně vypovězeni (což ale neznamenalo okamžité fyzické odstranění) do domovských obcí. Tato instrukce se bezpochyby vztahovala zejména na Židy z Podkarpatské Rusi, ale bylo možné ji aplikovat také na ty z českých zemí. Večer se tedy již základním kritériem stává – místo sociálního postavení – občanství. Tím se slovenské deportace také více podobaly vypovězení polských Židů z nacistického Německa, které se týkalo polských občanů, již měli být zbaveni občanství. Polští občané či Židé původně z Polska také tvořili největší skupinu deportovaných ze Slovenska – jejich vypovídání do Maďarska bylo jedním z mnoha nepromyšlených aspektů slovenské akce.

Měnící se a nejasně definovaná pravidla, navíc sdělovaná pouze telefonicky, měla za následek chaotický průběh deportací, jež si úředníci, policisté i gardisté vykládali různým způsobem. Okresní úřad v Ilavě například konstatoval, že „[d]ané pokyny neboly dost' jasné a bolo preto z počiatku hod'ne vzájomného telefonovania medzi okresnými úradmi, jako treba telefonogramom rozumeť, menovite či sa pokyn týka len židov štátnej príslušnosti poľskej, nemeckej, rumunskej a maďarskej alebo aj židov štátnej príslušnosti česko-slovenskej.“²⁰ Zmatené instrukce a chaotický průběh nesvědčí pouze o nedostatku přípravy, ale také o tom, že – podobně jako deportace polských Židů z nacistického Německa jen o několik dní dříve, byly přechodem mezi vyháněním skupin Židů, kteří byli svévolně vyváženi na hranice, a hromadnými transporty.

Již 7. listopadu kolem poledne, po třech dnech, však Tiso nařídil „akciu premiestňovania Židov likvidovať“.²¹ Od pátečního – šabatového – večera (4. listopadu) do zastavení akce stačilo četnictvo a Hlinkova garda zadržet a deportovat přibližně 4 000 Židů.²² Ovšem ukončeny byly jen masové deportace na jižní Slovensko: nařízení krajského úřadu z 8. listopadu, které Tisův rozkaz systematizovalo a zpětně uvádělo do souladu s československým právem, zároveň indikovalo další vyhošťování Židů. Místo plošného odstraňování měly ale úřady postupovat v souladu s existujícími zákonnými normami o pobytu cizinců a zbavovat se zejména nemajetných Židů. Z československých občanů měli být vypovídáni do domovských obcí pouze nemajetní Židé příslušní na Podkarpatskou Rus. Aniž by to bylo

20 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70081/38, Hlášení okresního úřadu Ilava, 10. listopadu 1938.

21 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70081/38, Zápis, dr. Klinovský, 7. listopadu 1938; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 113, s. 231.

22 Dobové odhady počtu deportovaných fluktuují, od zhruba 2 000 po 10 000, a ukazují nesystematičnost a chaotický ráz celé akce. Eduard Nižňanský na základě zpráv a seznamů deportovaných (SNA, f. KÚ BA, k. 309, sign. P IV-cudz.) došel k souhrnnému číslu přesahujícímu 7 500 deportovaných. (Nižňanský 1999, 76-79 a 254-255). Toto číslo však nemůže být správné, protože zahrnuje údaj o 4 000 deportovaných z Bratislavy založený na hlášení Policejního ředitelství v Bratislavě z 9. listopadu 1938 (SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 71525/38); NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 115, s. 233-234), jež zpravuje o telefonátu zahraničního novináře. Ten se měl 5. listopadu dotazovat, zda je pravdivý údaj o 14 tisících deportovaných – údajně měl od bratislavské policie dostat odpověď, že skutečný počet deportovaných pro celé Slovensko je 4 000 osob. Ovšem týž den poslal policejní ředitel zprávu o průběhu deportací (tamtéž), podle níž bylo v Bratislavě zadrženo a na obsazené území odesláno pouze 260 osob. Je proto vysoce pravděpodobné, že se zpožděním formulovaná zpráva o rozhovoru s novinářem obsahuje zavádějící formulaci – číslo pravděpodobně mělo odkazovat na celkový počet deportovaných (který ale ještě 5. listopadu nemohli v Bratislavě znát, v době odeslání zprávy však již ano). Informace o 4 000 deportovaných jen z Bratislavy se zdá vysoce nadsazená též s ohledem na celkový počet židovských obyvatel města (zhruba 15 tisíc podle sčítání z roku 1930), a i proto, že by takto rozsáhlá akce musela zanechat větší stopu v úředních dokumentech, v pramenech židovské proveniencí i v egodokumentech. Ačkoli přesné číslo postižených z celého Slovenska není možné zjistit, lze vycházet z počtu přibližně 4 000 osob.

explicitně řečeno, předpokládalo nařízení návrat československých občanů, kteří byli – alespoň z některých okresů – také deportováni. Úřady měly těmto lidem vracet zajištěné peníze a cennosti „*pokiaľ snád' sa zdržujú v blízkosti zaistených vecí*“, případně je dát do úschovy oprávněným zástupcům. Podobné předpisy se týkaly zapečetěných bytů a živností. Naopak ostatní deportovaní se oficiálně nesměli vrátit přes nové hranice. Jejich živnosti měly být likvidovány spolehlivými důvěrníky.²³

Přesně měsíc trvalo, než týž úřad reguloval také nepříjemné téma návratu. Nařízení z 8. prosince konstatovalo, že maďarské úřady pochytily a dovezly k demarkační čáře několik set vypovězených Židů (cizího občanství). Okresní náčelníci měli deportované v zemi nikoho přezkoumat z hlediska státní příslušnosti a převzít pouze ty z nich, kteří před deportacemi pobývali na území zmenšeného Slovenska a příslušeli na Slovensko, do Čech, na Podkarpatskou Rus nebo do Polska. Převzetí se naopak netýkalo maďarských příslušníků – je však pozoruhodné, že ti v nařízení nebyli nijak definováni. Mohlo to souviset s tím, že ustanovení ohledně státní příslušnosti měla teprve později řešit zvláštní československo-maďarská komise.²⁴ Dosavadní českoslovenští občané příslušní do okresů odstoupených Maďarsku byli v praxi považováni za maďarské občany (byť ve skutečnosti v Maďarsku nezískali automaticky občanství). Židé převzatí ze země nikoho a příslušní do Čech, na Podkarpatskou Rus nebo do Polska měli být odstrčeni do svých domovských obcí v těchto zemích. Ostatní – tzn. zejména lidé bez státní příslušnosti – měli být podle nařízení soustředěni ve zvláštním táboře na odlehlém místě tak, aby nepřicházeli do styku s ostatními obyvateli a aby se omezilo riziko šíření nemocí. Měli být pečlivě evidováni a kvůli špatnému hygienickému stavu po pobytu mezi liniemi dezinfikováni.²⁵

Měsíc mezi nařízením z 8. listopadu a 8. prosince 1938 tvořil časový rámec země nikoho, šedou zónu charakterizovanou nejistotou a ilegálními praktikami – nejen vypovězení, ale i představitelé slovenských úřadů často nevěděly, jaký postup je správný.²⁶ K nejasným nařízením, teprve se formující hranici a nové struktury státní správy patřil také neoprávněný, ale často potichu tolerovaný návrat deportovaných. Zprávy z jednotlivých okresů přibližují spontánní rozhodnutí mnoha deportovaných ve chvíli, kdy byly deportace zastaveny. Očividně fungovala „šeptanda“ – neoficiální informace a zkušenosti, jež si vypovězení vyměňovali. Například podle zprávy z Bánovců nad Bebravou „*boli vyhostenci informovaní – v susedných [!] okresoch – že vystahovanie sa netýka židov príslušných do niektorej*

23 SNA, f. KÚ BA, k. 309, Nařízení Krajského úřadu v Bratislavě, 8. listopadu 1938; USHMM, f. RG-57.011, Okresný úrad Prešov, k. 16, sign. 224/1939, NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 114, s. 232-233.

24 Dohoda o úpravě státního občanství a opce mezi Československem a Maďarskem byla uzavřena až 18. února 1939, přičemž pro československé občanství mohli optovat pouze obyvatelé české, slovenské a rusínské národnosti. Viz DEÁK, Ladislav (ed.) *Viedenská arbitráž - 2. november 1938. Dokumenty III., rokovania (3. november 1938 - 4. apríl 1939)*. Martin: Matica Slovenská, 2005, s. 288-293.

25 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38, Nařízení Krajského úřadu v Bratislavě, 8. prosince 1938; USHMM, f. RG-57.011, Okresný úrad Prešov, k. 16, sign. 224/1939, Nařízení Krajského úřadu v Bratislavě, 8. prosince 1938; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 116, s. 234-236.

26 Okresnímu úřadu v Bardejově bylo například nejasné, zda se nařízení z 8. listopadu týká i Židů bez státní příslušnosti – hovořilo se tam pouze o cizích příslušnících. SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70414/38 prez., Hlášení okresního náčelníka v Bardejově, 28. listopadu 1938.

*obce Slovenska, pokiaľ obec nepripadne Maďarsku a preto sa vyhostení zase vracali späť.*²⁷ I před oficiálním povolením se tak pravděpodobně velká část deportovaných vrátila na území zmenšeného Slovenska, většinou do svých původních bydlíšť. Nebyli mezi nimi pouze českoslovenští občané odstranění podle prvního nařízení ze 4. listopadu, ale také lidé s jinou státní příslušností, zejména polští občané, a ti bez doloženého občanství.

Pokud se vrátili ještě před ukončením deportací, mohli být znovu posláni na jih: například ze 40 lidí deportovaných z Banské Bystrice k Lučenci se během dvou dnů, podle zjištění okresního úřadu, do města vrátili čtyři lidé. Za pomoci Hlinkovy gardy byli opět, ještě před maďarskou okupací, vyvezeni stejným směrem.²⁸ Jen o něco později však situace vypadala jinak, podle zprávy okresního úřadu se již do 19. listopadu svévolně vrátilo na 70 % z 292 vypovězených Židů z okresu Michalovce. Ty hodlal okresní úřad v souladu s nařízeným postupem vypovídat, což v praxi naráželo na těžkosti. Většina z nich byla bez státního občanství, a jejich odstraňování proto bylo možné pouze ilegálně – to ale většinou nešlo uskutečnit kvůli početným rodinám s malými dětmi. Z tohoto důvodu okresní náčelník navrhoval těmto Židům odebrat živnostenská a obdobná oprávnění tak, aby byli nuceni se sami vystěhovat.²⁹ Například zpět do Banské Bystrice bylo 3. prosince 1938 dopraveno 14 deportovaných s polským občanstvím – z nich byli dva ihned vypovězeni, dva vyzváni k opuštění Slovenska a ostatní byli ponecháni ve městě, kde již mnoho let pobývali.³⁰ Do Spišské Staré Vsi se všech 28 vyvezených osob do tří dnů vrátilo. Všichni byli polští občané, které však Polsko zbavilo občanství kvůli dlouhému pobytu v zahraničí.³¹

Země nikoho v pohybu

Egon Schwarz byl v noci spolu s rodiči deportován na korbě nákladního vozu, z něž je jejich nemluvní strážci ve spěchu a beze slov vyložili uprostřed městečka na náměstí, bez jakéhokoli vybavení a bez prostředků. Dunajská Streda, kde se ocitli, byla již polepena maďarskými nápisy oslavujícími návrat do Maďarska. Přesto – nebo možná právě proto, jako obětem (česko)slovenského pronásledování – jim obyvatelé poskytli pomoc: jídlo, deky, nářadí a stany. Egon u místních za stravu pomáhal štípat dříví na zimu. V době bezvládní, po odchodu slovenských úřadů a před etablováním maďarské moci, mohla skupina deportovaných nepředstavitelné: prostě stanovala na náměstí,³² kde stála velká synagoga z roku 1865, jež mohla pojmout na 800 věřících. Země nikoho nebyla tedy statická: v době evakuace a předávání mezi 5. a 10. listopadem jako by se celé jižní Slovensko stalo

27 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70081/38 prez., Hlášení okresního náčelníka Bánovce nad Bebravou, 9. listopadu 1938.

28 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 2600/38 prez., Hlášení okresního náčelníka Banská Bystrica, 8. listopadu 1938.

29 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70014/18 prez., Hlášení okresního úřadu v Michalovcích, 19. listopadu 1938.

30 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení okresního náčelníka Banská Bystrica, 11. ledna 1939.

31 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení okresního náčelníka Spišská Stará Ves, 3. února 1939.

32 SCHWARZ 2009, s. 65-67.

jakousi zemí nikoho, v níž panovalo bezvládní a v níž se střetávali různí aktéři, jejichž pravomoci byly často nejasné.³³

Tento fenomén lze dobře ilustrovat na průběhu deportací do Košic a jejich okolí. Podle zprávy, jež neznámým způsobem v překladu doputovala do židovské pomocné organizace American Jewish Joint Distribution Committee (JDC, JOINT), zavládla v Košicích po první Vídeňské arbitráži nejistota a místní Židé v obavě z nájездů Hlinkovy gardy zabarikádovávali obchody, postavili stráž před synagogu a svitky Tóry přesunuli do bezpečí. V sobotu 5. listopadu přivezli místní automobilisté zprávu, že asi 15 kilometrů od města bylo vyloženo na 60 uprchlíků, kteří jsou bez jídla a peněz. Tam je údajně našla náhodně kolem táhnoucí jednotka československého vojska – zatímco čeští vojáci se s nešťastníky měli podělit o jídlo, slovenští jim je měli zase odebrat. Právě slovenští vojáci měli násilím zabránit výpravě košických Židů, aby této skupině dopravili pomoc. Teprve o den později vyhnaná skupině povolila československá armáda vstup do města. V neděli 6. listopadu, v době evakuace slovenských úřadů, přivezli automobilisté zprávu, že skupina starších Židů byla Hlinkovou gardou vysazena na křesťanském hřbitově za městem a že další skupiny jsou rozptýleny po lesích.

Místní židovská komunita, ve spolupráci s Maďarskou národní radou, rychle spustila improvizovanou pomocnou akci: 15 aut soustavně prohledávalo okolí města a hledalo skupiny vypovězených – postupně takto do Košic svezli na 700 deportovaných, mezi nimiž bylo i třicet „*árijců*“. Od nich se košičtí Židé dozvídali o nečekané deportaci, která postihovala starce i kojence – jedna žena prý dokonce na nákladním voze porodila dvojčata. Muži z Maďarské národní rady se prý snažili transporty zastavit, a dokonce se jim to alespoň v jednom případě po fyzické potyčce („*hand to hand fight*“) zdařilo.³⁴ V Košicích pak zorganizovala židovská obec nejnужnější pomoc: deportované ubytovala v židovské škole a nemocní zcela zaplnili židovskou nemocnici, mnoho uprchlíků si mezi sebe rozebraly židovské rodiny; děti si vzal na starost JDC. Protože byli zcela bez prostředků, zřídila pro ně židovská obec zvláštní polévkovou kuchyni a za pomoci sbírkové akce je ošatila. „*V Košicích lze vidět mladé sdané páry, velké rodiny, staré lidi a malé děti, všechny ležící na slámě, dopady jejich krutého osudu zapsané do jejich tváří – lidi, kteří byli smeteni elementární silou mimo jejich kontrolu.*“³⁵ Za pomoci košických Židů se zřejmě mnoho deportovaných ještě před vstupem maďarské armády vrátilo. Okresní náčelník v Bardejově kvůli tomu hodnotil celou akci jako neúspěch, protože mezitím již byly deportace zastaveny a navrátilce nešlo znovu poslat do odstoupeného území.³⁶

33 HLAVINKA 2007, s. 42.

34 Také podle hlášení okresního náčelníka v Sabinově, 9. listopadu 1938, u Košic na hranicích čekali košičtí Židé s motorovými vozidly, sledovali transporty až na místo vyložení, a odtamtud deportované rychle odváželi do Košic. SNA, f. KÚ BA, k. 309, sign. P IV-cudz.

35 Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee (JDC Archives), f. New York Office 1933 - 44, file 541, Victims of Fate, 28. 11. 1938.

36 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 1291/38 prez., Hlášení okresního náčelníka v Bardejově, 9. listopadu 1938.

Okamžitě po ustavení maďarské vojenské správy byli Židé, kteří nepříslušeli do Maďarska, včetně zabraného jižního Slovenska, vraceni na slovenské území³⁷ a prostor pro zemi nikoho se zúžil na samotnou demarkační čáru, která zahrnovala široký pruh území a jejíž každodenní fungování se teprve rodilo. Ta měla být tři kilometry široká, aby se zabránilo nezamýšleným konfliktům mezi oběma armádami. V tomto prostoru zřejmě existovala řada míst, v nichž byly zachyceny menší nebo větší skupiny židovských uprchlíků, o nichž máme pouze útržkovité informace. Jen zmínkami se dozvídáme například o skupině Židů z prešovského okresu, kteří se se shromáždili u mlýna u Nižného Olčváru, východně od Košic, a o něž se zřejmě staralo židovské pohřební bratrstvo (a zároveň charitativní spolek) Chevra kadiša.³⁸ V opuštěném mlýně na demarkační čáře v okrese Krupina mělo již živořit 32 Židů vypovězených z okresu Námestovo. Kromě Maďarska a odstoupeného území měla část z nich příslušet do Polska a do Německa.³⁹ O několik dní později se okresní úřad dotazoval, zda by jistému rabínovi z Námestova, který byl maďarským občanem a již 12 dní se nacházel na demarkační čáře, nemohl být „poskytnutý asyl v Nitre“.⁴⁰

Ve stejnou dobu se podobné události objevují i u dalších hranic, které byly předmětem teritoriálních revizí. Na (česko)slovensko-polské hranici je známý případ u obce Skalité (okres Čadca). Tam polští pohraničníci Židy deportované z ilavského a púchovského okresu čtyřikrát po sobě vrátili a skupina již byla zcela promrzlá a bez jakýchkoli zásob.⁴¹ Podobné tragédie se ale zároveň odehrávaly také na pomnichovské demarkační linii mezi Československem a nacistickým Německem obsazeným pohraničím českých zemí, a to zejména po křišťálové noci (v „Sudetech“ většinou od 10. listopadu). Například na demarkační linii před městem Louny více než tři týdny živořila skupina uprchlíků z Žatce a Kadaně. Třináct lidí ve věku od 23 do 80 let žilo u polní cesty ve stanu a maringotce.⁴² Ve stejnou dobu vzniká také země nikoho v městečku Zbąszyń (Bentchen), na polské straně německo-polské hranice. Zde zpočátku žilo kolem 7 000 deportovaných polských Židů, jež polská vláda odmítala vpustit do země a kteří byli nouzově ubytováni v kasárnách, rozpadajícím se mlýnu, ale také v běžných domech. Jejich počet se postupně snižoval, ale teprve v létě 1939, těsně před invazí nacistického Německa, jim úřady povolily vstup do země.

Tábořiště u Miloslavova a Velkého Kýru zřejmě brzy začala fungovat jako jakási ohniska, do nichž civilní úřady a armáda – maďarské, ale výjimečně též česko-

37 POTE MRA, Michal. Židovská otázka v Košiciach v rokoch 1938 – 1944. In JUROVÁ, Anna – ŠALAMON, Pavol (eds.) *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV Košice/ Oddelenie židovskej kultúry Slovenského národného múzea v Bratislave, 1994, s. 41-42.

38 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Zpráva okresního úřadu v Prešově, 30. ledna 1939; NIŽŇANSKÝ 2001, dokument č. 163, s. 299-300.

39 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 72289/38 prez., Telefonické hlášení okresního náčelníka v Krupině, 16. listopadu 1938.

40 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 73971/38 prez., Telefonické hlášení komisaře Hanulíka, okresní úřad v Krupině, 23. listopadu 1938.

41 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 70220/38 prez., Telefonické hlášení okresního náčelníka Čadca, 7. listopadu 1938.

42 Archiv Židovského muzea v Praze (AŽMP), sbírka Walter Ullmann; YIVO Archives, New York; JDC Archives, f. New York Office 1933 - 1944, file 541.

slovenské – začaly soustřeďovat deportované, kteří se nacházeli jinde v prostoru demarkační čáry nebo za ní. Schwarz například zaznamenal příjezd československého vojenského džípu, který do Miloslavova přivezl židovskou rodinu nalezenou jinde: rodiče a dva mrazem zmodralé kojence, z nichž jeden jen o několik hodin později zemřel.⁴³ Ačkoli nejsou známa přesná data, obě koncentrace vyhnanců vznikly zřejmě kolem 10. listopadu, po obsazení odstoupeného regionu maďarskou armádou. Shromáždění uprchlíků v těchto místech nebylo podle všeho důsledkem rozhodnutí či plánů úřadů, ale utvořila se postupně z praxe vypovídání deportovaných krátkou cestou zpět na Slovensko. Jejich lokace ale nebyla ani úplně náhodná, neboť vyplývala z geografie deportací a struktury komunikací, po nichž byli vypovězení odsouváni, a to oběma směry. Velký Kýr se nacházel na demarkační linii na silnici mezi Nitrou a Novými Zámky, přičemž tímto směrem byli deportováni Židé z komunit na sever od Nitry – dokumentována jsou místa původu například v Bánovcích nad Bebravou, Prievidzi, Hlohovci, Topolčanech či Piešťanech. Miloslavov vznikl poblíž silnice a železniční trati mezi Bratislavou a Dunajskou Stredou – právě tímto směrem byli deportováni bratislavští Židé, ale například – podle fragmentárních dokladů – také ti z Malacek a Pezinku. Tato geografie deportací a formující se země nikoho také souvisela s časovým tlakem a snahou o provedení deportací co nejkratší možnou cestou. Není ale asi také náhodou, že všechna tři centra, do jejichž okolí deportace směřovaly – Košice, Nové Zámky a Dunajská Streda – měly významné a početné židovské obce.

Ke komplexní geografii země nikoho přispíval také multietnický charakter hraničního regionu. Například Beatrice Wellington, kanadská aktivistka pomáhající uprchlíkům v pomnichovském Československu, se při cestě z Bratislavy za uprchlíky za Miloslavovem podivovala nad jazykovou rozmanitostí: „*Ve třech vesničkách jsme zastavili, abychom se zeptali na cestu. V první se mluvilo maďarsky, ve druhé německy; ve třetí slovensky [...]*“ Pro slovenské politiky a úředníky však tato rozmanitost nebyla překvapivá – naopak byla po desetiletí předmětem sporů a národnostních konfliktů. Slovenští nacionalisté argumentovali nucenou maďarizací, proti které se po vzniku Československa snažili působit například vlastním sčítáním lidu nebo usazováním slovenských kolonistů, zejména v kontextu československé pozemkové reformy. Samotný Miloslavov vznikl spojením dvou kolonií českých a slovenských rodin (z Volyně, Jugoslávie a Maďarska). Naopak po první Vídeňské arbitráži byli nedávno usazení „kolonisté“ z jižního Slovenska masově vyháněni, často za použití násilí a bez možnosti přestěhovat svůj majetek.⁴⁴

Ani počet lidí v těchto dvou případech země nikoho není dobře zdokumentovaný a navíc většina dostupných informací pochází z pozdější doby, respektive z doby jejich likvidace. Je pravděpodobné, že jak u Miloslavova, tak i u Velkého Kýru bylo

43 SCHWARZ 2009, s. 71.

44 RISTVEYOVÁ, Katarína. Migrácia Slovákov a Čechov z južného Slovenska po viedenskej arbitráži (s dôrazom na región Žitného ostrova). In ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol a kol. *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014. K jižnímu Slovensku po první Vídeňské arbitráži viz též ŠMIHULA, Daniel (ed.) *Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie*. Bratislava : Úrad vlády Slovenskej republiky, 2008; HETÉNYI, Martin. *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945*. Nitra : Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, 2008; VIETOR, Martin. *Dejiny okupácie južného Slovenska 1938 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1968.

v prvých dňoch zachyceno kolem 500 lidí, z nichž naprostá většina byli deportováni jako Židé.⁴⁵ U Velkého Kýru, o němž máme (snad kvůli větší vzdálenosti od Bratislavy) mnohem méně informací, mělo na konci listopadu podle bratislavské ortodoxní židovské komunity živořit 344 lidí (132 mužů, 73 žen a 139 dětí). U Miloslavova žilo na konci listopadu 302 vyhnanců, z toho 122 mužů, 77 žen a 103 dětí různého věku, včetně kojenců.⁴⁶ Dne 6. prosince mělo být ještě v Miloslavově na 250 lidí⁴⁷ a Beatrice Wellington, která skupinu u Miloslavova navštívila těsně před koncem existence této země nikoho, zde našla 253 osob.⁴⁸ Zhruba ve stejnou dobu tam však okresní velitelství v Šamoríně napočítalo již jen 190 lidí (108 mužů, 40 žen a 42 dětí).⁴⁹ Postupné, nikým důsledně nekontrolované, snižování počtu „obyvatel“ země nikoho není nikde oficiálně vysvětleno a zdokumentováno. Bylo očividně důsledkem útěku, občasného propouštění a také úmrtnosti – Egon Schwarz informuje o starých či slabých lidech, kteří během prvních, nejtěžších dnů nevydrželi pobyt na poli bez jakékoli ochrany.⁵⁰ „Byli jsme [...] osudem svedeným zástupem [zusammengewürfelte Schar, M. F.], pro nějž by bylo obtížné najít společný úřední jmenovatel“, reflektoval Schwarz rozmanitost skupiny, která se sešla na poli za Miloslavovem: byli tam „Maďaři“ žijící celý život v Bratislavě, „Slováci“ v Maďarsku, němečtí a rakouští sociální demokraté, kteří utekli do Československa, Židé z Vídně, Berlína, Kolína nad Rýnem a Breslau; vzdělaní i ti, kteří neprošli školami, lidé asimilovaní i ti v kaftanech a s pejzy. Bylo tam možné slyšet němčinu i jidiš, slovenštinu i maďarštinu.⁵¹ Přinejmenším na poli u Miloslavova však je doložena také přítomnost dvou romských dětí – bez jakékoli informace o tom, jak se tam dostaly.⁵² Zatímco Schwarz zdůrazňoval pluralitu prostřednictvím jazykových, kulturních a politických identit, aktivisté pomocných organizací ji vyjadřovali především skrze občanství. Nadpoloviční většina z nich měli být lidé bez státního občanství, zatímco menší skupiny příslušely na Slovensko, do Maďarskem zabraného území, na Podkarpatskou Rus, do Polska a do Německa.⁵³

45 SCHWARZ 2009, s. 70; Schmolka uvádí nepřímou informaci o 470 osobách ve Velkém Kýru. USHMM, f. RG-59.006M, Foreign Office: General Correspondence, FO 371/21588, Report by Mrs. Marie Schmolka, manageress of “HICEM” Prague on her visit to the camp at Mischdorf near Bratislava on November 27th, 1938. Zpráva je dostupná též v dalších archivech pomocných organizací, přepis byl publikován v HEUMOS, Peter. Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemandsland. Zur Flüchtlings- und Emigrationproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938. In *Bohemia*, 1984, roč. 25, č. 2, s. 245–275, zde 272–275; téměř úplný slovenský překlad v NIŽŇANSKÝ 1999, s. 54–56. Viz též FRANKL. Michal. Reports from the No Man’s Land. In *EHRI Document Blog*, January 19, 2016. Dostupné na internetu: <https://blog.ehri-project.eu/2016/01/19/reports-from-the-no-mans-land/>.

46 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Žádost ústřední kanceláře ortodoxních židovských obcí, 29. listopadu 1938. Podle hlášení maďarské armády ze stejné doby tam mělo pobývat 310 osob, z toho 150 mužů, 100 žen a 60 dětí (maďarští vojáci zřejmě používali jiné měřítko pro kategorizaci „dětí“). GRÜNFELDOVÁ, Diana. *Holokaust v okrese Šamorín 1938 – 1945*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislavě [Diplomová práce], 2018, s. 30.

47 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení okresního náčelníka v Bratislavě, 6. prosince 1938.

48 National Archives, London (NA), f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

49 GRÜNFELDOVÁ 2018, s. 32.

50 SCHWARZ 2009, s. 71.

51 Tamže, s. 90.

52 NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

53 SNA, f. KÚ BA, k. 309, Žádost ústřední kanceláře ortodoxních židovských obcí, 29. listopadu 1938. Podobnou statistiku uváděla též Wellington: „The number of people in the camp is 253 (of which 148 were stateless), and of the others: a) 25 were born in NOW Hungary but had lived in NOW Slovakia; b) 11 were born in NOW Slovakia and had lived in NOW Hungary; c) 60 were Germans and Poles. d) 1 was Hungarian; 8 were foreign mixtures without passports.“ NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

Za hranicemi občanství

Společnost v zemi nikoho byla charakteristická absencí ustálených pravidel či zákonů a pevných, předem existujících, společenských struktur. Ačkoli to by bylo do jisté míry možné tvrdit téměř o každém nuceném společenství, například v ghettech, země nikoho se od nich ve významných aspektech odlišovala. Nemůže být proto směřována s internačními nebo uprchlickými tábory, jaké vznikaly například v habsburské monarchii během první světové války, tábory pro sociálnědemokratické a komunistické uprchlíky z Rakouska v roce 1934 či tábory pro uprchlíky utíkající s pohraničí českých zemí po Mnichovské dohodě. Ty byly typické podporou uprchlíků ze strany státu a pomocných organizací, jež byla kombinována se snahou o jejich kontrolu, často i dalekosáhlou.⁵⁴ I přes všechny rozdíly je charakterizovalo (přinejmenším zamýšlené) podřízení uprchlíků předpisům regulujícím pohyb uvnitř tábora i mimo něj, strukturujícím prostor i čas, často za pomoci vojensky vypadajících a armádními opatřeními inspirovaných budov a další infrastruktury.

Byť to může znít překvapivě s ohledem na násilné vyhánění a nasazení policie a armády na obou stranách hranice, země nikoho je naopak charakterizována nepřítomností státu a jeho silových složek. O neexistenci státu uvnitř země nikoho vypovídá též neustálenost pojmů, na niž poukázal též Eduard Nižňanský. V úředních hlášeních byl zpravidla používán pojem „tábor“ doplněný různými přívlastky: „koncentrační“, „internační“, apod.⁵⁵ Naopak pojem *země nikoho*, preferovaný židovskými pamětníky, pomocnými organizacemi či židovským tiskem, nelze v korespondenci státní provenience téměř nalézt. Ve zkratce podle Jamese C. Scotta: země nikoho nebyla pro stát „čitelná“ a zařaditelná.⁵⁶ Z hlediska státu by totiž zásah uvnitř země nikoho znamenal rozmělnění teritoriální hranice, již si politici, úředníci i vojáci představovali jako jasnou dělicí čáru, jež měla být důsledně střežena. Přijetí jakékoli zodpovědnosti za „hranici“ by právě takto chápané dělítko, navíc v podobě ještě nestabilní demarkační linie, a v kontextu nejistoty ohledně území, občanství a státoprávního uspořádání, negovalo a narušovalo by deklarovanou jednotu mezi státem jako politickým uskupením, územím a národem (občany).

Složky československého státu tak ve vztahu k vypovězeným za demarkační linii (nebo těch „na čáře“) vystupovaly v režimu pohraničních kontrol a odmítaly uvnitř tohoto prostoru intervenovat. Dokonce i když uprchlíky evidovaly, bylo to pro organizaci hraničního přechodu – aby bylo zřejmé, koho podle nařízení lze přijmout na slovenské území. Nařízení z 8. prosince 1938 například okresním náčelníkům dávalo za úkol přezkoumat totožnost Židů nepřijatých sousedními státy a převzít pouze vybrané skupiny. Nižňanský doložil reakce československých vojenských velitelů na zemi nikoho – zejména tu za Miloslavovem – sahající od sympatií po protižidovské předsudky. Ve shodě však všichni důstojníci zdůrazňovali, že uprchlíci jsou mimo československé území a zodpovědnosti. Viděli je v první řadě jako problém, který

54 FRANKL, Michal. Exhibiting Refugeeedom. Orient in Bohemia? Jewish Refugees During the First World War. In *Judaica Bohemiae*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 117-129.

55 NIŽŇANSKÝ 1999, s. 63. Objevuje se též pojem „kolonie“.

56 SCOTT, James C. *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven : Yale University Press, 1998.

znemožňoval tuto novou, a ještě ne zcela stabilizovanou, hranici střežit a provádět na ní kontrolu. Civilisté, a navíc cizinci, neměli podle armádních plánovačů ve vojenském prostoru, ale dokonce ani v blízkosti hranice, co pohledávat. Vojáci navíc nemohli zcela zabránit ilegálním přechodům a šíření epidemií.⁵⁷ Obávali se, aby při stanovení definitivní hranice židovští uprchlíci nezůstali na československém území. Proto důstojníci naléhali především na rychlé uzavření „tábora“; na konci listopadu dokonce armáda ve snaze je uspíšit dočasně omezila židovské komunitě v Bratislavě možnost zásobování uprchlíků u Miloslavova.⁵⁸

O tomto vztahu k zemi nikoho vypovídá též epizoda reprodukováná ve Schwarzo-vých vzpomínkách: důstojník československé armády, který přivezl výše zmíněnou rodinu na pole za Miloslavov, se v konfrontaci s realitou v zemi nikoho musel otočit a propukl v hlasitý pláč – s ním tekly slzy i jejím nuceným „obyvatelům“. I přes dojetí pro ně však tento voják více udělat nemohl.⁵⁹ Podle Marie Schmolkové dovolil vojenský velitel odvézt do nemocnice ženu, která celou noc rodila a jejíž výkřiky doháněly uprchlíky k šílenství – ovšem učinil tak na vlastní zodpovědnost, v rozporu s instrukcemi.⁶⁰

Naprosté opuštění v době narůstající zodpovědnosti státu v oblasti sociálního zao-patření a zdravotní péče symbolizovalo také vyloučení z komunity občanů. Uprchlíci byli odkázáni na podporu židovských náboženských obcí a pomocných organizací – lokálních i mezinárodních. Právě materiální a organizační pomoc židovských or-ganizací vůbec umožnila státům takové dalekosáhlé opuštění – bez nich by hrozilo zejména šíření nemocí a vysoká úmrtnost na dohled od pohraničních hlídek. Ačkoli mezi židovskými organizacemi v roce 1938 panoval konsensus o nutnosti pomáhat židovským uprchlíkům, byli si jejich představitelé jistě vědomi dilematu židovské so-ciální práce v zemi nikoho: ta totiž zároveň potvrzovala vyloučení a zbavování občanství a vytvářela jakousi nedokonalou náhradu občanství národních států.

Zapomenutá a nepojmenovaná

Zkoumat zemi nikoho zevnitř není jednoduché: pramenů umožňujících nahlédnout do tohoto zvláštního území a této podivné společnosti se dochovalo pouze minimum. Zatímco stovky dokumentů a řada z nich vycházejících prací historiků, respektive edic dokumentů, popisují proces vedoucí k rozhodnutí o deportacích a jejich chao-tický průběh, máme jen málo informací o tom, co se s lidmi naloženými na kapotu nákladních vozů stalo a jak vlastní postavení interpretovali. Podobně málo víme o ná-sledujících osudech těchto lidí a jejich dalších trajektoriích – pronásledování i útěku.

Jen málo je známo o improvizovaných sociálních strukturách, jež bezpochyby mezi uprchlíky, jako v jakékoli jiné skupině, vznikaly. Schwarz například odkazuje na vůdčí

57 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Podobné obavy vyjadřoval také okresní náčelník v Bratislavě, hlášení z 6. prosince 1938.

58 NIŽŇANSKÝ 2001, dokumenty č. 126, 127, s. 252-254.

59 SCHWARZ 2009, s. 71.

60 USHMM, f. RG-59.006M, Foreign Office: General Correspondence, FO 371/21588, Report by Mrs. Marie Schmolka, manageress of “HICEM” Prague on her visit to the camp at Mischdorf near Bratislava on 27th November, 1938.

postavy, které organizovaly hledání potravin, vody a dalších užitečných věcí na polích v okolí (uvnitř neutrální zóny).⁶¹ Téměř ve všech zprávách o návštěvách v zemi nikoho u Miloslavova vystupuje postava vídeňského lékaře, který se stal neoficiálním zástupcem vyhnanců – údajně sám mohl překročit hranici a toto hrůzné místo opustit, ale nechtěl ostatní vyhnance nechat bez pomoci. Naštěstí disponoval (alespoň na konci pobytu) dobře vybavenou „lékarničkou“ a každému rozdával zubní kartáček.⁶² Nicméně skutečná autorita v zemi nikoho přicházela zvnějšku: byla spojena s možností překračovat hranici a dopravovat materiální pomoc, stejně jako s organizací emigrace.

Proto většina známých informací pochází ze zpráv a pozdějších svědectví pracovníků židovských pomocných organizací, případně na nich založených článků v tisku. Mezi ty patří především již vícekrát využitá a zveřejněná zpráva ředitelky československé pobočky organizace HICEM a aktivistky židovské pomocné práce Marie Schmolkové,⁶³ a dosud nevyužitá zpráva Beatrice Wellington.⁶⁴ Tyto zásadní prameny ovšem vznikly na základě krátké návštěvy a představují pouze statický snímek dynamického prostoru země nikoho, a to navíc v době, kdy se již situace uprchlíků zlepšila (Schmolková v Miloslavově byla 27. listopadu a Wellington dokonce až 18. prosince). Při jedné z těchto příležitostí, snad spolu se Schmolkovou, navštívil tábořiště za Miloslavovem také novinář a fotograf Berthold Birnbach (sám židovský uprchlík z Rakouska), který pořídil vizuálně velmi působivou sérii fotografií; natáčel tam také filmový štáb. Dokonce i vzpomínky Arona Grünhuta, funkcionáře ortodoxní židovské obce v Bratislavě, který organizoval pomocnou akci u Miloslavova, nebo zprostředkované zápisky Oskara Neumanna poskytují pouze částečný obraz.⁶⁵ Z maďarské strany se dochovaly podobné zprávy z návštěv funkcionářů židovských obcí v Dunajské Středě a Šamoríně.⁶⁶

Tyto zprávy zprostředkují obraz lidí v zoufalé situaci, ponechaných mezi pohraničními liniemi, v chladném listopadovém a prosincovém počasí. Schmolková nalezla uprchlíky „na otevřeném poli, v teplotách až 2 stupně pod nulou během dne a až 5 stupňů pod nulou v noci. Postavili si skrovné chaty a přístřešky ze stonků kukuřice a vykopalí díry, do nichž uložili děti (některým z těchto dětí je pouze několik měsíců).“⁶⁷ Po několika prvních dnech, kdy byli uprchlíci bez jakékoli pomoci, dovolila československá armáda bratislavské židovské komunitě jejich zásobování potravinami a nutnými potřebami. Několik stěhovacích vozů přitažených na pole poskytovalo ochranu ale-

61 SCHWARZ 2009, s. 70-71.

62 Tamže, s. 71; USHMM, f. RG-59.006M, Foreign Office: General Correspondence, FO 371/21588, Report by Mrs. Marie Schmolka, manageress of “HICEM” Prague on her visit to the camp at Mischdorf near Bratislava on 27th November, 1938; NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

63 USHMM, f. RG-59.006M, Foreign Office: General Correspondence, FO 371/21588, Report by Mrs. Marie Schmolka, manageress of “HICEM” Prague on her visit to the camp at Mischdorf near Bratislava on 27th November, 1938.

64 NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

65 GRÜNHUT, Aron. *Katastrophenzeit des slowakischen Judentums. Aufstieg und Niedergang der Juden von Pressburg*. Tel Aviv : Selbstverlag, 1972; NEUMANN, Oskar. *Im Schatten des Todes. Ein Tatsachenbericht vom Schicksalskampf des slowakischen Judentums*. Tel-Aviv : Edition Olamenu, 1956.

66 GRÜNFELDOVÁ 2018, s. 30-32.

67 USHMM, f. RG-59.006M, Foreign Office: General Correspondence, FO 371/21588, Report by Mrs. Marie Schmolka, manageress of “HICEM” Prague on her visit to the camp at Mischdorf near Bratislava on 27th November, 1938.

spoň nejzranitelnějším. V této době se také mluvilo o plánech na poli vystavět dřevěné baráky – již koncem listopadu měly prý být z maďarské strany dodávány stavební materiály. Ke stavbě samotné podle všeho již nedošlo.⁶⁸ Zprávy se také zmiňují o starých lidech, válečných invalidech, lidech s vysokou teplotou a o člověku s krvácením do žaludku. Způsob, kterým humanitární pracovníci popisují situaci a náladu uprchlíků, se ale také trochu liší: zatímco Schmolková ji líčí jako beznadějnou, Wellington též zdůrazňuje „splendid spirits“ lidí, kteří – i když bez naděje a vize – prokazovali mimořádnou vytrvalost a na nic si nestěžovali. Tento pohled ale může být ovlivněn tím, že uprchlíky navštívila v době těsně před jejich přesunem do Bratislavy, o němž již „obyvatelé“ země nikoho mohli vědět.⁶⁹

Ovšem v žádném z těchto dokumentů nehovoří uprchlíci přímo a zůstávají anonymní. Dokonce ani zmiňovaný lékař není nikde označen jménem. Tato absence hlasu uprchlíků samotných je patrná také na pozdějších paměťových dokumentech. Vzpomínky Egona Schwarze zůstávají jediným obsáhlejším svědectvím o životě na poli za Miloslavovem a k dalším zemím nikoho na slovensko-maďarské linii zatím nebylo nalezeno nic srovnatelného. Autorovi se dosud podařilo identifikovat jen malý počet orálněhistorických rozhovorů s lidmi, kteří byli v zemi nikoho na jižním Slovensku (na rozdíl od Zbąszyně). To jistě souvisí i s nedostatkem znalostí o zemi nikoho na straně tazatelů, kteří nekladli doplňující otázky, a katalogizátorů, kteří opatrovali rozhovory metadaty. Výpovědi v identifikovaných rozhovorech jsou většinou velmi stručné: například tehdy šestiletý Isidor Pinkasovič vzpomínal pouze na pobyt ve stanovém táboře na poli (snad u Miloslavova) a na pro něj dosud neznámou stravu: špekáčky.⁷⁰ Tato vágnost dochovaných svědectví však podle všeho nejde pouze na vrub věku narátorů nebo dočasnosti pobytu v zemi nikoho, ale také její neuchopitelnosti a nepojmenovatelnosti, alespoň za použití běžné terminologie popisující zkušenost uprchlíků a/nebo dějin holokaustu. Proto analýza země nikoho nemůže než začínat právě touto absencí a použitou terminologií.

Pro vzpomínky mnoha pamětníků je charakteristické, že přinejmenším improvizovaná země nikoho na demarkační linii nemá místní jméno – jako místo vyloučení, jež nikam nepatří, jej přece ani mít neměla. Ani Egon Schwarz toto místo nepojmenovává – je to prostě prostor na jedné straně vymezený maďarskými a na druhé straně československými ozbrojenci.⁷¹ Například Grigory Beck, který se spolu s rodinou zřejmě ocitl v zemi nikoho u Velkého Kýru, vzpomínal na deportaci z Nitry směrem k Novým Zámčům takto: „...nazývalo se to Niemandland [pamětník používá německý termín v rozhovoru vedeném v ruštině, M. F.], měli jsme tam hlad, nebyla tam voda, nic. Vyvezli nás v pátek večer a nic neřekli – Hlinkova garda, ti fašisté.“⁷² Zoltán Breiner z Humenného, deportovaný jako šestiletý, v době, kdy nastoupil do první třídy, také nezmiňuje

68 Naopak příliš věrohodné není tvrzení Arona Grünhuta, podle nějž bratislavská ortodoxní obec v zemi nikoho u Miloslavova hned na počátku pomocné akce postavila dřevěné baráky. GRÜNHUT 1956, s. 26.

69 NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

70 USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SF VHA), Dave Lux, Interview Code:13251, 14. 3. 1996.

71 SCHWARZ 2009, s. 69-72.

72 USC SF VHA, Grigory Beck, Interview Code: 35975, 23. 11. 1997.

místo – „*tak sme celá naša rodina a desiatky ďalších rodín ostali v hraničnom pásme asi 14 dní. Bývali sme v stohu slamy až do návratu do Humenného.*“⁷³

Snáze než názvem byla země nikoho proto popsána cestou, kterou bylo třeba podstoupit. Schwarz například ve svých vzpomínkách vylíčil deportaci z Dunajské Stredy poté, co se ve městě etablovala maďarská moc. Zvláštním vlakem byli posláni pod dohledem maďarských četníků do neznáma – ve skutečnosti směrem na Bratislavu a byli vysazeni v některé ze zastávek před demarkační čarou. Venkovskou krajinou museli pak – v nejistotě a za pláče dětí – pokračovat pěšky. Noc strávili namačkáni v jakémsi zemědělském stavení a ráno museli bez snídaně pochodovat dále. Ještě předtím byli donuceni strážcům odevzdat cennosti a poslední úspory, a pak je eskortovali na rozbahněné pole mezi liniemi.

Beatrice Wellington se již před návštěvou dozvěděla německý název blízkého místa Mischdorf, ale v samotném popisu návštěvy jej nepoužívá. Před cestou navštívili českého vojenského velitele, který Wellington a jejímu kolegovi s novinářským průkazem vydal propustku a na vojenské mapě ukázal pozici „tábora“. „*Z Bratislavy jsme se vydali autem zhruba ve dvě hodiny. Hlavní silnice touto oblastí byla v maďarských rukou, a tak jsme museli jet polními cestami. 15 km nám trvalo téměř hodinu. [...] Na jednou se na této rozsáhlé pláni zoraných polí a občasných stromů objevil spletenec ostnatých drátů a pár kouřících vyvýšenin. To byl ,tábor‘. Těžko by si bylo možné vybrat bezútešnější a nehostinnější místo.*“⁷⁴

Improvizovaná země nikoho mezi demarkačními liniemi neměla tedy pevné jméno, ani jasné obrysy. Její geografické vymezení proto bylo proměnlivé a bylo často popisováno jako místo za konkrétní obcí nebo mezi přesně určitelnými geografickými prvky. Rozhodnutí, zda a jak pojmenovat, nebo nepojmenovat, vypovídá o vnímání země nikoho jako prostoru postrádajícího základní vlastnosti běžně spojované s fyzickým místem: jasné vymezení, funkce – a jméno. Absence obvyklých fyzických struktur (uliční síť, domy či základní infrastruktura) jistě přispěly k pocitu, že nešlo pouze o deportaci do jiného prostoru, ale také za hranice společnosti řádných občanů. Odmítnutím popsat jej jménem se tak země nikoho, přinejmenším ta improvizovaná na demarkační čáře, stává protikladem skutečného místa jako sociálního prostoru.

Pojem *země nikoho* je doložen přinejmenším od doby raného středověku jako ohraničený prostor a místo vyloučení.⁷⁵ Součástí evropské kulturní tradice a všeobecně srozumitelným referenčním pojmem se však stala teprve jako součást reflexe první světové války. Zachycovala zkušenost vojáků ve válce nového typu a vztahovala se jak k fyzickému prostoru mezi liniemi zákopů, pro něž platila vlastní pravidla, tak i – v přeneseném slova smyslu – k vytržení ze sociálních kontextů domova, školy či práce a nekompatibilitu válečné zkušenosti s tou civilní. Podle historika Erica J. Leeda je v kulturní reflexi první světové války země nikoho ztělesněním liminality válečné

73 VRZGULOVA, Monika. *Deti Holokaustu*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2007, s. 53.

74 NA, f. HO 294, file 53 (Prague correspondence), Zpráva Beatrice Wellington, 17. prosince 1938.

75 LESHEM, Noam – PINKERTON, Alasdair. Re-inhabiting no-man's land: genealogies, political life and critical agendas. In *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2016, roč. 41, č. 1, s. 41-53.

zkušenosti. Je to „*pojmem, který zachycoval esenci zkušenosti poslání za vnější hranice společenského života, umístění mezi známé a neznámé, povědomé a tajemné.*“⁷⁶

Obraz země nikoho mezi frontami první světové války byl v roce 1938 překvapivě snadno, téměř jako samozřejmost, přenesen na situaci uprchlíků mezi hranicemi. Přispěla k tomu nejen podobnost situace lidí zadržovaných v nehostinném prostoru mezi fyzickými liniemi, ale také postavení marginalizovaných lidí ocitajících se mimo „civilizovanou“ společnost. Je ale pozoruhodné, že se tato metafora rozšířila v regionu, v němž za první světové války země nikoho nehrála zásadní roli. Zatímco ta byla charakteristická pro západní frontu s rozvětvenými zákopy a nehostinným prostorem mezi nimi, na východě od německých hranic – kde se v roce 1938 nacházela naprostá většina vojenských zemí nikoho – byly fronty podstatně dynamičtější.

Článek Mileny Jesenské, v němž očividně čerpá ze zprávy Marie Schmolkové, ilustruje tuto aktualizaci válečné země nikoho na podmínky židovských uprchlíků v roce 1938. „*Před mnoha lety jsme viděli v Praze film, který se jmenoval »Země nikoho«,“* píše tato česká novinářka v Peroutkově *Přítomnosti* v textu o uprchlících mezi hranicemi. „*Od té doby jsme neviděli film tak krásný a obávám se, že uplyne mnoho vody, než budou lidé smět říkat a ukazovat pravdu takovým způsobem, jako to tehdy dovedli v Německu.*“⁷⁷ Jesenská odkazovala na německý film z roku 1931 natočený režisérem a scénáristou Victorem Trivasem.⁷⁸ V něm svede osud dohromady pět vojáků z válčících armád v zákopu v zemi nikoho: Francouze, Angličana, Němce, černocho (sloužícího v britské armádě) a ruského Žida. Jak poznamenal filmový historik Jerzy Toeplitz, nejde o zřetelně vykreslené, individualizované postavy, ale o symboly. Každý z nich ve filmu hovoří vlastním jazykem a nese vlastní identitu, a přesto postupně nacházejí společnou řeč a odhalují nesmyslnost války. V závěrečné scéně společně vyjdou ze zákopu a překračují ostnatý drát. Neudiví proto, že po nástupu nacistů v roce 1933 padl tento protiválečný film za oběť cenzuře.⁷⁹

Co se ve filmu, jehož děj se odehrával za první světové války, ještě před pár lety zdálo vzdálenou minulostí, je nyní podle Jesenské „*za humny, co by kamenem dohodil*“. Navíc zatímco ve filmu se země nikoho stává místem usmíření nepřátelských vojáků, zemi nikoho roku 1938 chyběla jakákoli optimistická perspektiva. Jesenská zdůrazňuje postavu ruského židovského vojáka, který v důsledku šoku z výbuchů ztratí řeč. Zajímal ji nejen její představitel, herec Wladimir Sokoloff, muž s „*typickýma očima židů: tmavýma, smutnýma očima, hledícíma z věků do věků*“. Postavu samotnou považovala za věšteckou: „*[...] člověk němý mezi mluvícími, poznamenaný i mezi vyhoštěnými...*“⁸⁰ Touto kulturní reprezentací Jesenská vytváří narativní spojení mezi liminální zkušeností zákopové války a židovským osudem vyháněných lidí bez domova. Kdo

76 LEED, Eric J. *No man's land. Combat & identity in World War I*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1979, s. 15.

77 JESENSKÁ, Milena. V zemi nikoho. In *Přítomnost*, 1938, roč. 15, č. 52, s. 828-829; z tohoto článku cituje řada prací, například NIŽŇANSKÝ 1999, s. 56.; WEIN, Martin Joachim. *History of the Jews in the Bohemian Lands*. Leiden; Boston : Brill, 2016, s. 180.

78 TRIVAS, Victor. *Niemandsland / Hell on Earth*. 1931. Dostupné na internetu: <http://archive.org/details/HellOnEarth/>

79 TOEPLITZ, Jerzy. *Geschichte des Films, sv. 2: 1928 – 1933*. Berlin : Henschel, 1976, s. 219-220.

80 JESENSKÁ 1938.

jiný než němý židovský voják měl reprezentovat vyloučené uprchlíky bez hlasu, beze jména a bez zastání.

Zóna ilegality

Země nikoho svými vlastnostmi negovala důvod, pro nějž vznikla: snahu o ochranu přesně definovaných hranic, jež měly oddělovat suverénní státy a znemožňovat ilegální přechod. Místo toho lidé v nejasně určeném prostoru mezi liniemi zpochybňovali suverénní moc národního státu a spoluvytvářeli rozsáhlé zóny ilegality charakteristické pašováním, černým obchodem a korupcí. Vzpomínky Arona Grünhuta, jež byly dosud interpretovány především z perspektivy pomoci a záchrany,⁸¹ představují cenný dokument přibližující rozšíření nelegálního jednání jako součásti humanitární práce, a to i přes nepřesnosti, pravděpodobné zveličování vlastních zásluh a jednostrannost ve vztahu k sionistickým a ostatním pomocným aktivitám. Grünhut a podobní však byli ideálními pomocnými pracovníky nejen pro organizační a materiální zázemí ortodoxní obce, ale také pro zkušenost, která se hodila pro pomoc v dynamické situaci bez pevných pravidel. Se znalostí regionu a jazyků, platnými doklady a schopností improvizace neváhal Grünhut apelovat a přesvědčovat, ale také podplácet a pašovat, aby pomohl souvěrcům v nouzi.

Například již v dubnu 1938 intervenoval u maďarských úřadů ve prospěch skupiny 28 Židů vyhnaných z Frauenkirchenu v Burgenlandu, kteří byli zadrženi na maďarské hranici poblíž Karlburgu (Rusovce), kde ve stáji, na slámě, očekávali své vrácení přes hranice. Líčil svou intervenci u místního velitele pohraniční stráže, na kterém přes jeho původní odmítavý postoj neústupností a slzami vymohl jednodenní odklad odsunutí uprchlíků zpět do Rakouska. Následně se mu podařilo v Budapešti získat povolení vedoucího organizace KEOKH (Centrálního úřadu pro kontrolu cizinců), Akose Amona Pasztoie,⁸² který souhlasil s ilegálním přesunem této skupiny na Slovensko. Za pomoci místních Židů byli pak v noci na povozech dopraveni k Dunaji u obce Rajka a v dobře připravené pašerácké akci na rybářských člunech přepraveni do Gutoru (Hamuliakovo). Českoslovenští pohraničníci byli očividně podplaceni a v určenou hodinu se stáhli. Ještě téže noci byli zachráněni a osobními auty rozvezeni na různá místa na Slovensku.⁸³

Podobným způsobem se snažil pomoci skupině zhruba 60 Židů z Kittsee a Pamy, kteří byli v polovině dubna 1938 v noci nacisty na člunech převezeni na ostrov pod Děvínem (Theben). Bratislavská ortodoxní obec si na policejním ředitelství vymohla, aby jim mohla poskytnout bezodkladnou pomoc – stravu a oblečení, nedokázala ale zabránit jejich vrácení přes hranici. Na krátkou dobu jim Grünhut zajistil provizorní ubytování na statku na rakouském území, kde se stýkaly hranice všech tří států; potom byli v zemi nikoho v Rajce. Brzy se však ukázalo, že ilegální převoz přes Dunaj již kvůli zostřeným bezpečnostním opatřením není možný, a tak vynalézavý Grünhut

81 MOZER, Martin (ed.) *Aron Grünhut. Záchranca Židov a bojovník za ľudské práva*. [s. l.]: Paradysio.

82 K činnosti organizace KEOKH viz FROJIMOVICS, Kinga. *I have been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933 – 1945*. Jerusalem: International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, 2007.

83 GRÜNHUT 1972, s. 9-12.

musel hľadať iné riešenie: v tomto prípade sa ortodoxní obci podařilo zajištit vlečný člun francouzskej plavebnej spoločnosti, ktorý kotvil v bratislavskom zimnom prístavu a nyní byl přesunut na maďarskou stranu Dunaje k Rajce. Na něm našli burgenlandští Židé na niekoľik mesíců dočasné útočišče.

Tuto zkušenost a stejné schopnosti uplatňoval také při pomoci Židům na poli za Miloslavovom. Zprávu o nich bratislavské ortodoxní obci přinesl rolník, který si vypořezaných povšiml, když jel obdělávat pole – byl mezi nimi také jeho známý. Grünhut organizoval spolu s dalšími členy židovské obce pomocnou akci: dodávali potraviny a další potřeby a do země nikoho přitáhli několik stěhovacích vozů. Podobně jako v předchozích pomocných akcích se nebáli ilegálního pašování lidí: V nákladních vozech, kterými přiváželi zásoby, pak aktivisté tajně převáželi některé z vyhnanců zpět na Slovensko, zatímco českoslovenští vojáci, zásobení cigaretami, nedbale kontrolovali.⁸⁴ Tímto způsobem se zachránil i Egon Schwarz a jeho rodiče: jednoho dne v řidiči nákladního vozu se zásobami poznali jejich energického strýce z Bratislavy. Nenápadně vklouzli na korbu a skryti pod vyprázdněnými pytli dojeli do Bratislavy, kde se schovali u příbuzných.⁸⁵

Opuštění ve vnitrozemí

V patové situaci mezi (česko)slovenskými a maďarskými vládami převzaly zřejmě iniciativu místní úřady a styční důstojníci obou armád, kteří na konci listopadu nejméně dvakrát jednali ve Velkém Kýru. Slovenská strana se zavázala přestat s vypovídáním Židů, bez ohledu na státní příslušnost, a slovenská vláda nakonec povolila vpustit na slovenské území Židy, kteří se mohou prokázat tamější příslušností – ostatní, tj. Židy příslušné do Polska, Čech či Podkarpatské Rusi je možné odeslat pouze tam.⁸⁶ Na základě výše zmíněného nařízení z 8. prosince 1938 pak byli převzati ostatní lidé ze země nikoho.

Nicméně to nemělo znamenat změnu jejich statutu: spíše se, podobně jako ve Zbažyni či v jihomoravských Ivančicích, jednalo o přesun země nikoho, ve smyslu vyloučení a odmítnutí zodpovědnosti státu, do vymezených prostorů ve vnitrozemí. Internační tábory vnímala slovenská vláda *de facto* jako enklávy vně legálního rámce národního státu: podle nařízení z 8. prosince neměli mít jejich nucení obyvatelé dokonce povinnost zaříditi si povolení pobytu podle zákona o pobytu cizinců z roku 1935 – jako by ani nebyli na území Česko-Slovenska. Důsledkem bylo naprosté opuštění uprchlíků v zemi nikoho – té první, improvizované, stejně jako její pozdější organizované podoby. S opuštěním šla ruku v ruce závislost na židovské sociální péči. Ortodoxní židovská obec v dopise Tisovi, v němž na konci listopadu 1938 apelovala na převzetí uprchlíků na slovenské území, přislíbila „*hradiť všetky možné výlohy tak, aby s pripustením spomenutých osôb na územie Slovenska ani krajine ani jednotlivým obciam žiadne výdavky nevznikli.*“⁸⁷ Internované se zavázala na

84 Tamže, s. 27.

85 SCHWARZ 2009, s. 72-73.

86 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 74226/38 prez., Telefonické hlášení okresního náčelníka Náčina, 24. listopadu 1938.

87 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Žádost ústřední kanceláře ortodoxních židovských obcí, 29. listopadu 1938.

vlastní náklady ubytovat v oddělených budovách pod přísným policejním dozorem a postarat se též o stravu a léčení.

Uprchlíky z Velkého Kýru nejprve převzal okresní úřad v Nitře a umístil je v „*koncentračním táboře*“ v židovské nemocnici v Nitře, kde byli dezinfikováni (a zřejmě také ve Zlatých Moravcích) – odtud byli následně přebíráni jednotlivými okresními úřady.⁸⁸ Ze 158 lidí 50 převzaly jiné okresy: 17 Židů bylo například umístěno ve zvláštním domě v Topolčanech, osm v piešťanském židovském starobinci a tříčlená rodina v židovském chudobinci v Bánovcích nad Bebravou.⁸⁹ Přinejmenším tábory v Nitře a Topolčanech existovaly alespoň do začátku února 1939.⁹⁰

Ne všichni byli ale internováni – pro to na mnoha místech nebyly vhodné prostory a okresní hejtmané to ani někdy nepovažovali za nezbytné. Do Diviacké Nové Vsi se tak – po dezinfekci v Nitře – mohla vrátit čtyřčlenná rodina s polským občanstvím. Dostali lhůtu do 1. března 1939 na uspořádání osobních záležitostí a „*dobrovolné*“ vystěhování.⁹¹ Přinejmenším sedm deportovaných bylo uvolněno z tábora v Nitře a mohli se vrátit do Zlatých Moravců, když místní židovská obec přijala záruku za jejich vydržování.⁹² Z těch, kteří nebyli převzati, okresní náčelník v Nitře 31 odeslal do domovských obcí na Podkarpatské Rusi a zbylých 77, kteří většinou byli bez občanství nebo jejich příslušnost byla sporná, internoval v židovské nemocnici v Nitře.⁹³

Podobně probíhalo přebírání lidí u Miloslavova. Dne 9. prosince se například směla do Pezinku na tři měsíce vrátit šestičlenná rodina – tam měli do svého vystěhování žít pod policejním dohledem (podle všeho tam však zůstali až do deportací v roce 1942).⁹⁴ Dne 19. prosince československé úřady z Miloslavova převzaly 118 „*židovských příslušníků*“, mezi nimi 36 dětí. Byli umístěni v improvizovaném táboře v Kühmeyerově hostinci u Červeného mostu (Rote Brücke) na okraji Bratislavy a pečovala o ně bratislavská ortodoxní obec.⁹⁵ Podle vzpomínek Arona Grünhuta však němečtí majitelé hostince dali židovské obci po krátké době výpověď a tábor byl přesunut do prázdných objektů blízke Patrónky, bývalé muniční továrny.⁹⁶

V improvizované ubytovně na Červeném mostě panovaly velmi stísněné podmínky. Prostor byl rozdělen dřevěnými přepážkami a byl vytápěný, ale nedal se snadno odvětrávat. Kvůli nedostatku místa nebylo možné oddělit nemocné do zvláštní místnosti. Uprchlíkům byl povolován pouze občasný pobyt na dvoře, většinu doby ale museli trávit uvnitř – z toho měla vycházet narůstající podrážděnost a hádky kvůli maličkostem.

88 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 2994/39 prez., Hlášení okresního náčelníka v Hlohovci, 30. ledna 1939.

89 SNA, f. KÚ BA, k. 309, Hlášení okresních náčelníků v Topolčanech, 13. února 1939, v Piešťanech, 22. prosince 1938, v Bánovcích nad Bebravou, 31. ledna 1939.

90 JDC Archives, f. New York Office 1933 - 44, file 541, Report on the refugee camp in Bratislava – Rote Bruecke, 8. února 1939 (překlad).

91 SNA, f. KÚ BA, k. 309, Hlášení okresního náčelníka v Prievidzi, 2. února 1939.

92 FIAMOVÁ 2011a, s. 230.

93 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení okresního náčelníka v Nitře, 21. února 1939.

94 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení okresního náčelníka v Modre, 7. února 1939; Databáze obětí Yad Vashem, Dostupné na internetu: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?itemId=1065242>.

95 SNA, f. KÚ BA, k. 309, č. j. 77581/38 prez., Hlášení policejního ředitele v Bratislavě, 31. ledna 1939.

96 GRÜNHUT 1972, s. 30-31.

O stupňující se nejistotě a pocitu vyloučení vypovídá též stížnost uprchlíků, v níž požadují, aby byli lépe informováni o jednáních o emigraci v Paříži a v Londýně.⁹⁷

Tábor u Červeného mostu a následně na Patrónce umožňuje zařadit zkušenost země nikoho do širších souvislostí. Především vyloučení Židů do zvláštního prostoru úzce souviselo s nuceným vystěhovalectvím: židovské organizace při likvidaci země nikoho slibovaly rychlé vystěhování uprchlíků. Podobně jako v případě skupiny burgenlandských Židů, kteří po měsíce přežívali na nákladním člunu zakotveném na Dunaji, prioritizoval HICEM a další organizace emigraci lidí ze země nikoho na slovensko-maďarském pomezí. Týkalo se to též těch, kteří odtud ilegálně utekli:

Egonu Schwarzovi a jeho rodičům paradoxně pobyt v zemi nikoho pomohl k další emigraci a pravděpodobně zachránil život. Za pomoci židovské vystěhovalécké organizace HICEM v Praze a Paříži se mohli na jaře 1939 ve Francii nalodit na loď do Jižní Ameriky, vybaveni vízy do Bolívie.⁹⁸

Souvislost s vystěhovalectvím nebyla pouze organizační, ale také prostorová – vytvářením de facto extrateritoriálních emigračních či transmigračních zařízení či táborů. Také v Červeném mostu byla emigrace klíčovým tématem: pomocné organizace zde vybíraly vhodné kandidáty pro cestu do Velké Británie či děti, které mohly být zařazeny do dětských transportů. Isidor Pinkasovič uvedl, že ze země nikoho byli odvezeni do internačního baráku v Červeném mostě: pamatoval si – pro dítě z Podkarpatské Rusi – obrovskou budovu, v níž je měla hlídat Hlinkova garda. Přes běžný zákaz vycházení směly děti v doprovodu vychovatelů občas na výlety. Jeho jednou z posledních vzpomínek na rodiče byl svátek Purim strávený v táboře, při němž se tatínek převlékl do masky. Pamatoval si dvě návštěvy mladé anglicky hovořící sociální pracovnice, jež nakonec rodiče přesvědčila, aby jej i s o rok starším bratrem poslali dětským transportem do Anglie.⁹⁹ Z Červeného mostu byli odvezeni do Prahy – údajně v den okupace českých zemí, 15. března 1939.¹⁰⁰

Kontinuita tábora u Červeného mostu a později na Patrónce, v němž bylo možné shromažďovat další cizí Židy i ty bez státní příslušnosti, zatím nebyla předmětem detailnějšího výzkumu. Například podle zprávy z února 1939 na Červený most přibyl další uprchlík bez státní příslušnosti, který byl několikrát poslán přes slovensko-maďarskou hranici a přes polskou hranici a který strávil měsíc ve vězení kvůli ilegálnímu návratu do Bratislavy. Teprve na základě intervence byl přesunut do uprchlického tábora.¹⁰¹ Patrónka se také brzy stala průchozím táborem pro transporty středoevropských Židů do Palestiny,¹⁰² s nimiž také přinejmenším někteří z uprchlíků ze země nikoho odcestovali. V roce 1942 byla pak Patrónka znovuotevřena jako shromaždiště před deportacemi židovských žen do Osvětimi.¹⁰³

97 JDC Archives, f. New York Office 1933 - 44, file 541, Report on the refugee camp in Bratislava – Rote Bruecke, 8. února 1939 (překlad) and letter from the refugee camp in Bratislava to Dr. Platchik.

98 SCHWARZ 2009, s. 74-83.

99 Je možné, že šlo o Beatrice Wellington – také její návštěva v zemi nikoho u Miloslavova jen den před jejím uzavřením mohla souviset s pomocí s vystěhováním.

100 USC SF VHA, Interview Code:13251, Dave Lux, 14. 3. 1996.

101 JDC Archives, f. New York Office 1933 - 44, file 541, Report on the refugee camp in Bratislava – Rote Bruecke, 8. 2. 1939 (překlad).

102 Viz např. USC SF VHA, Interview Code: 24364, Liselotte Steckl, 18. 12. 1996.

103 FIAMOVÁ, Martina. Koncentračné stredisko Bratislava – Patrónka. In MEDVECKÝ, Matej (ed.) *Fenomén*

Až do odvolání...

„*Horká voda, mýdlo, postel! Od této noci vím, co je to luxus,*“ reflektoval Schwarz svůj ilegální návrat do „civilizace“. Ale jeho dalším životem a dlouhým putováním Jižní Amerikou, a nakonec Spojenými státy ho doprovázelo ještě další poznání nabyté v zemi nikoho, „*že každá příslušnost, každé právo, každé společenství spočívá na iluzi, zapůjčeny až do odvolání těmi u moci, mohou být odebrány podle jejich rozmaru.*“¹⁰⁴

Význam vyloučení z občanství, zakoušený a vizualizovaný v improvizovaných tábořištích mezi liniemi, přesahuje jejich omezený prostorový a časový rámeček. Zkoumání země nikoho roku 1938 tak vede ke kritickému pohledu na národní stát. Političtí filozofové Hannah Arendt a Giorgio Agamben ve svých pracích reflektovali vylučování uprchlíků moderními národními státy a jejich zbavování práv (či samotného práva mít práva). Arendt se zaměřila na situaci lidí bez státního občanství a vytváření „bezdomovectví“, zatímco Agamben teoretizoval fenomén zvláštního stavu jako státem vytvořeného prostoru, v němž se právo míchá s bezprávím a v němž jsou vylučovaní redukováni na pouhý, biologický, život.¹⁰⁵ Ovšem jestliže oba vlivné přístupy jsou vynikajícím nástrojem pro kritiku vylučujících tendencí národních států, nepočítají zároveň se situací absence státu nebo přímého fyzického násilí. Ačkoli Agambenův výjimečný stav může být užitečnou metaforou pro proces vyloučení, který vedl k izolaci v zemi nikoho, podobně jako dokumenty státu končí na jeho „hranici“. Pro výzkum holokaustu, stejně jako uprchlíků, je zkušenost země nikoho roku 1938 cenná tím, že přitahuje pozornost k situacím, v nichž jsou stát nebo další dominantní či násilní aktéři nepřítomní, a umožňuje promýšlet limity národního státu a na něj navázaných interpretací a přístupů.

I když byla země nikoho zdánlivě zlikvidována již po několika týdnech, v prosinci 1938, ve skutečnosti byl prostor vyloučení a vzdání se zodpovědnosti státu pouze přesunut z demarkační linie do vnitrozemí. V Nitře, Červeném mostu, na Patrónce a na dalších místech, nebo například v jihomoravských Ivančicích, přetrvávaly prostory, v nichž byli izolováni lidé, za něž stát odmítal přijmout zodpovědnost a k nimž přistupoval, jako by nebyli na jeho území. Jestliže James Ward upozorňuje na zásadní vliv první Vídeňské arbitráže a slovenských obav o udržení národního území na další průběh pronásledování a genocidy Židů, stejně tak je důležité sledovat delší život země nikoho, její nejasné hranice, kontinuitu a rozšiřování do vnitrozemí.

Větší frekvence, zvyšující se počty postižených a delší trvání země nikoho na hranicích středovýchodní Evropy roku 1938 souviselo s několika faktory: radikalizací pronásledování a vyhánění Židů v nacistickém Německu a uzavírání hranic pro uprchlíky, zejména těch židovských. Teritoriální revize ve prospěch nacistického Německa a později Maďarska a Polska uvedly do pohybu základy národních států vytvořených v roce 1918 a znejistily jejich hranice, občanství i politické systémy. Země nikoho

Bratislava. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 21. – 22. septembra 2010. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011, s. 230-250.

104 SCHWARZ 2009, s. 73.

105 ARENDTOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu*. Praha : OIKOYMENH, 1996; AGAMBEN, Giorgio. *Homo sacer. Suverénní moc a pouhý život*. Praha : OIKOYMENH, 2011.

doprovázela rozsáhlé revize občanství, v jejichž rámci v Rumunsku, Polsku, Československu i dalších zemích byli Židé považováni za cizí a zbavováni státní příslušnosti. Ačkoli bylo československé vládní nařízení o přezkumu občanství z ledna 1939 zaměřeno zejména proti židovským uprchlíkům z českého pohraničí, uplatňovala slovenská autonomní vláda podobný přístup k Židům s domovským právem v odtrženém pohraničí a těm, kteří se na Slovensko přistěhovali. Významná část deportovaných navíc podléhala revizi občanství polských Židů žijících v zahraničí.

V přeneseném slova smyslu se země nikoho stala symbolem masového zbavování Židů ve středovýchodní Evropě formálního občanství a občanských práv. Přístup, který byl v roce 1938 testován na židovských vyhnancích a uprchlících, byl například jen o něco později uplatněn na všechny slovenské Židy, bez ohledu na formální občanství. Země nikoho tak ukazuje na význam uprchlíků v transnacionálních procesech eroze občanství Židů a na to, že přechod k chápání židovských občanů jako uprchlíků či nepřislušejících „východních Židů“ nebyl pouze výsledkem tlaku a vlivu nacistického Německa, ale vstupovaly do něj také lokální aspekty a iniciativy. Jak ilustrují slovenské deportace z listopadu 1938 a země nikoho na československo-maďarské demarkační čáře, hrála v něm významnou roli také vzájemná interakce národních států ve středovýchodní Evropě, jež skrze vylučování uprchlíků a na svých hranicích komunikovaly měnící se představy o židovském občanství v tomto multietnickém regionu.

Cituj:

FRANKL, Michal. Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 92-115. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.7>

...

Mgr. Michal Frankl, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Gabčíkova 2362/10
Praha 8
182 00
Česká republika
frankl@mua.cas.cz

Vznik a činnosť Židovskej ústrednej úradovne

Katarína Mešková Hradská

Abstract:

MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína: The Establishment and Activities of the Jewish Central Office.

The Jewish Central Office was established as a result of the political changes that took place after the establishment of the Autonomous Slovakia in October 1938. It was an attempt by some Zionists, Jewish Zionist Party leaders, to adapt to the new reality. The relatively short period of the existence of the Jewish headquarters was not only marked by an internal struggle between Zionists and members of the Orthodox Jewish religious community but also by loyalty to the government of Jozef Tiso.

Keywords: Jewish Central Office, Jews, Zionists, Orthodox, Loyalty, Autonomous Government, Jewish Newspaper

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.8>

Židovská komunita na Slovensku a jej politická reprezentantka v podobe Židovskej strany¹ prechádzali pred vznikom autonómneho Slovenska turbulentnými zmenami. Od roku 1919 celoštátne pôsobiaca Židovská strana, zložená väčšinou zo sionistov, si nárokovala na spojenie celej židovskej komunity. Hlavné body jej pomerne všeobecne ladeného programu sa týkali politického zjednotenia československých Židov s cieľom dosiahnuť ich zastúpenie v Národnom zhromaždení, čo zodpovedalo ambíciám (pražskej) Národnej rady židovskej. Tá svoje požiadavky sformulovala do základných programových téz: uznanie židovskej národnosti vrátane možnosti slobodne sa prihlásiť k židovskej národnosti, preferovať občiansku i verejnoprávnu rovnoprávnosť s ostatným obyvateľstvom republiky, vytvorenie kultúrnej samosprávy vrátane židovskej výchovy a pestovania hebrejčiny, ale aj boj proti antisemitizmu, ktorý sa stal zásadným problémom narúšajúcim dovtedajšiu rovnováhu vzťahov medzi majoritou a minoritou. Zástupcovia Židovskej strany preto vyzývali predstaviteľov republiky, aby nedovolili prerastanie antisemitizmu a aby včas zasiahli proti akýmkoľvek prejavom neznášanlivosti voči židovskej minorite a proti obmedzeniu občianskych práv Židov.

* Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA č. 2/006/16: *Politické, kultúrne a ekonomické elity židovskej komunity v rokoch 1918 – 1945*. Vedúca riešiteľského kolektívu PhDr. Katarína Mešková Hradská, PhD.

¹ Vznikla v januári 1919 v rámci prvého celoštátneho stretnutia národných Židov, ktorý demonštroval vôľu presadiť práva občanov židovskej národnosti. Jej členská základňa bola zložená väčšinou zo sionistov. Bližšie pozri: MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. Formovanie židovskej národnej myšlienky po vzniku 1. ČSR. In HANULA, Matej – KŠIŇAN, Michal (eds.) *Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou*. Bratislava: VEDA, 2017, s. 107-114.

Slovenskí Židia tvorili integrálnu súčasť československého židovstva. Po prvom zjazde národných Židov (Praha, 4. – 6. januára 1919) sa v marci 1919 v Piešťanoch konštituoval Ľudový zväz Židov pre Slovensko, ktorý nadviazal na činnosť Národnej rady židovskej a aj v nasledujúcom období s ňou aktívne spolupracoval pri obhajobe politických, sociálnych a ekonomických záujmov slovenských Židov. Na Slovensku okrem toho časom pôsobilo aj viacero menších židovských strán, ktoré sa pred parlamentnými aj komunálnymi voľbami síce usilovali upevniť svoje pozície, ale v konečnom dôsledku nijako výrazne neovplyvnili výsledky volieb ani politické ambície svojich predákov. Dlhodobé rozdielne náhľady na židovskú politiku na Slovensku, ktorú v priebehu rokov vedenie Židovskej strany označilo za nezlučiteľnú so základnými sionistickými princípmi, sa v roku 1929 podpísalo pod štiepenie celoštátnej Židovskej strany. Výsledkom tohto procesu bolo odpútanie sa od pražskej centrály a vytvorenie samostatnej Židovskej strany na Slovensku. Strana v rôznych podobách, sprevádzaných vnútrostraníckymi rozpormi, jestvovala až do konca októbra 1938, keď bola nútená zastaviť svoju činnosť.² Treba poznamenať, že slovenská odnož Židovskej strany bola v podstate snahou, či viac-menej úspešným pokusom o etablovanie sa na politickej scéne. Jej vnútorná organizácia a v neposlednom rade aj početné personálne nezhody i názorové rozpory voličov však boli zdrojom napätia. Ani to nezabránilo paradoxnej situácii: na politickej scéne Československa pôsobili dve Židovské strany. Jedna so sídlom v Prahe a neskôr v Moravskej Ostrave (v záverečnej fáze ju viedol Emil Margulies) a druhá v Bratislave pod vedením Júliusa Rejsza. Ten sa postupne stal hybnou silou slovenského židovstva, odmietol pražskú diktatúru a chcel na Slovensku vybudovať organizačne silnú provládnu stranu, nezávislú od pražských politických exponentov, stranu s vlastným politickým programom a vzťahujúcou sa členskou základňou.³ V marci 1939, keď bol rozpustený pražský parlament, ukončila svoju činnosť aj Židovská strana s centrálou v Moravskej Ostrave.

Vznik Židovskej ústrednej úradovne

Zmeny, ktoré sa na Slovensku uskutočnili na jeseň 1938, signalizovali nielen zmenu politickej orientácie, ale aj nárast antisemitizmu a prehlbovanie protižidovských nálad v spoločnosti. Na túto hrozbu sa v Židovskej strane síce usilovali včas reagovať, avšak veľa priestoru na svoje aktivity už nemali.

Po vyhlásení autonómneho Slovenska v októbri 1938 sa Židia na Slovensku ocitli na prahu novej reality. Vývoj nového Slovenska, ktorý síce označili za dynamický, zároveň ho chápali aj ako dejinný zvrät, ktorý ich oprávnil k vyjadreniu presvedčenia, že nové Slovensko pod vedením Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ)

2 MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. *Vznik židovských politických strán na Slovensku po vzniku 1. ČSR*. V tlači. Okrem Židovskej strany bola rozpustená aj strana Poale Sion, ako aj všetky židovské záujmové spolky – pozn. aut.

3 Nie je cieľom tejto štúdie podrobne sa zaoberať zložitou problematikou Židovskej strany a jej miestom v politickom systéme medzivojnového Československa, čo je predmetom ďalšieho výskumu autorky. Bližšie k téme pozri aj: BOREK, David. Židovské strany v politickom systéme Československa 1918 – 1938. In *Moderní dějiny*, 2003, roč. 11, s. 65-199; CRHOVÁ, Marie. Politické strany a politika židovské menšiny. In MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel (eds.) *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004. 1. Období 1861 – 1938*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2005, s. 965-985.

židovskej komunite zabezpečí možnosť ďalšej existencie a rozmachu. Toto vyjadrenie Oskara Neumanna, sionistu a popredného predstaviteľa Židovskej strany, však možno chápať s určitými rezervami. Nádej na prosperitu totiž nepochybne sprevádzali aj obavy z dôsledkov neskrývanej protižidovskej politiky HSLS, ktorá nadobúdala charakter štátnej politiky.

Postavenie slovenských Židov po októbri 1938 bolo ovplyvnené zmenou politickej klímy. Sionisti zo zaniknutej Židovskej strany avizovali vznik novej organizácie, ktorá by reagovala na spoločenské zmeny. Bratislavské *Židovské noviny*⁴ oznámili, že 4. novembra 1938 sionista Oskarom Neumann⁵ spolu s Eugenom Wintersteinom⁶, Otom Löblom⁷ a rabínom Arminom Friederom⁸ založili Židovskú národnú radu pre Slovensko. Vo vyhlásení, ktoré vzápätí predložili židovskej verejnosti, vyjadrili presvedčenie, že mladé autonómne Slovensko bude potrebovať pokojné a harmonické spolužitie všetkých občanov vrátane Židov, ktorí „ako prvok pokoja, hospodárnosti a kultúrneho snaženia budú môcť ponúknuť dobré a cenné služby“⁹.

Predstavitelia židovskej komunity v novej vláde videli možného garanta svojich občianskych aj náboženských slobôd. Na mieste je otázka, či mali inú voľbu. Vzhľadom na okolnosti im však nič iné ani zostávalo, len verbálne novú vládu podporovať a prejavovať sa ústretovo. Preto sa k novému režimu a k vládnej moci stavali od začiatku lojálne. Nádejali sa, že nová vláda bude mať záujem o súčinnosť Židov pri riešení problémov, ktoré budú Slovensko sprevádzať. Aby zmobilizovali svojich súvercov a usmernili ich, prípravný výbor Židovskej národnej rady pre Slovensko vydal Manifest, v ktorom stálo:

„Uskutočnil sa dávny sen národa slovenského za autonómiu. Slovenské židovstvo privítalo tento akt spontánnymi prejavmi lojality. Uistili sme vládu slovenskú, že sme ochotní úprimne spolupracovať na zvelaďovaní dŕžavy slovenskej a že úprimne chceme pomáhať pri spravodlivom rozložení všetkých problémov. Dávame svoje sily do služieb Slovenskej Krajiny a tohto štátu, lebo chceme ich zdarný vývoj a úspech. Zapojujeme sa do práce ako celok a každý jednotlivec a preto chceme sa vnútorne posilniť a zjednotiť pre ťažké úlohy, ktoré nás čakajú.

Preto chceme ako Židia ďalej pestovať svoj náboženský a národný život, aby sme predovšetkým židovskej mládeži v najužšom spojení s našimi všetkými ethnic-

4 *Židovské noviny*, orgán Židovskej strany a sionistov. Založené 20. mája 1938 v Bratislave. Vydavateľ Eugen Winterstein, zodpovedný redaktor Oto Löbl, tlač Kníhtlačiareň Ehrenthal, Ventúrska 7 Bratislava, náklad 3 000 kusov.

5 Oskar Jirmejahu Neumann (1894 – 1981) – sionista, spoluzakladateľ a člen vedenia Židovskej ústrednej úradovne, neskôr Ústredne Židov, na jeseň 1944 deportovaný do Serede, odtiaľ do Terezína, po vojne pracoval ako vedúci združenia robotníkov pracujúcich v Izraeli (tzv. Histadrut).

6 Eugen Winterstein (1903 – 1970) – pôvodne zubný technik, vedúca osobnosť sionistického hnutia na Slovensku, spoluzakladateľ a člen vedenia Židovskej ústrednej úradovne, vydavateľ *Židovských novín*. V roku 1939 emigroval do Palestíny.

7 Oto Löbl (1903 – 1970) – právnik, spoluzakladateľ a člen vedenia Židovskej ústrednej úradovne, po roku 1939 emigroval do Palestíny.

8 Armin Frieder (1911 – 1946) – rabín v Novom Meste nad Váhom, spoluzakladateľ a člen vedenia Židovskej ústrednej úradovne, neskôr člen ilegálnej Pracovnej skupiny pri Ústredni Židov, na jeseň 1944 deportovaný do Serede, v apríli 1945 utiekol z transportu.

9 *Židovské noviny*, roč. 1, č. 20, 4. novembra 1938, s. 1.

kými hodnotami dodali duševný a mravný obsah, zvlášť nutný pre ťažký život dneška. To znamená zachovať a vybudovať všetky naše kultúrne, náboženské, hospodárske a sociálne inštitúcie, dobudovať tieto inštitúcie zriadením organizácií, poverených všetkými životnými a národnými problémami židovstva. Úlohy, ktoré treba vyriešiť ako nasledovné: musíme čím skôr započat' s ďalekosiahlym prevrstvovaním, čo do povolania zriaďovať poradne pre voľbu zamestnania, sprostredkovateľne práce a taktiež akademická mládež nutne potrebuje ustanovizne podporné a hospodárske. Šport a telovýchova, ktoré boli až dosiaľ v našich židovských telocvičných a športových spolkoch úspešne pestované, musíme pestovať i naďalej, lenže intenzívnejšie než dosiaľ.

Organizácia celého židovského života, židovská hospodárska a úverná pomoc, ochrana našich oprávnených životných záujmov si vyžaduje koncentrovanie všetkých židovských síl. Konečne musí byť riešená cieľavedome ústredne organizácia vystáhovalectva.

K riešeniu týchto a tiež iných sa zatiaľ nie presne vymedzených úloh spojili sa dnešným dňom všetky židovské organizácie na Slovensku v Židovskú národnú radu, ktorá sa bude snažiť upraviť v dohode s vládou krajiny Slovenskej životne dôležité problémy židovstva na Slovensku, zapadajúce do jej kompetencie.

Židia!

Učme sa od okolitého sveta!

Jednota, disciplína a cit povinnosti to sú veľké tvorivé sily, ktoré je nám treba k rozumnej úprave nášho života.

Voláme Vás všetkých k zodpovednej a dôveryhodnej spolupráci.¹⁰

Z uvedeného je zrejmé, že prípravný výbor Židovskej národnej rady pre Slovensko načrtnol úlohy, ktoré bolo treba naliehavo riešiť. Okrem organizovania celého židovského života vrátane prevrstvovania na rozličné povolania išlo o zriaďovanie poradní pre voľbu zamestnania, vytvorenie sprostredkovateľní práce, ale aj o pomoc pre akademickú mládež, školstvo, telovýchovu a šport. Ako pozitívne sa javí, že ešte koncom novembra 1938 Židovská národná rada zastrešovala všetky vtedajšie židovské organizácie, ktoré v tom čase ešte mohli fungovať. Charakterizovala ich rôznorodosť a aj to, že Židia často nenašli spoločný prienik a postupovali nekoordinovane. Jednotní neboli ani v politickej rovine. Proti sebe stáli prívrženci sionistického smeru, združení v Židovskej strane, a predstavitelia ortodoxnej náboženskej orientácie.¹¹ Ich spor o politické postavenie mal svoje korene ešte v časoch, keď sa v Prahe začala formovať celoštátna organizácia československého židovstva. Nepretržité spory sionistov a ortodoxných Židov nedávali nádej na

¹⁰ Tamže.

¹¹ Sionizmus propagoval ideu židovského národa na vlastnej pôde, teda v Palestíne. Prinášal novú interpretáciu židovstva, vnímal ho ako moderné národné spoločenstvo, resp. ako moderný židovský nacionalizmus. Idey sionizmu prenikali na Slovensko pomalšie ako v Čechách. Slovenské židovstvo bolo z veľkej časti ortodoxné, konzervatívne a myšlienku sionizmu v podstate odmietalo. Prívrženci ortodoxného smeru vo svojej filozofii uprednostňovali rabínov, v rukách ktorých sa mala sústrediť všetka moc.

skoré zjednotenie a v podstate trvali až do obdobia, keď sa najviac očakával ich jednotný postup a spoločná obrana proti nastupujúcemu nebezpečenstvu. Proces ich zdanlivého zjednotenia sa niesol v znamení nekonečných diskusií o zmysle židovskej práce a židovského života vôbec, ale najmä obáv z budúcnosti. Keď autonómna vláda v novembri 1938 prikrčila k zastaveniu činnosti viacerých politických strán¹² vrátane Židovskej strany s odôvodnením, že nepôsobia v záujme zachovania verejného poriadku a bezpečnosti na Slovensku, predstavitelia židovskej komunity pochopili, že vláda nielenže cieľavedome likviduje politický pluralizmus, ale odmieta brať do úvahy aj existenciu samotnej Židovskej národnej rady. Na situáciu bolo treba reagovať: Židovská národná rada sa pretransformovala do Židovskej ústrednej úradovne pre krajinu Slovensko (v ďalšom texte aj ako ŽÚÚ) s cieľom zaoberať sa aktuálnymi problémami Židov na Slovensku. Príčina zmeny názvu je naďalej otázkou diskusie, no na základe Neumannových pamätí sa možno domnievať, že „vládnym nacionalistom nevyhovovalo, že si Židia vybrali historický názov Rada“;¹³ a preto radšej názov svojej organizácie zmenili. Jej vznik avizovali *Židovské noviny* už 24. novembra 1938. Z publikovaného oznamu v novinách je zrejmé, s akým cieľom táto centrálna reprezentantka slovenského židovstva mieni pôsobiť: „Po rozsiahlom zjednotení všetkých židovských organizácií, ktoré boli doteraz zlúčené v Židovskej Národnej rade, utvorila sa teraz ako ústredná reprezentácia celého židovstva Židovská ústredná úradovňa pre Krajinu Slovensko. Toto celkové zastúpenie slovenského židovstva, ktoré je založené na dôvere všetkých Židov, je kompetentnými inštanciami Slovenska uznané. Úlohou tejto ústrednej úradovne je zmierne vyriešenie všetkých otázok a problémov s pomocou patričných úradov týkajúcich sa celého židovstva.“¹⁴ Taktiež leták, ktorý sa objavil na rôznych miestach Slovenska a ohlasoval vznik ústrednej úradovne, vyzýval všetkých Židov, aby si plnili svoje občianske povinnosti pri budovaní hospodárstva Slovenskej krajiny, pričom je nanajvýš potrebná jednota, disciplína, náboženské i národné sebavedomie i veľké tvorivé sily.¹⁵ Týmito slovami apelovali aj na ortodoxnú Ústrednú kanceláriu autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí, aby sa k novej ustanovizni pripojila. Ortodoxní túto ponuku odmietli, a dokonca presvedčili aj Zväz židovských náboženských obcí na Slovensku (známy ako Ješurun), aby sa k iniciatíve Židovskej ústrednej úradovne nepripojil. Neumann tento stav prirovnal k žabomyšej vojne vnútri židovskej komunity, k vojne nervov, ktorá nikam nevedie, no ktorá by sa dala prekonať spoločným úsilím a dobrou vôľou všetkých strán vrátane ortodoxie.¹⁶ Ústredná reprezentácia židovstva na Slovensku aj na-

12 Jozef Tiso už 30. októbra 1938 na oslavách dvadsiateho výročia Martinskej deklarácie na margo politických strán vyhlásil: „Politické strany musia ísť do čerta! Dosť bolo straníckosti, politických legitímácií. My teraz potrebujeme iba jednu stranu, jednu legitímáciu, a to legitímáciu slovenského národa.“ FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína (eds.) *Jozef Tiso. Prejavy a články (1938 – 1944)*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2007, dokument č. 13, s. 25. Pozri tiež: Slovenský národný archív, fond Ústredný hospodársky úrad, kartón 21, č. 11038/40.

13 NEUMANN, Oskar Jirmejahu. *Im Schatten des Todes. Ein Tatsachenbericht vom Schicksalskampf des slowakischen Judentums*. Tel Aviv : Ed. Olamenu, 1956, s. 19.

14 Ústredná reprezentácia celého židovstva na Slovensku. In *Židovské noviny*, roč. 1, č. 22, 24. novembra 1938, s. 1.

15 Pozri: NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2001, s. 40.

16 NEUMANN 1956, s. 31.

priek tomuto prehlasovala, že jej činnosť musí byť založená na dôvere všetkých Židov. V praxi to znamenalo, že predstavitelia úradovne hodľali za každú cenu zjednotiť všetky židovské politické frakcie a spoločenské i záujmové organizácie, čo sa však aj vzhľadom na budúcnosť ukázalo ako komplikovaný proces.

Zásahy proti židovskej minorite

Predstavitelia Židovskej ústrednej úradovne nabádali na lojálny prístup k politike autonómnej vlády v nádeji na možnú vzájomnú spoluprácu. O svojom kladnom postoji k vláde Jozefa Tisa neustále ubezpečovali a prihovárali sa za mierovú spoluprácu. Keď sa naskytla možnosť osobne s ním hovoriť, hoci to bolo zriedkavo, znova prízvukovali, že celá židovská komunita dáva vláde k dispozícii svoje schopnosti. Keď židovská deputácia koncom októbra 1938 navštívila J. Tisa, odovzdali mu memorandum, v ktorom už vyjadrili svoje obavy z budúcnosti. Tiso memorandum prijal s ubezpečením, že Židia na Slovensku nemusia mať obavy z antisemitizmu. Po prvej Viedenskej arbitráži, na základe ktorej Slovensko prišlo o svoje južné územie a odstúpilo ho Maďarsku, Tiso pristúpil k prvému protižidovskému zásahu, ktorý dovtedy nemal v stredoeurópskom priestore obdobu. Historik Eduard Nižňanský na túto tému publikoval viacero vedeckých štúdií i kapitol v publikáciách, v ktorých sa odvoláva na dostatok relevantných dokumentov.¹⁷ Vo svojich prácach uvádza, že bezprostrednou reakciou slovenskej autonómnej vlády na prvú Viedenskú arbitráž, čo bola prvá nespochybniteľná zahraničnopolitická porážka Tisovej vlády, bolo označenie Židov za vinníkov tohto stavu a ich následné deportovanie na územie, ktoré po prvej Viedenskej arbitráži začalo Maďarsko od 5. novembra 1938 obsadzovať. Tiso tam nechal deportovať približne 7 500 zväčša nemajetných Židov z celého Slovenska. Maďarská strana ich však odmietla prijať a zhromaždených Židov začali odvážať späť na slovenskú hranicu. Nepohodlní Židia sa tak ocitli na slovensko-maďarskej hranici. Na „území nikoho“ postupne vznikli dva tábory: v Miloslavove neďaleko Bratislavy a vo Veľkom Kýre pri Nitre. Z hľadiska témy pokladám za zásadný postoj predstaviteľov Židovskej ústrednej úradovne, ako aj druhej židovskej organizácie, Ústrednej kancelárie autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí, ktoré na novembrové deportácie Židov reagovali vcelku rozumne. Nezávisle od seba navštívili predsedu vlády Jozefa Tisa, aby intervenovali za prepustenie vyhnaných Židov.¹⁸ Ortodoxní tak urobili 29. novembra 1938 a zástupcovia Židovskej ústrednej úradovne 4. decembra 1938. Zachoval sa list ortodoxnej židovskej náboženskej obce adresovaný ministerskému predsedovi J. Tisovi so žiadosťou o možnosť návratu deportovaných Židov. Okrem iného sa v ňom píše, že ľudia sú už dva týždne premiestňovaní z miesta na miesto, momentálne ich odsunuli naspäť k hraniciam Slovenska. Nachádzajú sa vo veľmi zlej situácii, mnohí z veľkej zimy ťažko ochoreli. V Miloslavove je umiestnených 302 Židov, z toho 120 mužov, 77 žien a zvyšok sú deti

17 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava : Kalligram, 2010, s. 45 a iné. Nielen v tejto publikácii autor uvádza, že 4. novembra 1938 J. Tiso po stretnutí s policajným riaditeľom a prezidiálnym šéfom ministerstva vnútra skorigoval svoje rozhodnutie týkajúce sa deportácií nemajetných Židov a deportovaní mali byť len Židia bezdomovci „a Židia, ktorí nemajú domovské právo v obci, kde sa zdržujú, nech sú urýchlene vypovedaní do ich domovských obcí.“ NIŽŇANSKÝ 2001, s. 48.

18 NEUMANN 1956, s. 18.

rôzneho veku, dokonca aj dojčatá. Zaujímavé sú aj ďalšie údaje: z celkového počtu je 17 občanov zo Slovenska, 30 pochádza z Podkarpatskej Rusi (v origináli citátu ako: „aus der Karpatoukraine“), 22 ľudí z Poľska, 28 z Nemecka, 167 ľudí je bez štátnej príslušnosti. Podobná situácia je vo Veľkom Kýre – z 344 deportovaných je 132 mužov, 73 žien a 139 detí. Ortodoxní J. Tisovi navrhli niekoľko možností. V prípade, že by sa vrátili do svojich domovov, postarajú sa o ubytovanie, stravu aj lekárske vyšetrenie.¹⁹

Medzi oboma židovskými deputáciami u J. Tisa, teda 2. decembra 1938, uverejnili *Židovské noviny* slovami O. Neumanna postoj Židovskej ústrednej úradovne. Neumann v ňom prejavil znepokojenie i súcit s tými, čo boli internovaní (deportovaní) v spomenutých táboroch: „Obyčajne sa nám predstavuje pojem Zem nikoho ako nevinný kus poľa, lesa alebo lúky, ako priekopa pri hradskej, kus voľnej prírody, pravda ľudskej zvrôle uzavretej kolom dokola neviditeľnými hranicami. A tento obyčajne nepatrný kus krajiny dostáva svoj krutý význam až v okamihu, keď tragika udalostí zoženie sem násilne ľudí, ktorí náhlou skutočnosťou, že sa na tejto pôde nachádzajú, sú biľagovaní ako ľudia bez domova a stávajú sa tými ľuďmi bez práva a bez ochrany. Byť bez domova a v zemi nikoho uzavretí len mračnami nad sebou a bodákmi, možno i ostnatým drôtom vôkol, je zaiste najhroznejším osudom, najkrutejším trestom, ktorý dnes môže stihnúť človeka [...] Videli ste už niekedy osud tých nešťastných ľudí v tábore, v zemi nikoho, bez toho, aby ste neboli dojatí v hĺbke svojej duše? Kde sú nútení žiť ľudia preto, lebo je ich jedinou vinou že sú Židmi? [...] V mene ľudskosti musíme pozdvihnúť hlas za týchto nešťastných bratov a apelovať na srdcia všetkých, ktorí ešte nestratili posledný cit pre ľudské strasti a ľudské utrpenia!“²⁰

Po mnohých intervenciách sa židovským organizáciám podarilo dosiahnuť kompromis. Na základe rozhodnutia Krajinského úradu z 8. decembra 1938 bolo povolené Židom, ktorí sa nachádzali v spomenutých dvoch táboroch, vrátiť sa do miest, odkiaľ boli deportovaní. Tiso, ako píše aj Nižňanský, už v novembri 1938 sledoval svoju antisemitskú líniu, ktorá mala korene v autochtónnom katolíckom antisemitizme.²¹ Reprezentanti Židovskej ústrednej úradovne, ale aj iných židovských organizácií mohli však už v tomto období sledovať vývoj Tisovej antisemitskej politiky, s ktorou boli v podstate po prvýkrát konfrontovaní. Podcenili však vážnosť situácie, ktorá ich mala varovať pred budúcimi atakmi zo strany Tisovej vlády.

V snahe byť nápomocní pri riešení problémov si zástupcovia židovstva dostatočne neuvedomili, že Tisova autonómna vláda a jej štátostrana nepokladali Židov za politických partnerov, s ktorými by rokovali o dôležitých otázkach, a nejavili teda ani záujem s nimi spolupracovať s výnimkou vystáhovania Židov do Palestíny. Jozef Tiso to potvrdil aj 8. februára 1939 v rozhovore so spravodajcom Židovskej telegrafnej agentúry, ktorý poskytol už po deportáciách nepohodlných Židov

19 Pozri: HUTZELMANN, Barbara – HAUSLEITNER, Mariana – HAZAN, Souzana. *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945. Slowakei, Rumänien und Bulgarien*. 13. Oldenbourg : Valter de Gruyter, 2018, dokument č. 7, s. 129 a n.

20 V mene ľudskosti! In *Židovské noviny*, roč. 1, č. 23, 2. decembra 1938, s. 1. Pozri tiež: HUTZELMANN – HAUSLEITNER – HAZAN 2018, dokument č. 5, s. 125.

21 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Universum, 1999; NIŽŇANSKÝ 2010 a iné.

na Maďarmi obsadené územie. V odpovedi na otázky Jozefa Fränkela uviedol, že: „Otázka židovská sa bude riešiť spravodlivo, sociálne a ľudsky [...] slovenská vláda venuje pozornosť vystáhovalectvu Židov do Palestíny. Je to jasné aj zo schválenia transferu a vystáhovalieckého plánu dr. S. E. Soskina.“²² Aké je pozadie tohto vyjadrenia? Tiso sa ešte začiatkom novembra 1938 stretol s generálnym riaditeľom Palestínskeho kolonizačného úradu Seligom E. Soskinom, ktorý mu predložil plán emigrácie európskych Židov do Palestíny.²³ Plán mal umožniť židovským záujemcom vystáhovať sa zo Slovenska a založiť si novú existenciu na novom území bez toho, aby nastal odlev kapitálových hodnôt zo Slovenska. O spomínaných návrhoch rokovala aj Ministerská rada, ktorá poverila Ministerstvo hospodárstva tento problém rozpracovať do detailov. Prvé rokovanie Poradného zboru pri Ministerstve hospodárstva sa zaoberalo „riešením židovskej otázky“ z hľadiska slovenského podnikania, ako aj zabezpečením poriadku a pokoja vo verejnom podnikaní a účasťou súkromného kapitálu na hospodárskej prestavbe Slovenska. Porada vyzvala na „premyslené etapové a evolučné riešenie týchto naliehavých problémov, ktoré zaistia želatelný rozmach slovenského národného hospodárstva“.²⁴ Historici, zaoberajúci sa touto problematikou, sa zhodujú v názore, že Soskinov vystáhovaliecky plán sa nerealizoval.

„Doba je vážna!“

Jedným z dôkazov lojality Židovskej ústrednej úradovne a jej zástupcov k novému režimu boli voľby do snemu Slovenskej krajiny. Pri kročení k urnám pokladali Židia za veľkú zodpovednosť a za prejav občianskej povinnosti. Vo vyjadreniach Židovskej ústrednej úradovne k tejto dejinnej udalosti sa uvádza, že Židia nikdy nestáli bokom a ani v posledných radoch, keď išlo o plnenie občianskych povinností. Preto v záujme budúcnosti krajiny aj židovskej komunity bolo nanajvýš potrebné zúčastniť sa volieb a spečatiť tak túžbu prispieť k zdarnému vývoju Slovenska. *Židovské noviny* preto uverejnili výzvu, ktorou apelovali na svedomie každého, komu záležalo na prosperite krajiny.

„Židia! Vážna je doba, v ktorej prikróčíte k urnám. Na každom z Vás leží veľká a ťažká zodpovednosť v chvíli, keď vykonávajú najhlavnejšie občianske právo a najsvätejšiu občiansku povinnosť, dáte výraz svojmu presvedčeniu.

Treba si uvedomiť, že len v pozitívnej práci a v pozitívnom postoji k záujmom Slovenska môže záležať náš príspevok k zdarnému vývoju našej vlasti.

Volí sa prvý Slovenský Snem. Počítajú sa nielen hlasy, ale tiež počet osôb, ktoré vykonali svoju občiansku povinnosť. Výsledok tohto počítania bude merítkom, či obyvateľstvo Slovenska pochopilo význam historickej chvíle a či je nadostač vyspelé, aby vládu svojich vecí si upravilo podľa vlastného, dobre uváženeho záujmu.

22 FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 46, s. 64.

23 Židia do Palestíny! In *Slovák*, roč. 20, č. 256, 10. novembra 1938, s. 4.

24 Prvé rokovanie Poradného zboru pri Ministerstve hospodárstva. In *Slovák*, roč. 20, č. 259, 13. novembra 1938, s. 2.

My Židia sme nikdy nestáli v posledných radoch, keď išlo o konanie občianskych povinností. I teraz dokážeme, že vec slovenského národa, s ktorým dlhé stáročia spolunažívame, je naším najsvätejším a najhlavnejším zákonom.

Preto ukážme a dokážme, že i v týchto pohnutých časoch sme správne pochopili zmysel dejín.

Dostavíme sa všetci k voľbám a pri tomto slávnostnom akte odovzdáme svoj hlas za slovenský národ, za zdarný vývoj našej vlasti, za Slovenský Snem, za štátnosť Slovenska jako prejav nášho želaní a našej viery, že všetky problémy, ktoré Slovenský Snem bude riešiť, vyrieši spravodlivo a k dobru nášho štátu.²⁵

V súlade s touto proklamáciou Židovská ústredná úradovňa vyzývala, aby sa Židia volieb masívne zúčastnili a na otázku „Chcete nové slobodné Slovensko?“ odpovedali kladne. Židia sa pred voľbami vo svojich vyjadreniach nepretržite odvolávali na podmienku pokojného spolunažívania majority so židovskou minoritou, teda na rešpektovanie práva slovenského národa, voči čomu sa žiadny predstaviteľ židovskej komunity neohradil, ale za predpokladu, že sa budú rešpektovať aj najzákladnejšie a prirodzené ľudské práva Židov.

Parlamentné voľby, tak ako sa 18. decembra 1938 uskutočnili, znamenali koniec veľmi krátkeho obdobia parlamentnej demokracie na Slovensku. Voľby charakterizovala jednotná kandidátka, vybičovaná protižidovská kampaň, oddelené volebné miestnosti, osobitné volebné urny pre Židov, asistencia gardistov, ktorí sledovali, kto ako volí.²⁶

Slovenskí Židia aj napriek tomu, že na odporúčanie židovskej úradovne svorne hlasovali kladne, nemali v slovenskom sneme žiadne zastúpenie. Na otázku prečo tomu tak je, J. Tiso v rozhovore so spravodajcom Židovskej agentúry uviedol, že Židia (uviedol počet 87-tisíc) mali príležitosť podať si vlastnú židovskú kandidátku, avšak neurobili tak. Na margo židovskej kandidátky dokonca uviedol, že delegácia slovenských Židov, ktorá na jednej strane zdôrazňovala svoju lojalitu k slovenskej vláde, na stretnutí s ním nepožadovala svoje zastúpenie v slovenskom sneme.²⁷ Dôvody, prečo nepostavilo slovenské židovstvo svojho kandidáta, dostatočne nevysvetlili ani samotní najvyšší predstavitelia židovskej komunity, hoci mali dostatok príležitostí analyzovať priebeh volieb a ich výsledky. Zmienku o tom nepriniesli ani Židovské noviny, ktoré aj napriek svojmu vplyvu na formovanie vedomia židovskej populácie upriamili svoju pozornosť skôr na povolebné obdobie, teda na nastávajúce budovanie krajiny, aj keď bez židovského zástupcu v slovenskom sneme.

²⁵ *Židovské noviny*, roč. 1, č. 25, 16. decembra 1938, s. 1.

²⁶ Bližšie pozri: NIŽŇANSKÝ, Eduard. Voľby do snemu Slovenskej krajiny roku 1938. Dostupné na internete: <http://www.dejiny.sk/Whois/Nizn/Articles%2017.htm>.

²⁷ FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 46, s. 64. Denník *Slovák* v tejto súvislosti uviedol, že svoje zastúpenie v slovenskom sneme nemá 87-tisíc Židov. Tento číselný údaj prebrali aj ďalšie slovenské periodiká, ktoré sa týmto problémom zaoberali a odcitovali vyjadrenie J. Tisa. Historik I. Kamenec, citujúc uvedený rozhovor J. Tisa s Jozefom Fränkelom, uvádza počet 89-tisíc židovských občanov, čo zodpovedá počtu Židov žijúcich na Slovensku. KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 37.

V súvislosti s voľbami sa spomínajú osobitné volebné urny pre židovských voličov. Po voľbách ich J. Tiso v denníku *Slovák* odôvodnil nasledovne: „*Vynikajúci židovskí činitelia pred voľbami žiadali pre židovských voličov osobitné urny. Kde to bolo možné, splnila sa ich žiadosť a oni sa osvedčili za nové a šťastné Slovensko. Nové Slovensko pristúpi iste k vybaveniu židovskej otázky, ale k vybaveniu zákonitému, v čom znovu len vyhovie žiadosti Židov, ktorí sa nevzpierajú definitívnemu vyriešeniu svojho problému.*“²⁸ Tiso sa vzápätí dotkol aj židovského kapitálu. Jeho spravodlivé rozdelenie a využitie v službách celku (štátu, K. H.) pokladal za nevyhnutné a naliehavé, pričom očakával, že židovská strana túto situáciu, resp. požiadavku pochopí.

Hlavný rabín Hugo Stránsky aj napriek tomu, že Židia nemali v sneme svojho legitímneho zástupcu a svoj hlas odovzdali jedinej politickej strane, čím sa stali súčasťou takmer 1,3 milióna platných hlasov, prirovnal existenciu snemu k výraznej konsolidácii pomerov a za významnú udalosť v celoeurópskom rozsahu. Základ tejto – podľa rabína – novej štátnej tvorby mal byť nielen národný, ale aj náboženský. „*A práve preto sa aj nás Židov ako náboženskej menšiny dotýka nová tvárnosť slovenskej krajiny.*“²⁹ Väčšina židovských rodín už bola v tom čase zakorenená do slovenského prostredia a aj židovská mládež sa preorientovala a zrástla so slovenskou kultúrou. Znova a až priveľmi optimisticky vyzneli rabínove slová o tom, že aj židovský ľud sa vyslovil za príchod novej vlády. „*Prebojovala sa rozvaha a rozumnosť. V tomto duchu sa dnes schádza nový slovenský snem [...] Upierame svoje zraky na tento snem v nádeji, že budú uskutočňované prejavy kresťanskej lásky a spravodlivosti, toľkokrát aj na nás adresované.*“³⁰ V atmosfére lojality a s neskrytým optimizmom sa vyjadroval aj O. Neumann, čo možno pripísať nielen jeho predstavám o vzájomnom rešpektovaní, ale aj dôvere k slovenskému snemu. V nastupujúcom období sa však mohol viackrát presvedčiť o tom, že vzájomné rešpektovanie je v podstate len jednostranné želanie, ktoré nestálo na reálnych základoch.

Vrcholní predstavitelia Židovskej ústrednej úradovne, ktorí verejne vyjadrovali podporu vláde i snemu, s napätím (a či s nádejou?) očakávali príhovor ministerského predsedu J. Tisa na druhej schôdzi snemu 21. februára 1939. Tiso sa v ňom viackrát odvolával na historickú úlohu slovenského národa pri budovaní nového štátu, na národný svojráz slovenského národa, po stáročiach si budujúci svoj štát, ktorý nemá byť šovinistický, neznášavý a práva iných národov nerešpektujúci štát. To, čo podľa Tisa znepokojovalo slovenských Židov, nesúviselo s protižidovskými opatreniami slovenskej vlády, ale obávali sa toho, že rovnaké opatrenia uplatňované v Nemecku po nástupe Adolfa Hitlera k moci sa budú zavádzať aj na Slovensku. Tiso tieto obavy nijako nerozplynul. Skôr naopak. Židovská otázka bola pre neho otázkou medzinárodnou, pretože sa ňou zaoberali všetky národy,

28 Slovenský snem bude mať 63 poslancov. In *Slovák*, roč. 20, č. 289, 23. decembra 1938, s. 1.

29 *Židovské noviny*, roč. 2, č. 3, 20. januára 1939, s. 1.

30 Tamže, s. 2.

mala sa riešiť aj na Slovensku. V prejave na zasadaní snemu preto uviedol, že: „*Je dôkazom zrelosti nášho národa, že slovenský národ napriek všetkým povzbudeniam vyčkal zákonné vyriešenie židovskej otázky a ubezpečujem slovenský národ, že pri riešení židovskej otázky nebudeme mať pred očami nič iného, ako záujem slovenského národa.*“³¹

Snemovanie v Žiline

Zásadným medzníkom v ďalšej existencii židovskej úradovne bol zjazd Židovskej ústrednej úradovne pre Krajinu Slovenskú. Konal sa 22. januára 1939 v Žiline, teda mesiac pred druhým zasadáním slovenského snemu. Pozvanie na zjazd dostali zástupcovia viacerých židovských organizácií vrátane zväzov náboženských obcí, krajinské organizácie Agudat Jisrael³² (ortodoxná organizácia, ktorá však podporovala sionizmus), Achduth, spolok vysokoškolákov, Brith Trumpeldor, čo bola organizácia židovských skautov, sionistická organizácia Hebrejský jazykový a školský spolok pre Slovensko, záchranná organizácia HICEM, Palestínsky úrad, ďalej Hechaluz, športový klub Makabi, Zväz slovenských Židov, ale aj židovská ženská organizácia WIZO, ktorá mala na Slovensku významné postavenie, a ďalšie organizácie. Svojou prítomnosťou potvrdili záujem zjednotiť slovenské židovstvo, a to aj napriek tomu, že vzájomná nezlučiteľnosť ideí sa už dlhodobo podpisovala pod polarizáciu slovenského židovstva. Židovská verejnosť očakávala, že zjazd dá návod na riešenie problémov, pochybností aj otázok, s ktorými v komunite denne zápasili. Vedúci predstavitelia úradovne však priznali, že do Žiliny neprišli s programom riešiť židovskú otázku na Slovensku v tom zmysle, že si zvolia panický odchod domov bez toho, že by sa dopracovali k nejakému riešeniu. Veľký význam pripisovali nielen tvorbe a rozvíjaniu morálnych a duševných hodnôt, ale aj zaradeniu Židov do hospodárskeho života. Netajili sa tým, že sa spoliehajú na pochopenie slovenskej vlády, ktorá by im mala umožniť pôsobiť aj v tejto oblasti.³³ Pripomenuli, že židovský podnikateľ je schopný a ochotný urobiť všetko, čo mu jeho schopnosti dovoľujú, ale zároveň sa treba zbaviť stereotypného názoru o finančnej zdatnosti Židov, čo nie je nič iné ako vplyv židovského podnikateľského ducha. Vyslovili vôľu slovenského židovstva dať všetky duchovné aj hmotné prostriedky do budovania novej slovenskej spoločnosti.

Zjazd, ktorý sa niesol v duchu lojality k novej vláde (delegáti vyslovili jednotnú vôľu slovenského židovstva dať všetky svoje hmotné aj duchovné prostriedky do služieb budovania Slovenska), zaznamenal nezanedbateľný pozitívny výsledok: Delegáti zjazdu totiž uznali Židovskú ústrednú úradovňu za jedinú reprezentant-

31 FABRICIUS – HRADSKÁ 2007, dokument č. 48, s. 69 a n. To, že židovská otázka sa chápala ako medzinárodný problém, deklarovali aj iné periodiká: „*O židovskej otázke sa u nás v ostatné dni hovorilo veľa a ako zo správ vysvitá, táto otázka je aktuálna vo všetkých stredoeurópskych štátoch.*“ *Slovenský hlas*, roč. 1, č. 240, 20. októbra 1938, s. 1. Dostupné na internete: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/24852/view?page=1&p=separate&view=0,0,3424,5107>.

32 Izraelská historička Gila Fatranová uvádza, že z pozvaných organizácií sa zjazdu nezúčastnil jedine Agudat Jisrael. FATRANOVÁ, Gila. *Boj o prežitie*. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2007, s. 23.

33 Slovenská vláda mala už v tomto období so židovskou komunitou iné úmysly. Pozri: Štát musí vyradiť Židov z hospodárskeho a verejného života. In *Slovák*, roč. 26, č. 34, 10. februára 1939, s. 1.

ku Židov na Slovensku, čo tiež nebolo jednoduchým procesom. Na zjazde totiž zazneli aj hlasy, aby sa prítomní zástupcovia ortodoxných Židov obrátili na všetky kruhy ortodoxie s výzvou, aby sa zasadili za úplnú jednotu židovstva na Slovensku a aby túto tendenciu deklarovali vstupom do (sionistickej) Židovskej ústrednej úradovne. Splnenie tejto vízie by bolo zaiste prekvapením, pretože ešte pred žilinským zjazdom vedenie ortodoxných Židov nebolo ochotné pripustiť inú alternatívu než odmietat' kooperáciu s ostatnými organizáciami. Boli presvedčení o správnosti svojho rozhodnutia s nikým nespolupracovať, a naopak, všemožne organizovať zánik ŽÚÚ. Sionisti však mali problém aj s vedením zväzu Ješurun, teda Zväzom židovských náboženských obcí, ktorých nepresvedčili o správnosti svojej politiky. Ako problematický sa ukázal predseda zväzu Ješurun Arpád Kondor, ktorý dostatočne nepochopil podstatu problematického vzťahu ortodoxného vedenia k židovskej úradovni a spojil sa s ortodoxným Izidorom Pappenheimom. Rivalita, názorové rozkoly medzi ŽÚÚ a ortodoxnými spôsobili dlhotrvajúce napätie, ktoré malo vyriešiť niekoľko vzájomných stretnutí s cieľom dosiahnuť kompromis. Pochopiť problém neochoty ortodoxných proti pripojeniu k ŽÚÚ si však vyžaduje samostatný výskum histórie Agudat Jisrael, a to od zjazdu ortodoxných židovských náboženských obcí, ktorý sa konal začiatkom decembra 1919 v Bratislave.

Spomínaný žilinský zjazd sa napriek prvotným obavám, ktoré vyvolala výzva predsedu krajinskej ortodoxnej organizácie I. Pappenheima, aby jednotlivé obce bojkotovali žilinský zjazd, sa napokon konal v duchu zjednotenia, čo sľubovalo koniec politikárčenia. Vyjadrenie popredného funkcionára ŽÚÚ E. Wintersteina o tom, že len jednotné židovstvo na Slovensku bude spolupracovať na výstavbe Slovenska, vyvrcholilo v konštatovaní, že dohoda s ortodoxiou sa stala v zásade skutočnosťou,³⁴ vďaka čomu získala Židovská ústredná úradovňa mandát na to, aby slovenských Židov zastupovala v rokovaní s úradmi. Obsiahla rezolúcia žilinskej konferencie o. i. vyjadrila presvedčenie, že „*úprava otázok týkajúcich sa budúceho slovenského národa so židovským občianstvom na Slovensku bude sa diať na základe spravodlivosti a kresťanskej lásky k blížnemu*“.³⁵ Realita, ktorá nastala dva mesiace po zjazde, bola jednoznačnou odpoveďou na to, akým smerom sa uberala spravodlivosť a kresťanská láska k blížnemu. Aj preto sa všetky aktivity ŽÚÚ sústredili na problémy, ktoré boli dôsledkom vnútropolitického i medzinárodného vývoja vrátane vládnej protižidovskej politiky. Prioritou sa stalo nielen poskytovanie pomoci židovským utečencom, ktorí prišli na Slovensko zo susedných štátov, ale aj nezamestnanosť v súkromnom sektore, v priemysle a slobodných povolaniach. Odporúčania nájsť si novú prácu a zapojiť sa tak do budovania priemyslu i poľnohospodárstva, sa viac-menej javili ako volanie o pomoc. Preto sa začali pripravovať rekvalifikačné kurzy, budovali sa rozličné preškolovalie centrá, čo Židovská ústredná úradovňa koordinovala s každou židovskou náboženskou obcou.

34 Zo zjazdu. In *Židovské noviny*, roč. 2, č. 4, 27. januára 1939, s. 1. Toto vyjadrenie bolo však viac želaním ako realitou – pozn. aut.

35 Rezolúcie žilinskej konferencie. In *Židovské noviny*, roč. 2, č. 4, 27. januára 1939, s. 4.

Preškoľovanie v záujme vystáhovania

Na čoraz nepriaznivejšiu situáciu slovenských Židov po vyhlásení autonómie predstavitelia Židovskej ústrednej úradovne komunity zareagovali organizovaním dobrovoľnej emigrácie do Palestíny a iných štátov, ktoré boli ochotné poskytnúť slovenským Židom azyl i pracovné uplatnenie. Predovšetkým nemajetní Židia tak nepriamo reagovali aj na slová J. Tisa, ktorý deklaroval záujem slovenskej vlády o ich vystáhovanie zo Slovenska. Možnosť vystáhovať sa využilo niekoľko tisíc Židov, ktorí boli odkázaní na pomoc zahraničných záchranných organizácií. Šancu mali predovšetkým fyzicky aj psychicky zdatní jedinci a absolventi preškoľovacích kurzov na povolania potrebné na prácu v cudzine. Zachránili sa tak pred deportovaním do koncentračných táborov v okupovanom Poľsku a celkom iste aj pred smrťou v plynových komorách.

Vystáhovanie židovských občanov organizačne patrilo do kompetencie Židovskej ústrednej úradovne pre Slovensko, ktorá už od svojho vzniku skúmala možnosti vystáhovania. Židovská úradovňa prijala podmienky platné pre všetky štáty, ktoré organizovali vystáhovanie Židov zo svojho územia. Platilo, že vystáhovalec do ktoréhokolvek štátu pre nemajetných Židov vo veku do 35 rokov bolo podmienené patričnou duševnou a fyzickou prípravou, ktorá bola nevyhnutná na okamžité zaradenie do vystáhovaleckého poradovníka. Príprave na vystáhovanie zo Slovenska slúžili prípravné tábory, rozličné prevrstvovacie (preškoľovacie) kurzy, do ktorých sa prijímali iba osoby, ktoré svojou telesnou zdatnosťou zabezpečovali úspešný priebeh celej akcie. Nevyhnutnou podmienkou prijatia do tohto procesu bol starostlivý výber jedincov nielen z vekového hľadiska, ale aj z hľadiska výberu povolania. Kým v zámorských krajinách sa uplatňovali viac remeselníci, v Palestíne išlo predovšetkým o poľnohospodárske práce, ktoré zabezpečovali nielen prechodné uplatnenie, ale aj trvalú prácu, vďaka čomu sa vystáhovanci mohli vyhnúť počiatočným problémom spojeným s chudobou. Keďže od zastupiteľských úradov poskytujúcich možnosť vystáhovať sa prichádzali nové a nové smernice, v Ústrednej židovskej úradovni sa sústredili na organizovanie preškoľovania na základné remeslá, s ktorými sa dalo uplatniť všade na svete a ktoré by mali byť poľahčujúcou okolnosťou pri získaní povolenia na vystáhovanie. Aby sa však mohli vytvoriť podmienky na fyzické prevrstvovanie (na zámočníkov, murárov, obuvníkov, krajčírov atď.), bolo treba prispôbiť sa aj psychicky, pretože situácia slovenských Židov sa po októbri 1938 podstatne zhoršila, a len duševne odolní jedinci boli schopní tomuto čeliť. Celková nepriateľská atmosféra a antisemitské prejavy spôsobili, že otázka vystáhovania zo Slovenska bola pre mnohých primárnou otázkou, ktorou by vyriešili svoju budúcu existenciu. Preto sa organizované preškoľovacie kurzy stretali s veľkým záujmom najmä v radoch židovskej mládeže. Zabezpečovali pružné prispôbovanie sa novým podmienkam na život v budúcej domovine, teda v Erec Israel. ³⁶

36 Bližšie pozri: MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. Vyhnaní, alebo emigranti? Vystáhovalecké akcie zo Slovenska po vzniku autonómneho Slovenska. In MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Obraz a odraz osobnosti modernej doby*. Bratislava : VEDA, 2019, s. 253-267.

Židovská ústredná úradovňa mala k dispozícii Židovské noviny, no členov komunity informovala o svojich aktivitách aj prostredníctvom obežníkov. Posledný z nich vyšiel v júli 1940 a obsahoval informácie o protižidovských nariadeniach a zákonoch vrátane arizácie židovského majetku, o pripravovaných programoch vystaňovania zo Slovenska i o možnostiach rekvalifikačných kurzov s praktickými radami, ktoré reagovali na zhoršené podmienky, v ktorých sa slovenskí Židia ocitli. Otázkou je, či v tom čase aktuálne i nastupujúce protižidovské opatrenia boli dôvodom na to, že židovská ortodoxia prehodnotila svoje rozhodnutia a prejavila ochotu so sionistami napokon aj spolupracovať, hoci s veľkými výhradami a s pocitom rozčarovania na oboch stranách. Večný boj ortodoxných so sionistami, počas ktorého ani jedna strana nebola ochotná prekročiť svoj vlastný tieň, sa prejavil aj v posledných dňoch existencie Židovskej ústrednej úradovne na začiatku septembra 1940, keď sa už vedelo o tom, že vznikne, resp. že bude štátom nanútená ďalšia židovská organizácia, ktorej členmi museli byť povinne všetci židovskí občania.

Z hľadiska dnešného poznania by bolo možné (veľmi zjednodušene) uviesť, že existencia Židovskej ústrednej úradovne nemala nejaký osobitný význam. Aktivity, ktoré organizovala napríklad v oblasti kultúry a vzdelávania, mohli totiž vykazovať, a do istej miery tak aj robili, ostatné židovské organizácie, pokiaľ neboli úradne rozpustené. Treba však brať do úvahy, že v čase svojho krátkeho pôsobenia ŽÚÚ nebola ešte konfrontovaná s neskoršou realitou v podobe tvrdých protižidovských zákonov a nariadení. Preto ju skôr označujem za predvoj budúcej židovskej organizácie, ktorá už musela riešiť úplne iné (rozumej existenčné) problémy židovskej komunity. Za významné pokladám to, že Židovská ústredná úradovňa zastrešovala všetky v tom čase pôsobiace židovské organizácie. Na druhej strane snaha za každú cenu zjednotiť sionistov s ortodoxnými sa ukázala ako náročný dlhodobý proces a nie vždy úspešný. Zakladateľmi Židovskej ústrednej úradovne boli väčšinou členovia niekdajšej Židovskej strany, sionisti, ktorí sa usilovali nájsť istú alternatívu k spôsobu komunikácie ortodoxných Židov s predstaviteľmi vládnucej politickej strany. Mienili tak robiť prostredníctvom legitímneho politického boja, ktorý bol založený predovšetkým na zásade rešpektovania ľudských práv. Ich politická práca však nezriedka vyvolávala prehnaný optimizmus, s čím sa do istej miery možno iba čiastočne stotožniť, resp. chápať to ako primeranú reakciu na situáciu. Reprezentanti Židovskej ústrednej úradovne boli totiž zväčša príslušníkmi mladšej generácie. Spomedzi nich bol najstarší O. Neumann, ktorý mal v tom čase 45 rokov, kým ostatní boli zhruba o desať rokov mladší. Boli to intelektuáli, ktorí si vážili hodnoty demokratického zriadenia prvej ČSR, boli plní energie a odhodlania podporiť pre židovskú komunitu pozitívne politické zmeny. Na druhej strane treba uviesť, že v čase svojho pôsobenia sa nachádzali v inej situácii, nemali ešte natoľko zviazané ruky protižidovskými nariadeniami ako ich nasledovníci v Ústredni Židov. Tú naoktrojovala vláda tri týždne po rozpustení

Židovskej ústrednej úradovne.³⁷ Prostredníctvom Ústredného hospodárskeho úradu sa nová židovská centrála stala nástrojom vládnych orgánov, ktoré prevzali kontrolu nielen nad ňou, ale v podstate nad celou židovskou komunitou.

37 Židovská ústredná úradovňa bola rozpustená 3. septembra 1940, Ústredňa Židov bola založená 26. septembra 1940. Bližšie o tom pozri: HRADSKÁ, Katarína. *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Dokumenty*. Bratislava : Klemo, 2008.

Cituj:

MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína. Vznik a činnosť Židovskej ústrednej úradovne. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 116-130. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.8>

...

PhDr. Katarína Mešková Hradská, PhD.
Oddelenie novších dejín
Historický ústav SAV
P. O. Box 198
Klemensova 19
814 99 Bratislava
Slovenská republika
histrad@savba.sk

Sociálna zmena v biografických naratívoch obyvateľov dnešného Slovenska. Od Mníchova po 14. marec 1939

Monika Vrzgulová

Abstract:

VRZGULOVÁ, Monika: A Social Change in the Biographical Narratives of the Inhabitants of Today's Slovakia – From the Munich Agreement to 14th March 1938.

This paper provides information about the social change that started in autumn 1938 and the way this historical period is reflected in the biographical narratives of witnesses of today's Slovak Republic. The author analysed oral histories from 200 interviews that focused on memories of the period from September 1938 (Munich Agreement) to March 1939 (establishment of the wartime Slovak State). She concentrated on two questions: 1. Which images, moments and situations represented social change in this historical period for the witness? 2. How do the biographical narratives describe the social change at a local level, in both the public sphere as well as in private within families? The author is interested in the relationship between the communicative and cultural memory (A. Assmann) and the relationship between memory and identity.

Keywords: Biographical Narratives, Social Change, Communicative and Cultural Memory, Jews, Persecution

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.9>

Vo svojich výskumoch sa dlhodobo zaoberám problematikou komunikatívnej a kultúrnej pamäti.¹ Skúmam, akým spôsobom respondentky a respondenti vo svojich biografických naratívoch konštruujú prežitú minulosť, ako sa ich spomienky stávajú súčasťou verejného diskurzu.² V tomto texte sa venujem spomienkam, ktoré reflektujú sociálnu zmenu³ v spoločnosti počas druhej ČSR na Slovensku, v období existencie autonómnej Slovenskej krajiny. Procesy v spoločnosti v tomto období pokladám za sociálnu zmenu, ktorú vyvolala medzinárodná

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0022/17: *Vojnový slovenský štát a holokaust v súčasnom verejnom diskurze na Slovensku (Etnologický pohľad)* a vychádza aj z materiálu, ktorý som skúmala počas štipendijného pobytu ako *Guzenberger-Reichman Family Fellow* na *Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum* v roku 2018.

1 Pri skúmaní tejto problematiky pracujem s terminológiou definovanou v práci ASSMANN, Aleida. *Shadows of Trauma*, New York : Fordham University Press, 2016.

2 V tomto prípade verejný diskurz chápem ako vyjadrenie poznania, myslenia, inštitucionálnej praxe a hodnotení sledovanej historickej doby. Viac FOUCAULT, Michel. The Order of Discourse, In YOUNG, Robert (ed.) *Untying the Text*, London : Routledge; Boston : Kegan Paul, 1981, s. 48-79.

3 Pojem sociálna zmena znamená dynamiku a diskontinuitu, ktorá sa môže týkať demografických procesov, sociálnych štruktúr, kultúrnych vzorcov, spoločností a ich subsystémov, organizácií, inštitúcií alebo skupín. Pozri ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka (eds.) *Sociální změna*. Praha : FHS, 2013, s. 5. Sociálna zmena prináša premenu noriem hodnotového systému v zasiahnutej spoločnosti. Ku sociálnej zmene dochádza pod vplyvom rôznych faktorov, ktoré ovplyvňujú postoje a konanie ľudí, ich kultúru v najširšom zmysle slova, teda aj ich vzťahy a komunikáciu. Medzi takéto faktory akcelerujúce zmenu patria: fyzické prostredie, kultúrne vplyvy, politická organizácia, konflikty kvôli zdrojom a hodnotám, veľkosť a štruktúra populácie, inovácia (vynálezy, objavy, nové technológie) a difúzia (prelínanie prvkov jednej kultúry do inej). Viac: FORM, William – WILTERDINK, Nico. Social Change. In *Encyclopaedia Britannica*. Dostupné na internete: <https://www.britannica.com/topic/social-change>.

politická situácia, ale aj vnútropolitické procesy najskôr v politickom systéme. Tie následne akcelerovali zmeny hodnotového systému spoločnosti, ktoré zasahovali do individuálnych životov ľudí. Spomienky týchto ľudí boli v centre mojich výskumov.

Sledované historické obdobie som si pracovne ohraničila podpísaním Mníchovskej dohody (29. september 1938) a vyhlásením samostatného slovenského štátu (14. marec 1939). Vybraté biografické naratívy som podrobila obsahovej analýze. Sústredila som sa v nich na opisy a reprezentácie zmien, ktoré zasiahli do životov respondentov na území dnešnej Slovenskej republiky. Výskumnú vzorku tvoria video- a audiozáznamy rozhovorov pamätníkov a ich prepisy, ktoré sa nachádzajú v oral history archívoch v United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SF VHA) a videoarchíve Nadácie Milana Šimečku (NMŠ). Pracovala som aj s nahrávkami z vlastných výskumov. Celý analyzovaný korpus tvorilo 200 rozhovorov, z nich naratívy židovských svedkov holokaustu predstavovali približne 60 %. Väčšina analyzovaných rozhovorov bola nakrútená v polovici 90. rokov 20. storočia v slovenskom jazyku v rámci medzinárodných výskumných projektov realizovaných vyššie zmienenými inštitúciami. Moje vlastné výskumy som realizovala predovšetkým v rozmedzí rokov 2006 – 2015. Tieto biografické naratívy predstavujú pre mňa komunikatívnu pamäť – subjektívne konštrukcie životných príbehov pamätníkov sledovanej doby.

Vo vybratých rozhovoroch som sa sústredila na životné príbehy ľudí, ktorí boli počas druhej svetovej vojny prenasledovaní a diskriminovaní ako Ž/židia (120 rozhovorov),⁴ resp. ktorí boli očitými svedkami historických udalostí, atrocít voči ich židovským susedom počas holokaustu (80 rozhovorov). Metodológia vedenia rozhovoru bola zameraná na získanie životného príbehu respondenta s hlavným dôrazom na obdobie druhej svetovej vojny, resp. holokaustu. Pritom jedným z tematických okruhov boli aj vzťahy respondenta a jeho rodiny s obyvateľmi lokality, v ktorej žili, a prípadné zmeny týchto vzťahov a kontaktov v dôsledku sociálnych a politických zmien koncom 30. rokov 20. storočia.

Je vôbec možné, aby si pamätníci po desiatkach rokov pamätali, čo zažívali v niekoľkomesačnom období trvania druhej ČSR a autonómie Slovenska v nej? Podľa mňa otázka takto nestojí. Jedným zo záverov doterajších výskumov je, že tí, ktorých sa zmeny v danom období dotkli osobne a výrazne (identita spomínajúcich pritom zohráva významnú rolu), majú túto historickú dobu zaradenú do osobných spomienok ako samostatný tematický blok. Nie vždy je však súčasťou ich spontánne rozprávaného života, ale vyjadrujú sa k nemu až pri doplňujúcich otázkach.

Pri analýze biografických interview ma zaujímalo, aké obrazy respondenti vo svojom rozprávaní vo vzťahu k sledovanému obdobiu (od septembra 1938 po marec 1939) konštruujú. Výskumná prax potvrdzuje, že nie je ani tak dôležité to, aké dlhé obdobie uplynulo od doby, ktoré narátori opisujú. Dôležitejšie je, prečo naň spomínajú. Aké silné boli zážitky, ktoré v danom čase prežili, a aké významy mu

4 Vzhľadom na multiplicitu židovských identít používam písanie pojmu ž/Žid v tejto duálnej podobe.

spomínajúci prisudzujú v kontexte svojich životných príbehov v súčasnosti. Determinantom vplyvujúcim na obsahy týchto spomienok je pochopiteľne identita (identity) spomínajúcich: ich rod, vek, náboženská, etnická, lokálna príslušnosť, ako aj vzdelanie a ďalšie osobné charakteristiky a znaky.

Približne v tretine analyzovaných 200 interview som našla zmienky o situácii na jeseň 1938, resp. narátori reflektujú často dlhšie obdobie až do marca 1939. Vo väčšine prípadov ide o spomienky židovských respondentov. Pracovne ich možno označiť ako opis zmien v ich každodennom živote v období slovenskej autonómie. Výskumnú vzorku tvoria z hľadiska veku ľudia, ktorí v sledovanom období boli deťmi, tínedžermi alebo mladými dospelými. Ich vzdelanostná úroveň sa pohybuje od základného po vysokoškolské vzdelanie, v sledovanom historickom období bývali spomínajúci (muži aj ženy) v mestách i na vidieku dnešného Slovenska. Spomienky zachytené v rozhovoroch predstavujú ich osobnú skúsenosť so zmenami, ktoré zasiahli do ich životov v dôsledku udalostí veľkých dejín.

V akademickom, resp. historiografickom diskurze je sledované obdobie po Mníchove charakterizované dominantným postavením nacistického Nemecka v celom stredoeurópskom priestore a aj na území dnešného Slovenska rýchlym oslabovaním princípov demokracie. Historici na základe analýz archívnych prameňov, procesov v štruktúrach štátnych a správnych inštitúcií na úrovni riadenia štátu, ako aj analýzy prijímanej legislatívy konštatujú: *„Základy liberálnej spoločnosti a pluralitnej demokracie: politická tolerancia k opozícii, hľadanie konsenzu či diskusia, rovnako ako korektný vzťah k menšinám, stále viac absentovali, až sa vytratili z politického života Slovenska.“*⁵

Spomienky ľudí, ktorí túto dobu zažili, predstavujú konkrétne osobné zážitky a skúsenosti, ako sa prebiehajúce historické udalosti premietli do ich životov. Prerozprávali ich v podobe, ako si ich s odstupom desiatok rokov (a niekedy aj pod vplyvom dodatočných informácií) vybavujú. Ide o subjektívnu rekonštrukciu ich vlastného životného príbehu v kontexte veľkých dejín. Udalosti od jesene 1938 prinášali so sebou také zmeny, ktoré zasahovali do zaužívaného spôsobu života obyvateľov Slovenska, ovplyvňovali sociálne vzťahy a komunikáciu, na ktorú boli dovtedy zvyknutí. Pamätníci hovoria, čo pre nich samotných znamenalo vytrácanie sa politickej tolerancie a korektnosti či rešpektu k menšinám. Opisujú, akú podobu mali tieto procesy zmeny pre nich a ich blízkych, ako ovplyvnili ich dovtedajší sociálny status v lokalite, vzťahy s najbližším okolím, ale aj s reprezentantmi štátnej a cirkevnej moci, resp. ako zasiahli ich privátnu sféru – rodinné vzťahy.

Aký charakter majú reflexie sledovaného historického obdobia? Aké situácie, symboly a spomienky sú pre nich znameniami zmeny – kto alebo čo pre nich túto zmenu predstavoval, resp. stelesňoval? Na tieto otázky som hľadala odpovede pri obsahovej analýze výpovedí pamätníkov. Reflexie sledovaného obdobia sú rôzne: niektorí stručne, iní všeobecne zmieňujú sa o medzinárodnej situácii v európskom priestore na jeseň 1938, hovoria o vedomostiach, informáciách, ktoré mali o situ-

5 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holoľauka na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2001, s. 7.

ácii v nacistickom Nemecku. Často sú narátori osobní a spomínajú na udalosti, ktoré sa udiali v ich súkromnom a rodinnom živote. V mojej výskumnej vzorke sú zastúpení pamätníci z rôznych oblastí dnešného Slovenska: je medzi nimi jeden respondent z Petržalky, ktorá pripadla po Mníchove nacistickému Nemecku, ďalej obyvatelia území, ktoré sa po prvej Viedenskej arbitráži ocitli v Horthyovskom Maďarsku, ale zastúpené sú aj skúsenosti obyvateľov z území, ktoré ostali v autonómnej Slovenskej krajine.

Situáciu tesne po Mníchove v Petržalke zachytáva spomienka vtedy 13-ročného mládenca. Október 1938 má v pamäti spojený predovšetkým s dvoma situáciami. Prvá je vizuálnou spomienkou zmeny vo verejnom priestore v súvislosti s núteným odchodom československých vojakov z jeho rodnej obce a z pohraničného československého územia. Armáda musela opustiť systém vojenských opevnení a nahradili ich vojaci nacistického Nemecka. Zmenu má zachytenú ako obraz výmeny vojakov – reprezentantov štátnej moci. Druhý opis zmeny je osobnejší, hlbšie zažitý. Zostal ako spomienka na ťažkosti v škole s novým vyučovacím jazykom a na odchod slovenských učiteľov zo školy: *„No, tým dňom, 10. októbrom, vstúpili nemecké vojská do Petržalky, celú ju okupovali, obsadili všetky úrady, ... obsadili kasárne, naše vojsko československé sa stiahlo do Bratislavy, no a tým dňom začal iný život pulzovať pre občanov Petržalky. Vstúpili do platnosti všetky hitlerovsko-nemecké fašistické zákony a nariadenia [...] Ja som začal ešte začiatkom septembra chodiť do slovenskej meštanky, ale dňom okupácie, na druhý deň už to bola nemecká škola. Už naši učitelia... slovenskí učitelia boli evakuovaní, tak ako všetci štátni zamestnanci... A my, čo sme boli obyčajní občania, my sme nemali kam ísť, tak sme tu zostali, ... v Petržalke. A pre nás to boli časy veľmi zlé, ťažké časy. Celá okupácia... všetky predmety učili v nemčine, ... tak som musel drilovať tú nemčinu. Dneska mi je dobrá vec, že viem nemecky, no.”*⁶

V sledovanom období sedemročný slovenský chlapec z Dunajskej Stredy, ktorá sa po prvej Viedenskej arbitráži stala maďarským územím, hovorí z pohľadu dieťaťa a žiaka o zmene správania v škole i v uliciach mestečka. Jeho spomienka vypovedá o spochybnení jeho vlastných istôt a hodnôt, ktoré pre neho, jeho rodinu, ale aj rovesníkov – spolužiakov dovtedy platili v privátnom (doma) aj vo verejnom priestore (škola). Zneistenie do jeho života vniesli existenčné problémy rodiny, veď jej slovenský pôvod znamenal zrazu znížený sociálny status. Ďalšou neistotou pre rodinu bolo narukovanie jej živiteľa (otca) do maďarskej armády. So zmenou sa stretol aj v školskom prostredí. Nositeľmi zmeny, agresívneho správania až šikany voči židovským spolužiakom, boli noví žiaci pochádzajúci z maďarských území. Tí si so sebou priniesli vlastné normy správania voči Ž/židom, ktoré už platili v Horthyovskom Maďarsku a mali platiť aj na získaných územiach.

„[...] v 38. nás pripojili k Maďarsku, no a otcovi napríklad jednoducho neuznali vysokú školu, on... jeho považovali za Felvidéki Tótha..., tak týmto spôsobom. Čiže – bolo to veľmi zlé. A on narukoval na polroka na vojnu a tam tiež nedostal, ako sa hovorí, tú, to dôstojnícke zaradenie a bol len obyčajným, čo ja viem, desiatnikom. [...] Hneď

6 J. G., nar. 1925 v Petržalke, výskum autorky v roku 2014.

od začiatku, od začiatku v triede a zvlášť tí, ktorí prišli z materských zemí, čo pôvodne boli Maďari, tak oni sa chovali úplne povýšenecky a napríklad to boli úplne strašné situácie, keď neviem, zo šiestej triedy gymnázia prišiel ku nám do druhej triedy a tam jednoducho tie židovské deti začal fackať, alebo tuná [ukazuje na vlasy nad uchom, M. V.] vytrhávať takto vlasy. Tak to boli úplne pre nás to boli stresové situácie. Nikdy sme také nevideli, nikdy sme o tom nevedeli. My sme sa spolu hrávali a všetko a to, to bolo pre nás skutočne, veľmi ťažké...“⁷

Spomienka 14-ročného židovského mládenca, tiež z Dunajskej Stredy, ešte výraznejšie reflektuje dramatickú zlomovú situáciu a charakter fatálnosti tejto zmeny pre židovských obyvateľov v tejto lokalite. Rodné mesto nachádzajúce sa na území, ktoré získalo Maďarsko, sa stalo priestorom rabovania a násilností, ktoré boli namierené predovšetkým proti židovským obyvateľom. Do mesta boli privezení Ž/židia, ktorí nemali na vtedajšom slovenskom území domovské právo. Takéto nútené sťahovanie sa dotklo aj príbuzných spomínajúceho. Stali sa nechcenou skupinou na Slovensku, ale aj v Maďarsku. Zmena správania spoluobčanov ku jeho otcovi a rodinnému majetku akcelerovaná príchodom reprezentantov maďarskej štátnej moci predstavovala spochybnenie až negovanie dovtedajších noriem správania a vzťahov medzi obyvateľmi jeho rodného mesta. Predznamenávali zmenu sociálneho statusu jeho rodiny a neisté vyhliadky do budúcnosti, vzhľadom na jej židovský pôvod.

„Vtedy došlo v 38. roku už k tomu, že tu sme sa stali Maďarmi, na čo mám veľmi zlé spomienky... lebo 7. novembra prišli sem Maďari a v ten deň v Dunajskej Strede vyrabovali dva židovské obchody. Z toho jeden bol môjho otca a môjho otca chceli obesiť. Takže sme ho museli schovať... a ja som videl ako rabujú náš obchod a čo vykrikujú tam ľudia. Takže to bolo pre mňa ako 14-ročného chlapca strašne šokujúce... predošlý deň zo Slovenska už sem došlo niekoľko autobusov Židov, ktorých zo Slovenska vyložili s tým, že to neni sú Slováci, a to boli Židia, medzi ktorými som mal aj rodinu a tá rodina prišla sem. To bola rodina A., ktorých z Čataja priviezli sem do Dunajskej Stredy tiež, no a tí už boli tu a no a odtiaľto zasa Maďari tvrdili, že nie sú Maďari, tak ich zase vyviezli za hranice. Takže boli medzi dvoma štátmi, medzi Slovenskom a Maďarskom a už bola zima, a oni tam museli byť. Takže to bol jeden z veľkých šokov, druhý šok bol ten deň, keď prišli maďarské vojská a že rabovali náš obchod.“⁸

Čím je vek spomínajúcich vyšší, tým zreteľnejšie sú v ich spomienkach zachytené nuansy odlišnosti životných podmienok, vzťahov v lokálnom spoločenstve pred a po zmene, ktorú priniesli udalosti jesene 1938. Ich výpovede akcelerujú otázky o vplyve politických rozhodnutí, postupnej zmene politického systému a s tým spojenou legislatívou na každodenný život ľudí. Respondenti hovoria tiež o kvalite informácií, ktoré mali k dispozícii, o ich vplyve na vnímanie a chápanie žitej reality, aj na ich prípadné životné stratégie, plány a rozhodnutia ako sa v zmenej situácii zachovať.

7 USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SF VHA), J. T., nar. 1931 v Dunajskej Strede, Interview Code 41297, segm. 8-10.

8 USC SF VHA, F. K., nar. 1924 v Dunajskej Strede, Interview Code: 30039, segm. 39-40.

V roku 1938 16-ročné dievča pochádzalo z rodiny, v ktorej sa otec aj starší súrodenci zaujímali o politické dianie, v médiách sledovali aj nástup Hitlera k moci. Konštatuje, že mali možnosť získavať informácie o dianí nielen v bezprostrednom okolí, ale aj v Európe, predovšetkým z rozhlasového vysielania. Zaujímavý je jej opis zážitku z improvizovanej manifestačnej oslavy pričlenenia obce k Maďarsku. Rovnako aj živá spomienka na protižidovskú výzvu, aby sa agresia obrátila na miestnych židovských obyvateľov. Je zrejmé, že zotrvačné mechanizmy pôsobenia sociálnych noriem správania platných „pred zmenou“, ktorými sa riadila sociálna kontrola v lokálnom spoločenstve, ešte zavážili a výzvu stačili spochybníť a znehoovať. Jej opis prináša aj náznak reakcií lokálneho spoločenstva na prebiehajúce zmeny a ich vplyv na rodinnú ekonomiku.

„Žiaľ sme to chápali. Lebo sme vedeli, že čosi sa deje v západnej Európe, ... vedeli sme, čo sa deje. Ved' sme čítali noviny, počúvali rozhlas, aj keď sme nemali vlastné rádio, ale sme zas mali známych, kde sme mohli počúvať... V dedine našej boli dve rádiá. Dva rozhlasové prijímače, to bol jeden veľkostatkár a učiteľ. Tak učiteľ obyčajne vyložil rádio do okna, aby dedina mohla počúvať. [...] Keď sa rozhodlo, že prípadne to územie Maďarsku [dedina respondentky bola na tomto území, M. V.], tak usporiadali chlapi taký pochod po dedine. Len obyčajný taký pochod. A veru, že tam zaznel jeden výkrik »Preč so židmi!« (tedd le a zsidókal!) v maďarčine a na to sa ozval ďalší hlas, sme počuli: »Čo netreba, to netreba!« Čiže, aby bol s tým ten dotýčný ticho. A nedalo sa pociťovať predbežne nič, až na to, že boli určité rodiny, boli v menšine, ktoré profitovali z tých zmien... Tým, že zabrali to územie a tým, že fašizmus sa rozširoval, tak vždy sa nájdu ľudia, ktorých zmýšľanie sa mení. Židia boli odstavení od všetkých profesií... bolo možné použiť tichých spoločníkov a viem, že vtedy naši viedli obchod ďalej spolu so susedom pod jeho menom.“⁹

Vtedy 22-ročná mladá žena hodnotí obdobie jesene 1938 a jej dôsledky pre seba a rodinu. Jej spomínanie na úroveň a kvalitu informácií o dianí v bezprostrednej blízkosti i v nacistickom Nemecku je odlišné od predchádzajúcej výpovede. Informácie do jej rodiny prinášali priamo židovskí emigranti z nacistického Nemecka. V spomienke hodnotí vtedajšie postoje a reakcie svojho okolia na správy o udalostiach v nacistickom Nemecku aj na prichádzajúcu zmenu. Upozorňuje na sklon ľudí relativizovať zlé správy a veriť, že sa týkajú vzdialených miest a ľudí. Pre ňu konkrétnu zmenu predstavuje zmenené správanie najbližšieho okolia, a fakt, že ostala oddelená od časti rodiny novou hranicou. Zmena pre ňu znamená obmedzenie slobodného pohybu, ako aj začiatok spoločenskej izolácie židovských obyvateľov v meste Prešov.

„Ja to začnem od 38. roku, keď sa rozpadlo Československo. V Prešove sme to veľmi intenzívne prežívali, lebo Košice odpadli. Po prvé som tu (v KE) mala rodinu a hlavne sestru a synovca, ktorého sme tak zbožňovali. A sme vedeli, že už tak ľahko sa ku nim a ani oni ku nám nedostanú. A prichádzali evakuanti z Košíc, z Podkarpatskej Rusi, to strašne pôsobilo na človeka. Vôbec ten 38. rok, Anschluss s Rakúskom, mobilizácia, potom v jeseni zase mobilizácia a Mníchov, hej? To všetko veľmi pôsobilo na

9 USC SF VHA, P. R., nar. 1922 vo Veľkých Kapušanoch, Interview Code: 17733, segm. 22, 26-27.

nás. Ešte stále sme netušili, čo nasleduje, lebo človek je už taký, že kým ma to netlačí, tak ešte nemyslím, že sa to môže zvrhnúť... Len prichádzali... vtedy nebola televízia, ani rádio, tak málo, na málo miestach boli rádiá, že sme nevedeli čo všetko sa odohrávalo v Nemecku, v Rakúsku všade, hej? Ale už pomaly to na nás doliehalo... No a teraz prišiel marec v 39. roku a náhle sa zmenilo veľmi. Ľudia, s ktorými sme boli zadobre, nejak sa už odťahovali od človeka, že to už nie je ono, to čo bolo niekedy. Už každý začal myslieť na tie zadné dvierka, každý myslel na to, že aj u nás to tak môže dopadnúť, hej, ako inde. Prichádzali emigranti, aj manžel rozprával, že do Prahy prichádzali z Nemecka ľudia. Tam, kde on bol ubytovaný, tak aj tam do tej rodiny prišli emigranti.“¹⁰

Mladá, čerstvo vydatá žena, sa presťahovala v roku 1937 k manželovej rodine do Kráľovského Chlmca. Jeseň 1938 má v spomienkach spojenú s odlúčením od manžela – najprv v dôsledku mobilizácie musel narukovať do československej armády, neskôr ako židovský muž žijúci na územiach pripadnutých Maďarsku mal pracovnú povinnosť a musel nastúpiť do pracovného tábora. Jeho manželka ostala sama – bez možnosti kontaktu s ním, svojimi rodičmi a ďalšími pokrvnými príbuznými, ktorí zostali po zmene hraníc na Slovensku. Zmena jej priniesla odlúčenie a osamelosť v novom prostredí.

V roku 1937 sa ako 21-ročná vydala: „[...] Ale dlho netrvalo naše manželstvo, lebo on stále chodil na vojenské manévry, aj mobilizácia bola. Až potom, keď sme sa stali, keď nás pripojili k Maďarsku roku tisícdeväťsto [odmlka, premýšľa] tridsať... deväť¹¹, tak odišiel do pracovného tábora. Išiel do Košíc, tam ich sústredili všetkých. Raz som ho mohla navštíviť. Tak som ho aj navštívila a od tej doby som ho už nevidela [...] bola som odlúčená od mojich najbližších všetkých. Oni žili na Slovensku a ja na Maďarsku...“¹²

Pre ďalšie pätnásťročné dievča znamenali vtedajšie udalosti v jeseni 1938 tiež zhoršenie životných podmienok. Neistota a strach sú emócie, ktoré charakterizujú jej spomienky na tieto zmeny. Spomína na znemožnenie práce otcovi – živiť rodinu aj na vysídlenie celej rodiny. Tieto udalosti otriasli jej dovtedajšími predstavami o svete. Vynútený odchod z jej rodnej obce v sprievode predstavitel'a novej štátnej moci a poníženie otca, autority rodiny – to sú momenty, ktoré má spojené s týmto obdobím.

„[...] Maďari nás strašne šikanovali... Pravdaže sme vedeli, že hrozba ide z Nemecka... lebo noviny sme čítali... Dost' sme boli v strachu, a hlavne hovorím, tá maďarská éra nám veľmi ublížila. Zobrali nám živnosť, vyhostili z Myslavy... Tá časť, z ktorej pochádzal otecko, nebola zabratá Maďarmi, tak sme na vlastnom voze odchádzali, ale maďarský četník otcovi nedovolil sedieť na voze, musel ísť za ním.“¹³

10 USC SF VHA, G. U., nar. 1916, Interview Code 18589, segm. 31-33.

11 Respondentka si pričlenenie južných častí Slovenska Maďarsku v spomienke o rok posunula.

12 USC SF VHA, Ž. G., nar.1916, Poša, Interview Code: 14874, segm. 6-7.

13 USC SF VHA, A. R., nar. 1923 Myslava, Interview. Code: 20159, segm. 13-14.

Mladý muž z Ružomberka pracoval na jeseň 1938 v rodinnom obchode. Dovtedajší status obchodníckej rodiny v lokálnom spoločenstve bol spochybnený. Jeho spomienky na zmenu sú spojené so šikanou zo strany členov Hlinkovej gardy aj s narastajúcim antisemitizmom v meste.¹⁴

„Tak to už bolo horšie, lebo za autonómie, vtedy už začal ten antisemitizmus byť citel'ný... Ako príklad uvádzam za druhej republiky, keď bola založená [Hlinkova, M. V.] garda. Tak prvá vec bola, že robili u nás domovú prehliadku pod tou zámienkou, že hľadali maďarské zástavy. Tak to už bol taký antisemitický krok, bola to len zámienska. Vtedy už ten antisemitizmus začal... No a potom samozrejme za slovenského štátu to pokračovalo.“¹⁵

Spomienka v danom období šesťročného chlapca z Humenného prináša osobnú skúsenosť s tým, čo dnes historici nazývajú prvé deportácie¹⁶ židovských obyvateľov z územia Slovenska. Diali sa tesne po verdikte prvej Viedenskej arbitráže v dôsledku nariadenia vtedajšieho predsedu vlády Jozefa Tisa.¹⁷ To, samozrejme, vtedy chlapec nevedel. Ostala mu spomienka na bývanie s celou rodinou v stohu slamy a neskorší návrat domov. Prázdny vyplienený byt, ale aj nezištná pomoc cudzej ženy, to sú pre neho momenty charakterizujúce zmenu.

„Na jeseň 1938 všetkých tých židov, ktorí pochádzali z Maďarska alebo z Poľska, ktorí nemali občianstvo, domovské právo, tak ich sťahovali preč. My sme boli hneď v prvej várke a vystaňovali nás na hranicu maďarskú. Viete, ja som mal vtedy šesť rokov, som mal ísť do prvej triedy, takže moja pamäť na tú dobu je útržkovitá... pamätám sa, že môj starší brat mal perinu či dve a bývali sme v stohu slamy. Tam sme boli asi desať lebo štrnásť dní na tej hraničnej čiare v podstate. Bolo tam veľmi veľa rodín, desiatky a desiatky. Potom došlo k tej politickej dohode a my sme sa vrátili domov. Prišli sme do toho nášho domčeku a tam nebolo nič. Proste ani lyžička. Všetko si susedia rozobrali. Tak tá pani F., ona bola vdova a mala v takom dlhom nájomnom dvore byt, v prvom murovanom dome býval majiteľ a za tým išli budovy z válkov [stavebný materiál z nepálenej hliny, M. V.], tá nás pritúlila, mala tri izby tak za sebou. U nej sme bývali až do roku 1942, až do transportov. V tom období som chodil do prvej triedy ešte do štátnej školy, pamätám sa, ako nás učili o tatíčkovi Masarykovi, v tridsiatom deviatom sme tiež ešte chodili do štátnej školy, ale prelepovali nám strany v čítanke [po 14. marci 1939, M. V.] a v štyridsiatom roku nás zo školy povyhadzovali.“¹⁸

Rovnako starému chlapcovi – prváčikovi v Trenčíne sa zmena na jeseň 1938 spája s nepríjemným zážitkom s dovtedajším kamarátom priamo v triede. Predstavuje

14 Jeho spomienka korešponduje a dopĺňa konkrétnou situáciou poznatky, ktoré priniesol historiografický výskum. Pozri NIŽŇANSKÝ 2001, s. 29-32.

15 USC SF VHA, A. R., nar. 1911 v Ružomberku, Interview Code: 27473, bez segmentov, fragment od 17. minúty 57. sekundy po 19. minútu.

16 Túto udalosť je možné v kontexte súčasných poznatkov o tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku vnímať ako predzvesť charakteru celého procesu, ktorý vrcholil masovými deportáciami v roku 1942.

17 NIŽŇANSKÝ 2001, s. 9-10.

18 Z. B., muž, nar. 1932 v Humennom, rozhovor nakrútený v auguste 2006 v rámci výskumu osudov detí počas holokaustu. Bol spracovaný v monografii VRZGULOVA, Monika. *Deti holokaustu*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2007, s. 53-62.

jeho prvú konfrontáciu s faktom, že inakosť (fakt, že pochádza zo židovsko-slovenskej rodiny) vyvoláva aj nové negatívne reakcie najbližšieho okolia.

„V podstate som pochopil, že proste mať židovské príbuzenstvo, to nie je len mať radosť a pocit, že si obklopený láskou, ale že je to aj nepríjemné alebo nebezpečné. Mal som takého, nedá sa to nazvať kamarát, lebo sme boli malé deti, ale odkedy sa pamätám, sme sa hrávali v piesku a v parku a sme boli vždy spolu a tak. Takže naši rodičia ešte prosili učiteľa v prvej triede, aby nás posadil spolu. No a tento chlapec... no Paľko sa volal, krstné meno iba poviem, tento Paľko proste vstal ešte pred začiatkom vyučovania a povedal, že poprosil teda učiteľa, aby ma odsadil. Aby ho odsadil odo mňa. Že on už nechce so mnou sedieť. No a učiteľ sa pýta: »A prečo?« Bol úplne ako vydesený, pretože... No, že preto, že Kornel smrdí. A on mu hovorí: »no ako – že smrdí ?« »No, otec mi povedal, že židia smrdia a Kornel je žid.« Takže si odsadol a nechal ma samého. Teda som sedel v tej lavici a nevedel som pochopiť, že čo sa deje. Jednak som vedel, že to nie je pravda, že nikto z mojej rodiny nesmrdel, že naopak boli šialene čistotní, až nepríjemne čistotní, lebo ma nútili umývať viac, ako som mal sám chuť, a na druhej strane to, že ten kamarát, že toto sa stalo, to bola šialená skúsenosť pre mňa.“¹⁹

Spomienka vtedajšej študentky gymnázia v Trenčíne jasne umiestňuje začiatok protižidovských nálad a postojov v meste už do jesene 1938. Prvé vydeľovanie z kolektívu rovesníkov, osudy českých učiteľov a ich násilné odchody – to sú obrazy, ktoré má s týmto obdobím spojené v pamäti. Predstavujú začiatok zmeny, ktorá jej po čase priniesla ešte výraznejšie prejavy diskriminácie.

„Každý spomínal začiatok holokaustu štrnásteho marca tridsaťdeväť, ale ja z vlastnej skúsenosti viem, že fakticky sa to začalo už pri mobilizácii, v tridsiatom ôsmom roku. Keď sme chodili do školy, vtedy už sa začali zoskupovať určité spolužiačky do Hlinkovej mládeže a začali od nás bočiť. Už bolo vidieť ten rozdiel, jako bolo do tej doby a ako sa chovali potom. Taktiež mnohí už z českých profesorov, ktorých bolo u nás na gymnáziu prevažne, sa začali zaoberať s tým, že zo Slovenska odídu. Ja mám, ja spomínam na jeden zážitok, ktorý bol cez mobilizáciu a to bolo na židovský Nový rok, keď bola vlastne tá mobilizácia vyhlásená, že celá mládež vyšla hore v kostole na chór a spievala sa hymna Kde domov můj. Mnohí z tej staršej generácie nám toto velice zazlievali. Tí rozumní s nami súhlasili, lebo ich názor bol, že keď by Hitler prepadol túto časť Československa, že by bolo so všetkými židmi koniec. V tridsiatom deviatom, štrnásteho marca to už skutočne bolo na škole velice pre nás ťažko... Ale môžem povedať, že naša triedna profesorka, pani profesorka M. prišla za nami a hovorila: »Dievčence, držte sa, musíte to vydržať, raz bude aj ináč.« To jej teda nikdy sme nezabudli... Potom nastala výmena profesorov, pretože všetci do konca školského roku, všetci českí profesori odišli od nás. My sme ešte jeden rok v tej škole vydržali, no ale potom už bol numerus nullus a museli sme všetky školu opustiť.“²⁰

19 USC SF VHA, K. F., nar. 1932 v Trenčíne, Interview Code:16541, segm. 43-44.

20 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, E. F., žena, nar. 1927, interview 92.

Maturantka v školskom roku 1938 – 1939 zaznamenala zmenu priamo v škole. V tomto jej poslednom školskom roku sa stretli dve kvalitatívne odlišné obdobia. Na začiatku ešte bezstarostné kontakty a vzťahy mládeže rôzneho pôvodu. Podľa jej slov pokroková („skôr neologická“) židovská komunita žila v lokálnom spoločenstve v duchu náboženskej tolerancie. Tu je tiež dôležité si uvedomiť, že vtedy mladé dievča spomína na svoju vekovú skupinu a jej vzťahy, nie na dospelých aktérov lokálneho spoločenstva. Jej skúsenosť je dokladom toho, že napriek vnučovaniu zmeny správania k židovským spolužiakom zo strany autorít školy, zafungovali ešte v danom období vzory správania tolerancie a úcty, ktoré mali mladí ľudia osvojené socializáciou v predchádzajúcom období Československej republiky.

„V Ružomberku bola židovská komunita veľmi zaujímavá, pokroková... skôr neologická a tak, priateľstvo s inými náboženstvami, to bolo úplne prirodzené, mali sme kamarátov, dievčatá chodili s kresťanskými chlapcami, kresťanskí chlapci dvorili židovským dievčatám, boli tam miešané manželstvá a myslím, že vzťah bol úplne prirodzený, tak ako medzi mladými ľuďmi mal byť. No, ľudovú školu som vychodila v Ružomberku, potom som navštevovala gymnázium reálne a v búrlivých rokoch tridsaťosem, tridsaťdeväť som maturovala. Tak zažila som pálenie kníh českých, pokrokových a zažila som aj štrnásty marec priamo, v centre diania v Ružomberku. V tridsiatom deviatom v máji som maturovala, tak ako všade sa žiaci lúčili s tablom, každá trieda maturitná mala svoje tablo. My sme mali na table Andreja Hlinku a mali sme profesora, ktorý bol Nemeč, taký B. sa volal a presviedčal našich spolužiakov... aby nedali týchto židovských spolužiakov na to tablo a naši spolužiaci vtedy už sa ohradili proti tomu, že toto nebude žiadne tablo a nakoniec sme na tom table boli.“²¹

V nasledujúcej spomienke bratislavský stredoškolač ilustruje vzťahy žiakov k českým učiteľom a ich konkrétny skutok pri nútenom odchode triednej učiteľky na jeseň 1938. Tento osobný zážitok podporuje obraz českých učiteľov v spomienkach ďalších pamätníkov. Vystupujú v nich v danom období ako významné formatívne vzory pre mladú generáciu na Slovensku.

„My sme mali väčšinou českých profesorov, ktorí nás na obchodnej akadémii učili. Tá škola proste, tých českých profesorov, keď došiel Slovenský štát, vyhnali do Čiech. A naša triedna bola Češka. A keď išla, išla náhodou okolo školy, tak celá trieda vybehla k oknám a začala skandovať Dovidenia. Na druhý deň už prišli všelijakí eštebáci, slovenskí gardisti a začali vyšetřovať, že čo to znamenalo dovidenia a kto začal. Nenašli vinníka. Bolo (to) spontánne. Takže my sme týchto českých učiteľov mali skutočne radi. Lebo to boli múdri ľudia. A tí nás aj veľa naučili.“²²

Záver

Súčasná vedecká poznatky o nedávnej minulosti tvoria výsledky výskumov rôznych vedných disciplín. Platí to aj o období od jesene 1938 do jari 1939. Charakterizovala ho zásadná a pomerne rýchla sociálna zmena zasahujúca aj obyvateľov

21 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, M. N., žena, nar. 1922, interview 23.

22 Videoarchív Nadácia M. Šimečku, Bratislava, J. K., muž, interview 12.

dnešného Slovenska. Historici hovoria o kombinácii viacerých faktorov, ktoré ju akcelerovali a živili: konflikty o zdroje a hodnoty, resp. aj územné nároky na medzinárodnej úrovni, zmena politického režimu a ideológie na vnútroštátnej úrovni. Parlamentnú demokraciu v Československu vystriedali procesy vedúce k autoritárskemu politickému systému. Politicky a legislatívne garantovaná rovnosť všetkých obyvateľov krajiny pred zákonom sa rýchlo stávala minulosťou. Etnologický kvalitatívny výskum zameraný na výskum pamäti prináša poznatky o tom, akým spôsobom si na tieto zmeny spomínajú pamätníci, aké udalosti, situácie, zážitky pre nich túto zmenu predstavujú.

Cieľom mojej štúdie bolo na vybratých fragmentoch spomienok získaných metódou oral history sledovať obrazy sociálnej zmeny od jesene 1938 v individuálnych spomienkach. Analyzovala som 200 interview (z nich bolo 120 židovských). Len v tretine rozhovorov (prevažne so židovskými respondentmi) som našla krátke pasáže, v ktorých respondenti spomínali na príbehy či situácie spojené so sledovaným historickým obdobím. Ich spomienky sú ovplyvnené mnohými faktormi: vekom spomínajúcich, ich pôvodom, rodom, vzdelaním, aj tým, na akom území v čase zmeny žili, ako dokážu chápať súvislosti, procesy okolo seba a v neposlednom rade aj ich schopnosťou rozpamätať sa. Ako som už uviedla, v mojej vzorke v sledovanom období prevažuje skúsenosť židovských respondentov. Predovšetkým ich spomienky obsahujú konkrétne momenty, ktoré sa ich osobne dotýkali a v danom období pre nich predstavovali symbol nastávajúcej zmeny. Samozrejme, nejde o reprezentatívne výskumy, a tak je táto proporcia len ilustratívna, aj keď logická a výpovedná. Nárast antisemitizmu v sledovanom období v celej Európe a jeho prejavy aj vo vtedajšej spoločnosti Slovenska zasahovali všetky úrovne a oblasti života. Fatálne ovplyvnili život židovskej komunity,²³ preto sa spomienky na toto obdobie objavujú predovšetkým v naratívoch jej členov.

Analyzované biografické naratívy predstavujú minoritnú optiku a skúsenosť – ide o ľudí so židovským pôvodom, slovenských obyvateľov, ktorí sa stali po zmene hraníc minoritou v novom štáte, ale aj o Slovákov vo „vlastnom štáte“, no nesúhlasiacich s nastupujúcim režimom a jeho ideológiou. Sociálna zmena im od jesene 1938 zasiahla radikálne (a negatívne) do životov, a tak o nej vo svojich životných príbehoch hovoria.

Hoci má sociálna zmena v analyzovaných spomienkach celú škálu podôb, je možné nájsť spoločné znaky. Zmeny, ktoré opisujú cez dnešnú optiku, rozkolísali a narušili dovtedy platné sociálne normy a vzorce správania na lokálnej úrovni. Spomínajúci zdôrazňovali neistotu, nový negatívne vnímaný sociálny status a z neho vyplývajúce životné možnosti. Sociálne normy a hodnoty, zaužívané spôsoby sociálnej komunikácie, ktoré spoluvytvárali ich dovtedajší každodenný svet,

23 Viac: SALNER, Peter. Židia v období autonómie Slovenska. In POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZÁHRADNÍKOVÁ, Marie (eds.) *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha : Židovské muzeum 2007, s. 132-145; SALNER, Peter. Židovská komunita na Slovensku medzi demokraciou a holokaustom. In POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZÁHRADNÍKOVÁ, Marie (eds.) *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech*. Praha : Židovské muzeum v Praze, 2004, s. 83-95.

boli nahrádzané novými, ktoré re-kategorizovali obyvateľov a fatálnym spôsobom zasahovali do ich životov.

Spomienky pamätníkov sa viažu na isté body zvratu. Reprezentujú skúsenosti z rôznych oblastí dnešného Slovenska. Narátori z území zasiahnutých verdiktom prvej Viedenskej arbitráže a jej dôsledkami opisujú zmenu spôsobenú posunutím štátnej hranice: príslušnosť do iného štátu, s inými platnými zákonmi a s odlišnými zaužívanými normami správania k menšinám (predovšetkým k židovskej). Ďalší reflektujú pokus autonómnej slovenskej vlády o prvé deportácie nežiaducich židovských obyvateľov bez domovského práva z územia „okliešteného Slovenska“ po prvej Viedenskej arbitráži či akceleráciu otvoreného (spočiatku) psychického a verbálneho teroru zo strany napríklad členov Hlinkovej gardy voči židovským a českým spoluobčanom, ale aj voči Slovákom previazaným s predchádzajúcim československým obdobím. Ďalší respondenti uvádzajú zážitky spojené s kvalitatívnymi zmenami v politickom systéme vtedajšej spoločnosti Slovenska, s ohrozením demokratických princípov rozpadajúceho sa československého štátu a nástupom nových autokratických politických elít, ako aj so zmenami noriem správania a sociálnych vzťahov na mikroúrovni spoločnosti.

Významné pre udržiavanie pamäti – individuálnej, skupinovej/sociálnej či kultúrnej sú emócie. Tie bývajú akceleratorom spomínania, ktoré je úzko prepojené s procesmi sebaidentifikácie. Ako hovorí Aleida Assmann: „*Spomínať sa bude na to, čo sa pokladá za nápadné, čo urobilo hlboký dojem. Emócie sú posilňovače pozornosti, a prispievajú tiež ku stabilite spomienok. Spája ich tiež to, že vybrané spomienky posilňujú skupinovú identitu a skupinová identita posilňuje spomienky; inými slovami: vzťah medzi spomienkami a identitou je uzavretý do kruhu.*“²⁴

Spomienky na jeseň 1938, ako je evidentné aj z vybraných fragmentov biografických naratívov, sú spojené skôr s negatívnymi emóciami – obavami, pocitmi neistoty, úzkosti, strachu, opustenosti či sklamania. Spomínajúci v procese rozprávania rekonštruujú aj svoju (vtedajšiu) identitu, svoju príslušnosť ku skupine obyvateľov, pre ktorú daná zmena znamenala ohrozenie, stratu dovtedajšieho sociálneho statusu aj životných istôt. Predovšetkým išlo o (niekedy až vnútenú) príslušnosť k židovskej komunite, ale aj k iným skupinám obyvateľov, ktorí sa touto zmenou ocitli v novej, zhoršenej situácii.

Fragmenty zo spomienok pamätníkov predstavujú nielen ich individuálnu pamäť. Tá sa komunikáciou, zdieľaním v rámci rodiny, vekovej či inej sociálnej skupiny stáva *komunikatívnou* pamäťou.²⁵ Tento typ pamäti má podľa A. Assmann ohraničenú životnosť 80 – 100 rokov (resp. trvanie počas troch až piatich generácií). Pokým pre komunikatívnu pamäť je kľúčové prepojenie na individuálneho nositeľa spomienky,

24 V origináli: „*Erinnert wird, was als auffällig wahrgenommen wurde, was einen tiefen Eindruck gemacht hat, was als bedeutsam erfahren wurde. Emotionen sind die Aufmerksamkeitsverstärker, die auch zur Stabilisierung der Erinnerung beitragen. Gemeinsam ist ihnen ebenfalls, daß die Erinnerungen, die ausgewählt werden, die Identität der Gruppe stärken, und die Identität der Gruppe die Erinnerungen befestigt; mit anderen Worten: das Verhältnis zwischen Erinnerungen und Identität ist zirkular.*“ ASSMANN, Aleida. Soziales und kollektives Gedächtnis, 2006. Dostupné na internete: <http://www.bpb.de/veranstaltungen/dokumentation/128665/panel-2-kollektives-und-soziales-gedaechtnis>.

25 A. Assmann hovorí, že komunikatívna pamäť sa kreuje v prostredí, ktoré charakterizuje územná blízkosť, pravidelné interakcie, kolektívne formy spolunažívania a zdieľanie skúsenosti. ASSMANN 2016, s. 13-14.

*kultúrna*²⁶ pamäť už pracuje so skúsenosťami a vedomosťami, ktoré sú oddelené od ich individuálnych nositeľov a sú prenášané materiálnymi nositeľmi – médiami a inštitúciami. Spomienky zachytené v biografických naratívoch pamätníkov predstavujú teda súčasť komunikatívnej pamäti, ktorej vybrané prvky môžu za istých okolností spoluvytvárať kultúrnu pamäť, resp. spolupodieľať sa na konštruovaní verejného diskurzu o danom historickom období. Spomienky predstavujú sociálne, kultúrne a politické konštrukty, ktoré sa menia v čase a ktoré majú svoj vlastný historický vývoj, pripomína Aleida Assmann. Pamäť môže byť výsledkom zámernej a riadenej politiky pamäti a formovaná zhora, ale môže vznikáť aj zdola ako pamäť generácií. Kultúrna a v jej rámci politická a národná pamäť je ukotvená v politických inštitúciách, podporovaná národnými (štátnymi) symbolmi, vyvolávaná pripomínaním udalostí a ovplyvňuje spoločnosť zhora. V tejto súvislosti môžeme hovoriť o politike pamäti (a zabúdania), ktorá zdôrazňuje úlohy politiky vo vytváraní kolektívnej pamäti inštrumentalizáciou a vyzdvihovaním konkrétnym historických udalostí a osobností, na druhej strane zanedbávaním, potláčaním iných, čo vedie ku kolektívnej amnézii.²⁷

Spomienky židovských aj nežidovských pamätníkov na rok 1938 zachytené s viac ako polstoročným odstupom predstavujú skupinovú skúsenosť, komunikatívnu pamäť špecifickej skupiny obyvateľov v generácii dnešných (pra)starých rodičov. Ako je zrejmé aj z obsahov, ktoré sú komunikované vo verejnom diskurze, tieto spomienky sa len veľmi pomaly, ak vôbec, stávajú súčasťou dnešnej kultúrnej a politickej pamäti. Tento krátky historický úsek je prekrytý emočne silnejšími, vypätými spomienkami na obdobie holokaustu, resp. na obdobie Slovenského národného povstania či záverečných bojov druhej svetovej vojny, ktorých predohrou boli udalosti posledných mesiacov roka 1938.

26 Tamže, s. 18-21.

27 Tamže, s. 21-22.

Cituj:

VRZGULOVÁ, Monika. Sociálna zmena v biografických naratívoch obyvateľov dnešného Slovenska. Od Mníchova po 14. marec 1939. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 131-143. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.9>

...

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
Slovenská republika
monika.vrzgulova@savba.sk

“The Jew Is and Always Will Be Our Greatest Enemy!” Anti-Semitism in Slovak Radio Broadcast from the Reich’s Vienna Radio Station*

Michala Lônčíková

Abstract:

LÔNČÍKOVÁ, Michala: “The Jew Is and Always Will Be Our Greatest Enemy!” Anti-Semitism in Slovak Radio Broadcast from the Reich’s Vienna Radio Station.

The international political situation and the Nazi plans for Central Europe culminated in the late 1930s. The organisation of the collaboration with pro-Nazi and separatist Slovak representatives accelerated after the “Anschluss” of Austria in March 1938. From then on, Slovak territory was only separated from Nazi Germany by the Danube River. The proximity of the two major centres – Vienna and Bratislava – enabled the Nazis to affect the political development of Slovak autonomy and influence public opinion to favour the break-up of Czechoslovakia through the use of various propaganda tools. Modern technology further shortened the distance between places that were already physically close to each other. The main aim of this paper is to focus on Slovak radio broadcasts from the Reich’s Vienna radio station. It was established at the time of the Sudetenland crisis on 15th September 1938 and was organised by Ľudovít Mutňanský and Rudolf Vávra, members of the Foreign Hlinka Guard (FHG). Studying the period of Slovak autonomy is crucial for gaining an understanding of the original purpose for this broadcast – an attempt to influence public opinion in favour of the dissolution process. Taking into consideration the radicalisation of the broadcast pertaining to the racial perception of the Jewish community, contrary to the ideology of the Hlinka’s Slovak People’s Party (HSLŠ) at that time, special attention is paid to the role of anti-Semitism in the Slovak program.

Keywords: Jews, Anti-Semitism, Vienna, Slovak Radio Broadcast, Ľudovít Mutňanský, Foreign Hlinka Guard

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.10>

The proclamation of Jews as the alleged eternal enemy, as quoted in the title of this article, represented a significant and symptomatic framework of the Slovak radio broadcasts carried out by the Reich’s Vienna radio station. This motto was regularly used to close the daily broadcast¹ which targeted Slovak citizens during the last days of the First Czechoslovak Republic in the autumn of 1938. Even though the radio station and broadcasts, in general, were only in their infancy in the late 1930s in Slovakia, the Nazis did not underestimate the advantages of this form of propaganda to support their intention for a gradual disintegration of Czechoslovakia. It was not a coincidence that the Slovak section started its broadcasts under the umbrella of Nazi Germany on 15th September 1938, at the time of the Sudetenland crisis.²

* This work was supported by the OeAD Fellowship at the Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies (VWI).

1 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, p. 40.

2 TULKISOVÁ, Jana. Ženy a trinásť hodina. In *História*, 2009, Vol. 9, No. 5-6, p. 15.

The existence of these broadcasts in Slovak is not unknown among scholars, however, so far, there has been little study of this topic in Slovak historiography. Interestingly, the publications most relevant to this subject have been published abroad – the monograph *Vienna Broadcast to Slovakia*³ by Henry Delfiner and a short chapter in the book *Rolle Wiens im Prozess der Staatswendung der Slowakei 1938/1939*⁴ by David Schriffl. In particular, the chapter by Schriffl, succeeded in defining the role of the broadcast into the broader context of Nazi policy and their attempts to influence Slovak political circles, in particular the mainly pro-autonomy Hlinka's Slovak People's Party (Hlinkova slovenská ľudová strana, HSĽS). Otherwise, at least according to the research I have conducted to date, the Slovak broadcasts have only been the subject of marginal analysis and this topic has only been partially addressed in a couple of articles⁵ and propaganda-related publications.⁶ These arguments demonstrate the relevance of this article which is focused on this understudied topic.

After the "Anschluss" in March 1938, the common Czechoslovak border was changed and Bratislava appeared to be located in the close neighbourhood of the Third Reich, not to mention its natural proximity to Vienna. This geographical arrangement allowed for the concentration of Nazi forces, whose mission it was to operate in Slovak territory in order to strengthen existing separatist tendencies and to organise the collaboration with pro-Nazi representatives.⁷ The rise in nationalism and the call for autonomy were gradually coming to a head in some Slovak political circles, the domestic political situation was gradually becoming less stable, and was becoming increasingly influenced by international circumstances. The Nazi plans to dissolve Czechoslovakia were eventually realised and the first phase took place after the signing of the Munich agreement at the end of September 1938. This was immediately followed by a declaration of Slovak autonomy on 6th October 1938. The short 167-day long existence of the Second Czecho-Slovak Republic culminated in the establishment of the Slovak State in March 1939 – as a Nazi satellite already ruled, at that time, by the single-ruling party, the HSĽS.

3 DELFINER, Henry. *Vienna Broadcast to Slovakia, 1938 – 1939: A Case Study in Subversion*. New York : East European quarterly; Boulder, 1974.

4 SCHRIFFL, David. *Rolle Wiens im Prozess der Staatswendung der Slowakei 1938/1939*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2004.

5 For example, TULKISOVÁ 2009.

6 For example, LŔNČIKOVÁ, Michala. Was the Antisemitic Propaganda a Catalyst for tensions in the Slovak-Jewish relations? In KUBÁTOVÁ, Hana – LÁNIČEK, Jan (eds.) *Jews and Gentiles in Central and Eastern Central Europe during the Holocaust. History and Memory*. London : Routledge 2018, pp. 76-98.

7 For detailed information about the special units "SD-Donau" see Michal Schvarc's article in this journal and some other publications: SCHVARC, Michal. Sicherheitsdienst a slovenská secesia 1938/1939. In ROGULOVÁ Jaroslava – HERTEL, Maroš et al. *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava : Veda, 2016, pp. 287-302; SCHVARC, Michal. Organizácia nemeckej bezpečnostnej služby (Sicherheitsdienst – SD) na Slovensku od roku 1939 do vypuknutia SNP. In *Vojenská história*, 2005, Vol. 9, No. 1, pp. 41-55; SCHRIFFL, David – SCHVARC, Michal. „Vec: Československo“. Neznáma správa Wernera Götttscha o okolnostiach vzniku Slovenského štátu. In *Historický časopis*, 2012, Vol. 60, No. 1, pp. 115-139; SCHRIFFL, David. *Rolle Wiens im Prozess der Staatswendung der Slowakei 1938/1939*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2004, etc.

The Slovak Chapter

As previously mentioned, the brief history of the Slovak broadcasts as a specific form of propaganda intended to aid the disintegration of Czechoslovakia started in Vienna in mid-September 1938. Looking from a broader perspective, this propaganda strategy was not used exclusively for the Slovak case – attempts to saturate the country with nationalism and tension were realised through broadcasts in various languages targeted at different nationalities, such as Czech and Ukrainian (Subcarpathian Ukraine).⁸ An analogy of this scenario was used in contemporary Yugoslavia;⁹ broadcasts were made in Croatian targeted at pro-autonomy and separatist circles.¹⁰ Czech broadcasts by the Reich's Vienna radio station started first, broadcasting from 3rd September 1938. Initially, they targeted the central Czechoslovak government without making any direct reference to support for the autonomous movement.¹¹ The plan to organise the broadcasts was also noted in Joseph Goebbels' diaries, the Reich Minister for Public Enlightenment and Propaganda, where he approved this intention.¹² According to current research, the first evidence of the plan to run Czech broadcasts from Vienna was recorded in a letter from Arthur Seyss-Inquart, Reichsstatthalter (governor) of Austria to the Foreign Minister, Joachim von Ribbentrop in late June 1938, where he mentioned a suggestion which had been made to him. The process that followed is not yet clear, but an expert in propaganda, Dr. Wolfgang Mühlberger,¹³ was approached to take over the broadcasts in August 1938, most probably by Karl Herman Frank or Wilhelm Sebekowsky, the ranking representatives of the Sudeten German Party (Sudetoněmecká strana, SdP). At the beginning, the broadcast was delegated to Joseph Brückel, the Nazi Gauleiter for Austria and from late October 1938, Seyss-Inquart himself was made responsible.

The existence of special Slovak broadcasts was personally linked to Ľudovít Mutňanský who became the first announcer.¹⁴ He arrived in Vienna to join in with the activities of Rudolf Vávra, the second announcer and later General Counsel of the Slovak Republic in Vienna. According to his personal explanation, published in the introduction to his brochure *Tu ríšsky vysielateľ Viedeň (Here is the Reich's Radio Station in Vienna)*, that contained a selection of the radio broadcasts, he should have decided to leave for Vienna in order to fight for a "Slovak thing" – self-determination and freedom for the Slovak nation.¹⁵ That he had built a position and

8 DELFINER 1974, p. 9.

9 Politisches Archiv Auswärtigen Amtes (PAAA), fonds (f.) Gesandtschaft Zagreb, box (b.) 253, number (no.) 230/39 Proko, Rundfunksendungen in serbo-kroatischer Sprache.

10 It is noteworthy to mention the Nazi propaganda interest in the Arab countries. For a more detailed analysis see e. g.: HERF, Jeffrey. *Nazi Propaganda for the Arab World*. New Haven : Yale University Press, 2009.

11 SCHRIFFL 2004, p. 146.

12 REUTH, Ralf Georg (ed.) *Joseph Goebbels Tagebücher 1924 – 1945. Band 3. 1935 – 1939*. München : Piper Verlag, 1999, p. 1262.

13 W. Mühlberger was claimed to be a Nazi propaganda expert for South and Eastern Europe, he later became a press attaché in Slovakia. More about his activities: Vojenský historický archív (VHA), coll. Slovensko 1938 – 1945, catalogue units 163-171.

14 The Hlinka Guard was a paramilitary organisation of the HSLS. There were also some specific units formed outside (Czecho)Slovakia. Controversy about Mutňanský's activities in the FHG will be discussed later.

15 MUTŇANSKÝ, Ľudovít. „Tu ríšsky vysielateľ Viedeň“. *Boj vo svetovom éteri o slovenskú pravdu a budúcnosť*.

the image of a passionate fighter for Slovak independence is evident, however, archival documents provide us with a very different and not so representative explanations, such as alleged financial problems, family and personal issues,¹⁶ his attempt to avoid mobilisation¹⁷ and, as was stated in the post-war indictment against him, being sent to Vienna by Ferdinand Ďurčanský, an HSLŠ politician and later Foreign Minister, to support the propaganda activities of the “radical” wing of the HSLŠ.¹⁸

Even though the real motives (or a combination of them) for Mutňanský’s decision to leave the country are not completely unambiguous, regular daily broadcasts in Slovak started on 15th September 1938. Initially, all of the broadcasts were intended to influence the situation in Czechoslovakia – Czech, Slovak, and Ukrainian – and were broadcast at 19:30. According to political scientist Henry Delfiner, they continued without interruption in all of these languages until the end of 1939.¹⁹ From November 1938, the original broadcast time was shifted to 13:00 and a 15-minute long news program in German was followed by 5 minutes dedicated to Slovak issues.²⁰ Both of these schedules were moved to a prominent part of the day – dinnertime and then lunchtime – which demonstrates the importance of the program within the Nazi propaganda system. The intention to spread the broadcast to the largest possible audience logically represented the core paradigm of a potentially efficient media campaign which was further evidenced by its move to “prime time”.

The Slovak program was broadcast until the end of 1939, however, according to Delfiner, it commanded its highest level of (and also international) attention in March 1939 during the final phase of the disintegration of Czechoslovakia. Some information about the existence of Slovak broadcasts by the Reich’s Vienna radio station also appeared in the international press, for instance in *The New York Times*, which informed its readers about this program from 5th March 1939 onwards.²¹ However, approximately 170 Slovak broadcasts had already been made between September 1938 and March 1939.²²

In particular, from this point of view, the “forgotten” era of Slovak broadcasts from Vienna will stand at the epicentre of this article. Firstly, the broadcasts were originally established as an intentional propaganda tool by the Nazis to accelerate the disintegration of Czechoslovakia which was partially achieved through Slovak autonomy and which culminated in March of 1939. Autonomy and the Slovak state were both side effects of the international political situation and the direct

Vienna : s. p., 1939, pp. 4-6.

16 Bundesarchiv (BArch) Berlín, f. R 70 Slowakei/254, Bl. 99-101; BArch Berlin, f. R 70 Slowakei/252, Bl. 79.

17 CHREŇO, Jozef. *Malý slovník slovenského štátu 1938 – 1945*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1965, p. 132.

18 Štátny archív v Bratislave (ŠABA), f. Ľudový súd Bratislava (LS BA), b. 3, T Ľud 5/48.

19 DELFINER 1974, pp. 8-10.

20 SCHRIFFL 2004, p. 147.

21 DELFINER 1974, p. 40.

22 Ibid, p. 1.

consequences of Nazi plans for Central Europe. Therefore, I see studying this period as being crucial for gaining an understanding of the original purpose of the broadcast – an attempt to influence public opinion in favour of the dissolution process. Secondly, Ľudovít Mutňanský was not only an announcer of the Slovak broadcasts, he also took the initiative to self-publish selected speeches from this specific period in two brochures: *"Tu ríšsky vysielateľ Viedeň". Boj vo svetovom éteri o slovenskú pravdu a budúcnosť*²³ (this was even published in four editions) and *Slovenská revolúcia na vlnách éteru (Slovak Revolution on the Radio Waves)*.²⁴ His intention in sharing the contents of the broadcasts was evident and put significant doubt on his claims in the post-war period, especially when he was indicted in the People's Court.²⁵ Because of the post-war controversy regarding the authorship of these radio broadcasts, the published speeches in these brochures are the primary source for this article. Taking into account the radicalisation of the broadcast and the racial perception of the Jewish community, which was not so common in HSLŠ ideology at that time, special attention is paid to the role of anti-Semitism in the program.

Through a brief digression I will provide more information about Mutňanský's other activities in Vienna and will put his work on the Slovak broadcasts into a broader context. He was also involved in the formation of the paramilitary organisation the Slovak Legion of Free Slovakia which was established in Vienna on 28th September 1938. It was soon transferred to the Foreign Guard (FHG) and he became its head.²⁶ This organisation helped to arm units of the Hlinka Guard in Slovakia by smuggling weapons from Ostmark (annexed Austria) on the Vienna – Bratislava line.²⁷ There was also an attempt to produce a special semi-weekly magazine *Naše zprávy (Our News)* within the FHG which would be dedicated to Slovak workers in the city. Radicalism, typical of the Slovak broadcasts by the Reich's Vienna radio station, was also noteworthy in the discourse from this magazine, including anti-Semitic invective. This topic was addressed many times, for instance in the campaign for the new book: *"Friends! Our publication "Jew" has already been published. I am persuaded that everybody who sincerely cares about the solution of the Jewish question will read this book and thus will clearly see where we would be and who we would be serving like slaves if there was not Adolf Hitler who, as the first of the first, has started the open fight against Jewry. It is a sad thing that to these Jewish evils belong also the so-called white Jews, mostly people with academic education and degrees. Those in their blindness, greed, and money have forgotten the existence of their nation. They preferred the coins of Judas, they sold their soul to evil – the Jew!"*²⁸ Ultimately, this magazine was published on an irregular basis with a circulation of approximately 8-10 000, but all in all, in the end this episode lasted no more than 10 months.²⁹

23 MUTŇANSKÝ 1939.

24 MUTŇANSKÝ, Ľudovít. *Slovenská revolúcia na vlnách éteru*. Viedeň : s. p., 1942.

25 ŠABA, f. LS BA, b. 3, T Ľud 5/48.

26 DELFINER 1974, p. 26.

27 SOKOLOVIČ, Peter. *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, p. 128.

28 Kamaráti! In *Naše zprávy*, Vol. 1, No. 4, July 1940, p. 18.

29 ŠABA, f. LS BA, b. 3, T Ľud 5/48.

Anti-Semitism on the Radio Waves

The first six months of Slovak autonomy represented a kind of transition period as a single-ruling party system was adopted and democratic principles were rapidly destroyed. The monopoly of HSLŠ was politically enforced, consequently leading to the spread of its ideology which was essentially based on two main pillars: Nationalism and Christianity. These principles were also coherently present in the Slovak broadcasts from Vienna. “Struggle for the nation” was framed analogously by the creation of the image of the enemy, both real and fictitious. In terms of the Slovak pro-HSLŠ nationalists, “enemies” were symbolised by liberals, socialists, Bolsheviks/ Communists, Czechs, Czechoslovakists and Jews.³⁰ When speaking about propaganda strategies, it has been common to try to create the feeling that these people are a part of a homogenous group, diverse from the majority with allegedly clearly set up boundaries, with their personal identities being gradually denied.³¹ The process of categorisation systematically led to the automatic application of certain attributes to a whole group.³² It was rare for someone to be individualised or personalised. This usually only occurred with such leading representatives as, for instance, the former Czechoslovak president Edvard Beneš. In the case of Jews, anti-Semitism as such was not a Nazi ideology imported to Slovakia; autochthonous anti-Semitism had been shaping the relationship between the Jews and Gentiles even before the 1930s. An important turning point was represented by the changed paradigm – anti-Semitism became a political tool, both in Nazi Germany and later in Slovakia under the rule of the HSLŠ. Alleged Jewish omnipresence and omnipotence³³ was also being spread via propaganda campaigns.

It is noteworthy and must be highlighted that an analysis of anti-Semitism in propaganda, including the Slovak radio broadcasts, only focuses on a select and specific theme. Naturally, the content of the Slovak broadcasts was more diverse and not exclusively dedicated to anti-Semitism. Henry Delfiner categorised the broadcast content into certain topics: self-pity, anti-Czech propaganda, anti-Marxism, anti-Masonic propaganda, racism, a special appeal to workers, anti-Panslavism, pro-German propaganda, and fear.³⁴ Anti-Semitism and anticlericalism were elaborated separately, a previously mentioned statement on supposed Jewish universalism and notions of anti-Semitism also occurred in various other categories such as anti-Marxism and racism.

One of the most intensively spread anti-Semitic narratives in HSLŠ propaganda, in general, was the economic form of anti-Semitism.³⁵ Alleged Jewish usury and the

30 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Obraz nepriateľa v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2016.

31 BRUBAKER, Rogers. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2004, pp. 7-8.

32 JENKINS, Richard. *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London : Thousand Oaks, New Delhi: Sage, 1998. pp. 52-73.

33 BAUMAN, Zygmunt. *Modernosť a holokaust*. Bratislava : Kalligram, 2002, p. 73.

34 DELFINER 1974, pp. 12-17.

35 For a more detailed analysis of anti-Semitic propaganda in Slovakia in 1938 – 1939 see e. g.: LÔNČÍKOVÁ, Michala. Frekvencia antisemitskej propagandy v období 1938 – 1939 na Slovensku vo vybranej periodickej tlači. In NIŽŇANSKÝ, Eduard – LÔNČÍKOVÁ, Michala a kol. *Antisemitizmus a propaganda*. Bratislava: Stimul,

avoidance of hard-physical work were often considered to be the reasons for the mass emigration at the end of 19th century to the United States of America. This stereotype that pertained to the economic migration of Jews was also addressed in the Slovak broadcast of early February 1939: *"Our fight against the Jews does not allow compromise or consideration. Let no one hide behind false Christian love. Who is surprised that in the course of the last twenty years more than 300,000 Slovaks have emigrated to work in Belgian, French, and American mines, while Jews and non-Slovaks pocketed their belongings and grew rich. The Slovak people will have their day of reckoning with the Jews at all costs. There will be no order or well-being in Slovakia as long as there is a single Jew left under the Tatra Mountains."*³⁶

It is not a coincidence that economy-related topics were intensively discussed in the radio broadcasts from Vienna because it was claimed that the workers were Mutňanský's dominant audience.³⁷ The call to decrease the Jewish dominance in trade and business and the emphasis on the alleged social justice in the gradual distribution (later called the process of "Aryanization") of property to Slovaks also appeared regularly. The practical fulfilment of the nationalist slogan "Slovakia for Slovaks!" was also demanded via the Vienna radio station. Broadcasts from 5th January 1945 on included tough criticism of the Slovak political representatives since the Jews still had the same power in the country as they had before the declaration of Slovak Autonomy and the announcer was calling for radical intervention: *"We can only ensure the Slovak worker a better life for the Slovak worker if a radical solution to the Jewish question is adopted. The Jewish problem must be solved by hard and uncompromising methods. It must be clearly stated that Jews are all those in whose veins there runs Jewish blood and that the property of Jews is the property of the Slovak people."*³⁸

The misuse of the Slovak people and Slovak workers should be stopped and should be unacceptable in the country. According to the broadcast content, the worker's soul and blood needed to be cleaned of the *"Judeo-Marxist bacteria"*³⁹ and the real solution to the contemporary problem could only be solved by the application of the principles of National Socialism which would bring an end to the era of the *"Jewish, Marxist, liberalist social order and feudal parasites"*.⁴⁰ A pro-Nazi inclination was clearly expressed in the radio speech dedicated to

2014, pp. 47-69.

36 Prečo sú Židia lekármi a lekárnikmi? " In MUTŇANSKÝ 1939, pp. 45; MUTŇANSKÝ 1942, pp. 53-54. Quoted due to: DELFINER 1974, pp. 104-105. All of the speeches are quoted due to Henry Delfiner who translated them from Slovak into English, respecting the following principle: *"Regarding translation, the rule that I have tried to observe has been to keep it as literal as possible and to deviate from that rule only where absolutely necessary in order to convey to the reader an emotional impact not brought out only by a literal version of the original."* DELFINER 1974, p. 1.

37 Other brochures which were written and published by Mutňanský were oriented specifically to the workers and social question – MUTŇANSKÝ, Ľudovít. *Nový slovenský robotník*. Bratislava : s. p., 1942; MUTŇANSKÝ, Ľudovít. *Slovenská sociálna výstavba*. S. l. : s. p., 1944.

38 Za statočnú prácu, statočnú plácu žiada slovenský robotník! In MUTŇANSKÝ 1939, p. 35. Quoted due to: DELFINER 1974, p. 92.

39 Zo slovenského proletára bude statočný slovenský robotník! In MUTŇANSKÝ 1939, p. 16; MUTŇANSKÝ 1942, p. 40.

40 Zo Slovenska. In MUTŇANSKÝ 1939, p. 13; MUTŇANSKÝ 1942, p. 61.

the consequences of the Munich Agreement which was described as a guarantee that the “*times of minority slavery will never return*” and the right to self-determination will be respected.⁴¹ Furthermore, the status of the “new” Slovakia would progressively increase under the new political regime of the HSLŠ under the umbrella of the national socialist Third Reich, as was promised by the radio broadcast in a 10-point program aimed to eliminate Jewish influence in the majority society: “*But the most important thing is that new Slovakia wishes to become a part of a new, healthy European organism, and let us not forget that political developments in Central Europe have not yet ended. Today the Slovak people know and understand that the Jewish problem must be solved in theory and in practise in order to free our national body from that dangerous cancer which is devouring it slowly but surely. Compromises and optical solutions can only bring catastrophic results in the future. [...] The Slovak people demand that the Jewish question in Slovakia be solved along the following lines:*

Point 1: A revision of civic rights enjoyed by Jews in Slovakia.

Point 2: A census and registration of Jewish property in Slovakia.

Point 3: A special property tax on Jewish property to be levied to compensate for twenty years of exploitation of the Slovak people.

Point 4: Institution of rigorous controls over business in Slovakia and appointment of government inspectors for the food business. Thus the Slovak government could give jobs to at least 20,000 people and could reward those Slovaks who suffered for their political beliefs during the last twenty years.

Point 5: Large Jewish enterprises, such as the baths [spas, M. L.], large estates, factories, and large commercial firms are to be nationalized.

Point 6: Prohibition of Jewish ritual slaughter of animals as being opposed to Slovak national feeling.

Point 7: Immediate closing of all Slovak synagogues in which hatred against Christians is preached.

Point 8: Jewish doctors to be dismissed by all public hospitals and bathing establishments. Jews to dismiss at once their Christian female domestic help.

Point 9: Immediate institution of racial restrictions in public and private law.

Point 10: Facilitation of Jewish emigration providing that a certain part of their property be left behind.”⁴²

Another way in which the Jews were traditionally stereotyped (also) in the Slovak literature and later in the state-controlled propaganda of 1938 – 1945 was a personalised stereotype of Jewish doctors. Prejudices that already existed in the majority society were skilfully misused for propaganda purposes to support the hysteria and distrust of doctors with a Jewish background. A radical appeal for the expulsion of Jewish students from the Faculty of Medicine at Comenius University in Bratislava took place as early as November 1938 – the Slovak Medical

41 Ibid.

42 Najaktuálnejším slovenským politickým problémom je „židovská otázka“. In MUTŇANSKÝ 1939, pp. 36-37; MUTŇANSKÝ 1942, pp. 47-49. Quoted due to: DELFINER 1974, pp. 97-98.

Association suggested the adoption of the principle of *numerus nullus* for Jewish students for at least 25 years.⁴³ It is noteworthy that in this resolution, Jews were defined as those who had Jewish nationality or practiced the religion. There was an effort to put the lectures on anti-Semitism into practice in the academic sphere in Slovakia, however, it needs to be stated that attempts to limit the numbers of Jewish students were not unique to Europe in the interwar period.⁴⁴ Even though this requirement had remained unfulfilled at that time, a limitation of the number of Jewish students at universities, and also at lower levels of education, was later realised by the Slovak state authorities – with general validity for all of fields of expertise.

Coming back to the propaganda representations, in particular in the Slovak broadcasts from Vienna, the main narrative was based on the supposed religious contradiction between Christianity and Judaism. From the perspective of the propaganda, the only aim of Jewish doctors is to exterminate Christians and they were also blamed for carrying out abortions: *"Jews do not become doctors in to order to heal patients, but in order to prepare poisons to kill gentiles. They do not become doctors to help the sick, but to take the health and life of non-Jews. Jews hate Christians. (...) It is for this reason that it is primarily Jewish doctors who specialize in abortions and in birth control. Jewish doctors show great delight and Talmudic passion in performing abortions. They love to ruin Slovak women's bodies and minds and cut down the growth of the Slovak people. (...) It is remarkable that Jews did everything to propagate abortions but refused to sanction them in their own lives. Jewish doctors never performed forbidden operations on Jewish women but enjoyed immensely doing so on Christian women."*⁴⁵

Even in these cases, the hate-speech was legitimised through the alleged will of the workers to get rid of Jewish doctors. According to the radio broadcast of 9th November 1938, Slovak workers do not trust Jewish doctors because they obey the "diabolical duties" in the Talmud.⁴⁶

Misinterpretations, non-contextual quotations and the intentional manipulation of Jewish religious texts were a common feature of anti-Semitic propaganda, especially in such rigid and conservative Christian societies as Slovakia.⁴⁷ This kind of invectives did not only occur in contemporary public discourse but also among theologians. One of the most significant polemics in the press regarding

43 NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.) *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2001, document no. 38, p. 93.

44 See e.g.: FRITZ, Regina – ROSSOLIŇSKI-LIEBE, Grzegorz – STAREK, Jana (eds.) *Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 – 1939*. Wien : new academic press, 2016.

45 Prečo sú Židia lekármi a lekárnikmi? In MUTŇANSKÝ 1939, pp. 44-45; MUTŇANSKÝ 1942, pp. 52-53. Quoted due to: DELFINER 1974, pp. 104.

46 Hlavné mesto Slovenska priamo triumfálne privítalo svojho veľkého syna profesora Vojtecha Tuku. In MUTŇANSKÝ 1939, pp. 17-18; MUTŇANSKÝ 1942, pp. 23-24. Quoted due to: DELFINER 1974, p. 72.

47 For detailed analysis of the propaganda usage of confessional antisemitism in the Slovak Autonomy see e. g. LÔNČÍKOVÁ, Michala. "His Blood Be on Us and Our Children". Confessional Antisemitism and its Reflection in the Propaganda in Slovakia (1938 – 1939). In *Moreshet Journal*, 2016, Vol. 13, pp. 230-249 (Hebrew version: „Damu alejnu ve al-baneijnu“. Antisemiut al basis amuna datit ve hištakfut be-taamula be-Slovakia (1938 – 1939) In *Moreshet Journal*, 2015, Vol. 13, pp. 196-209).

the criticism of Talmudic teaching was published exactly at the time of Slovak Autonomy. It started in an interview with Rudolf Mikuš, a Jesuit Provincial, for the newspaper *Slovák (Slovak)* where he clearly expressed his opinion on the difference between the “Old Testament” and the contemporary “Talmudic Jews”.⁴⁸ Rabbi Armin Frieder immediately reacted to this misinterpretation and he appealed to Mikuš as a theologian, trying to explain that the Talmud is nothing more than a commentary on the Pentateuch. Frieder’s reaction was published in the pages of the Jewish periodical, *Židovské noviny (Jewish Newspapers)*, which was not banned until September 1939.⁴⁹ Mikuš did not change his mind and his intent was to defend his previous statement.⁵⁰

Viewed from this perspective, Mutňanský’s radio speeches turned out to be an appropriate ideological partner that supported this irrational and dangerous stereotype which also culminated in a call for practical consequences for pharmacists: “» [...] *Not only the property but the life of non-Jews is given into the hands of the Jews. The non-Jews must be destroyed, particularly the powerful nations. You must kill even the most honest of the heathen! This is what the Talmud says (Aboda Z. 26.2). It is permissible to kill heathen (Chosen 285). And the Jews are obeying their diabolical duties. That is why Slovaks do not want to have anything to do with Jews and demand that the licenses they obtained by such fraudulent methods be revoked.*« *The Slovaks insist that it is intolerable to have the health of the people depend on Jews without conscience, whose aim is to destroy the Christian world. The Slovak people are convinced that the Slovak government will re-examine licenses and will not permit Jews to sell pharmaceutical products.*”⁵¹ In his book *Vienna Broadcast to Slovakia*, Henry Delfiner analysed in more detail the false and misleading claims about the Talmud in these broadcasts.⁵²

Religion played a crucial role in the perception of the Jewish community in Slovakia. It was symptomatic that the first legal definition of “Jew” initiated during the period of Slovak Autonomy by the political representatives of HSĽS and was adopted a few days after the establishment of the Slovak State in March 1939 as government regulation no. 63/1939 Sl. z.,⁵³ which was primarily based on confessional criteria.⁵⁴ It is noteworthy that the question of a possible conversion to Christianity was regularly included in propaganda discourse, including the broad-

48 Provinciál jezuitov Rudolf Mikuš: Štát musí vyradiť židov z hospodárskeho života. In *Slovák*, Vol. 21, No. 34, 10th February 1939, p. 1.

49 Otvorený list P. Rudolfovi Mikušovi, provinciálovi jezuitov. In *Židovské noviny*, Vol. 2, No. 7, 17th February 1939, p. 4.

50 Mikuš, Rudolf: Talmud a židia. Krátka odpoveď na otvorený list pána hl. rabína Armina Friedera. In *Slovák*, Vol. 21, No. 46, 24th February 1939, p. 4.

51 Hlavné mesto Slovenska priamo triumfálne privítalo svojho veľkého syna profesora Vojtecha Tuku. In MUTŇANSKÝ 1939, p. 18; Quoted due to: DELFINER 1974, p. 71-72.

52 DELFINER 1974, pp. 18-23.

53 NIŽŇANSKÝ 2001, document no. 80, pp. 131-134.

54 This definition partially touched also the question of the origin, not only exclusively the religion. Legal historian Katarína Zavacká pointed out that even the confessional criteria was only a camouflage. ZAVACKÁ, Katarína. Vymedzenie pojmu žida v právnych normách slovenského štátu. In IVANIČKOVÁ, Edita a kol. *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí: Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Bratislava : Prodama, 2008, pp. 98-114.

casts from Vienna: *"It is all in vain. A Jew will always remain a Jew. Everyday life confirms that converted Jews are the greatest threat to the Christian world. And it is certain that the Slovak people will not gain the sympathy of their neighbors by the mass conversion of Jews. [...] The great majority of the Catholic and Protestant clergy opposes the conversion of Jews when it is not a case of spiritual rebirth and genuine contribution but merely a business and a very dirty one at that. The Slovak public expects that the Catholic and Protestant churches will cease all conversions of Jews and will re-examine those conversions that have taken place beginning with September of this year."*⁵⁵ In this broadcast, Mutňanský emphasised the alleged impossibility of the "real" conversion of Jews.

The Role of Race

The examples of the presence of anti-Semitism in the Slovak radio broadcasts of the Reich's Vienna radio station so far mentioned somewhat represented the propaganda mainstream that followed the ideology of the HSLŠ, perhaps with the exception of a greater interest in worker and radical rhetoric. What made the content of the speeches special was the racial perception of the Jews which was not typical for Slovak political discourse or the majority society. This particular theme raises the question of the direct impact of the Nazis and their ideological framework on the Slovak broadcasts. Therefore, it is not a coincidence that precisely this feature became a crucial part of the indictment at the post-war People's Court against Mutňanský's activities in relation to the Vienna radio broadcasts.⁵⁶ Despite the fact that the racial definition of "Jew" was later legally adopted in the government regulation no. 198/1941 Sl. z., generally known as the Jewish Code in September 1941, it is still disputable whether this principle was successfully transferred into the political and (even) popular mind-set. According to the current state of the art, it seems that the confessional connotation did not lose its importance and dominance.

Already in broadcasts from late November, a commentary on the "Slovak racial question" as a supposed crucial step for the new Slovak state (actually, there was already Slovak autonomy when it was broadcast) appeared in the radio program: *"The famous race expert, Ernst Wagner, has written on the question of the Slavic races and we find the following valuable information in his interesting and educational book. The Slavic peoples belong to the so-called Dinaric race. This race comprises the following peoples: Slovaks, Serbs, Croats, Slovenes, and Ukrainians. We must note that the Czechs are not part of it. This ends the myth that the Slovaks are a branch of the Czech people. [...] Thus speaks the memorable scientist. The steadfastness and honesty of the Slovak race is proven by the historic fact that the Slovak people, suppressed for centuries, nevertheless preserved their own language, culture, dress, customs, pure family life, and steadfast faith in God. [...] This old-age custom and other historical discoveries prove that the Slovak people belong to an excellent*

⁵⁵ Židia hromadne utekajú od Talmudu. In MUTŇANSKÝ 1939, p. 22; MUTŇANSKÝ 1942, pp. 51-52. Quoted due to: DELFINER 1974, pp. 74-75.

⁵⁶ ŠABA, f. LS BA, b. 3, T ľud 5/48.

race and guard scrupulously their purity and identity. [...] In our new Slovak state we must work in this field too, and must maintain the purity of the Slovak race to the greatest extent possible. This is a requirement of sound common sense and a necessity for the existence of the Slovak people."⁵⁷

The racial perspective also enables an analysis of the direct impact of the ideological indoctrination on the content of the speeches – whereas anti-Semitism as such was autochthonous in Slovak society, the racial perception was rather unique, however, some similar notions also appeared in the periodical press published in Slovakia.⁵⁸ The “flagship” of the racial labelling of Jews, pointing to their allegedly specific characteristics was represented by some articles in *Gardista* (*Guardist*), the official periodical of the Hlinka Guard. One of the most significant articles was published under the eloquent title *Is the Jew the same human being as we are?*⁵⁹ The analogous principle was applied in Mutňanský's radio speech which was originally broadcast just before Christmas in 1938. In spite of the racial concept, the counterpoint was based on the dichotomy between Jewish and Christian and not “Aryan” as would be preferable and expected in “pure” racial theory. The complete avoidance of confessional criteria in the anti-Semitic narrative addressed to Slovak society seemed almost impossible: *“The Christian child's mind develops slowly as nature wishes it. It rejects everything that is not linked to the stage of its mental development. It rejects particularly impure and immoral speech and habit that contrasts with the purity of childlike feeling and thought. But how different are Jewish children. The Jewish child matures earlier in body and mind than the Christian child, and this circumstance has the effect of the child concerning itself with matters that Christian children do not wish to know and understand. To this something else must be added: Jewish children by heredity and parental environment acquire abnormal and immoral tendencies. Jews have the devil in them, and this devil awakens at an early age. It can be observed primarily in improper speech and habits. We could show hundreds upon hundreds of examples of immoral behaviour of Jewish ten-to twelve-year olds, and these children of the devil spread immoral talk among Christian children and poison the soul of the Christian child in a diabolical manner. We must protect Christian children from that danger. Therefore we must prohibit Jewish children from attending Christian schools, public places like swimming pools, playing fields, etc. We must segregate them. Children. Youth that is our golden treasure, the future of our people. We must guard it zealously.”*⁶⁰

Racial notions were often accompanied by attempts to dehumanise⁶¹ the Jewish community and put their status in society in doubt. These narratives were intended to generate a public perception of the Jews as lesser humans. In extreme cases, this literal dehumanisation, as a propaganda tool, led to an explicit comparison between Jews and animals (worms, spiders, bats, snakes, etc.). This approach was typical, for instance, of the Nazi periodical *Der Stürmer*, however, it was rather rare in Slo-

57 Niekoľko slov o slovenskej rasovej otázke. In MUTŇANSKÝ 1939, p. 10-11. Quoted due to DELFINER 1974, pp. 62-63.

58 LÔNČÍKOVÁ 2014, pp. 64-65.

59 Je Žid taký človek ako my? In *Gardista*, Vol. 1, No. 16, 20th May 1939, p. 11.

60 Chráňte si deti! In MUTŇANSKÝ 1939, p. 27; MUTŇANSKÝ 1942, p. 50. Quoted due to: DELFINER 1974, p. 78.

61 Herbert C. Kelman. Violence without Moral Restraint: Reflections on Dehumanization of Victims and Victimiziers. In *Journal of Social Issues*, 1974, Vol. 29, No. 4, pp. 25-61.

vakia. In general, dehumanisation represented an important part of Nazi ideology and the Jews were classified as a special (anti)race.⁶² Emphasising their alleged lack of morality sometimes even resulted in demonization – this scheme was usually turned against Jewish men who were described in contrast to supposedly naïve, innocent and pure Slovak women. The Slovak program and Mutňanský's publications also contained this kind of "warning" statement: *"Have Slovak women ever stopped to think why Jewish women do not take jobs as servants, as laundry women, as field hands, as waitresses; or have Slovak men ever thought why Jewish men do not take jobs as servants, farm hands, mountain herdsmen, behind the plow, or as sharecroppers? At the same time we see that every Jew has a female servant and that girl is a Christian. How does he treat her? She must work hard from dawn to dusk to earn a few crowns and, furthermore, she is molested by that Jew. How many thousands of illegitimate children result from this [...] How many thousands upon the thousands of honest Christian servants have been ruined spiritually and physically because of this Jewish devilry? [...] In new Slovakia every Slovak soul is valuable and necessary. We must not allow the Jews to destroy and soil our Slovak blood. It is the duty of the responsible authorities to free our Christian girls from the claws of Jewish devils. We must also make it possible for our girls to find husbands or, if need be, find other ways of earning their living. But they must be released from the Jewish inferno at once."*⁶³

Efficacy?

Radio broadcasts were a relatively new form of mass media in this period, but it soon became a powerful propaganda tool. The Nazis did not underestimate its power and they applied their previous experiences to the Slovak radio broadcasts. Logically, information spread much more quickly by radio than by the daily press. On the other hand, radios were not common property – in 1937 only twelve out of a hundred households owned one.⁶⁴ Listening to the radio in larger groups together with other family members or neighbours could be considered as a social activity. It would hardly be possible to count the absolute number of listeners. This is analogous to calculating the number of newspaper readers because of the assumption that more people read it than buy it, not to mention the real impact on the re-shaping of public opinion in favour of state ideology. Even though radio broadcasting was still in its infancy in this period in Slovakia, political representatives took control of it and primarily used it for their own purposes. The government ordered the confiscation of radio sets owned by people who were suspected of being politically unreliable, including Jews in general, or allowed the use of private radio sets that could only tune into the Slovak and German channels.⁶⁵ At the same time, the authorities were trying to secure a larger number of listeners, so they insisted that owning radio sets be compulsory, for example in pubs and inns.⁶⁶ Taking into account the function of the pub as

62 HITLER, Adolf. *Mein Kampf*. Bratislava : ARA, 2000, p. 196.

63 Nech slovenské ženy rozmýšľajú. In MUTŇANSKÝ 1939, p. 31; MUTŇANSKÝ 1942, p. 49-50. Quoted due to: DELFINER 1974, p. 81.

64 LIPTÁK, Ľubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, Vol. 9, p. 189.

65 Slovenský národný archív (SNA), f. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB), b. 826, no. 209-826-5.

66 See e.g. the case of M. Iváková. SNA, f. ÚŠB, b. 826, no. 209-826-5.

a “natural” meeting point for the people in towns and villages, this step was logic and practical, especially for propaganda purposes. Policies regarding the confiscation of radios by Central State Security (Ústredňa štátnej bezpečnosti) and their subsequent distribution, typically to schools, cultural organizations, the Hlinka Guard, or the Hlinka Youth were successfully carried out. Priority was usually given to organisations rather than to private individuals. However, the number of applicants reflected the rising population of radio broadcasts.⁶⁷

On one hand, the radio was ideal for quickly sharing the news, but on the other, its biggest disadvantage was its ephemerality. In a political regime which had a monopoly on the mass media, such as the HSLŠ regime, this problem was skillfully avoided by the publication of the most important and relevant radio speeches in the press within the following few days. Focusing on the Slovak radio broadcasts, Mutňanský himself took care to spread the main parts of his speeches by self-publishing the previously mentioned brochures.

The proximity of Bratislava and Vienna and the infancy of the technical infrastructure in Slovakia could lead to the notion that the Slovak broadcasts were structured and aimed only at listeners in Bratislava, but the reality was different. There is clear evidence that the authorities in Banská Bystrica District (a region in Central Slovakia) were familiar with these regular broadcasts.⁶⁸ Moreover, the technical progress of the transmitter used and operated by the Nazis culminated brought the “propaganda war” to a new level – special jammers were installed and activated at the time of the Slovak radio broadcast which made it impossible to listen to any other program.⁶⁹

To sum it up, the technical conditions were optimised to enable the most efficient spread of propaganda as possible. Sources about the impact of the broadcasts on public opinion are rare, however, some relevant evidence, especially from documents of German provenance, might help in at least a partial, analysis of this question. SS Obersturmführer Dr. Chlan reported on the popularity of the Slovak broadcasts specifically resulting from anti-Semitic tendencies. Mutňanský’s direct superior in Vienna, Wolfgang Mühlberger, agreed with this statement and claimed that the broadcasts “fell on fertile ground in Slovakia”.⁷⁰ In his memoirs, Gejza Medrický, a former Minister for the Economy, identified the radio program as the main source for the rising radicalisation in the call for “the solution of the Jewish question” immediately after the establishment of the Slovak State.⁷¹

To shift the responsibility predominantly onto the Slovak broadcasts would be overestimating their effect, however, criticism of the radical rhetoric also resonated among the HSLŠ authorities as early as late 1938/ early 1939.⁷² Mutňanský stopped broadcasting in August 1938. According to another report from Chlan, soon after

67 See e.g. the cases of R. Trepáč and A. Póka. SNA, f. ÚŠB, b. 826, no. 209-826-1.

68 Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB), f. Okresný úrad v Banskej Bystrici, b. 106, no. 251/39.

69 SCHRIFFL 2004, p. 152.

70 BArch, f. R 70 Slowakei/254, Bl. 89-90; DELFINER 1974, p. 17.

71 MEDRICKÝ, Gejza. *Minister spomína*. Bratislava : Litera, 1993, p. 162.

72 SCHRIFFL 2004, p. 156.

March 1939, Mutňanský claimed that he wanted to quit his radio position by the autumn of the same year.⁷³ Nonetheless, Mühlberger expressed his disappointment with Mutňanský's work for the Reich's Vienna radio station.⁷⁴

Criticism regarding the activities in Vienna also culminated in a discrepancy between the Hlinka Guard and its foreign units. The separatist tendencies of the FHG resulted in its dissolution in 1940.⁷⁵ German documents announced the subsequent re-organisation being planned for the FHG with two centres, one in Berlin led by Rudolf Strieženec and one in Vienna led by Rudolf Vávra.⁷⁶ The new plan did not count on any assistance from Mutňanský. His "professional" time in Vienna was slowly over.

Mutňanský's further steps led him to Berlin where he served as a social attaché at the Slovak embassy. The final phase of his career in the wartime period took place in Slovakia (Mutňanský's second brochure pertaining to the Slovak radio broadcasts was written in Slovakia in 1942) where he worked as an officer for social issues in an insurance company and simultaneously in the social department of the Propaganda Office.⁷⁷

The Game of Responsibility

In the introduction to his brochure, *Tu ríšsky vysielateľ Viedeň*, which he published in four editions, Mutňanský himself proclaimed and emphasised that neither the German offices nor their political representatives had influenced the activities of the Slovak radio broadcasts and that he worked in accordance with his "best knowledge and conscience".⁷⁸ Naturally, it is not so surprising that his argument changed when he was facing an indictment in front of the People's Court in Bratislava after the Second World War when the Slovak state ended.

Ľudovít Mutňanský was tried together with Rudolf Vávra.⁷⁹ The core accusation was based on their activities leading up to dissolution of Czechoslovakia, however, the radio broadcasts were also taken into consideration. The quest to find the real authors of the radio speeches received its legal framework. Mutňanský was trying to push the responsibility onto the Nazi authorities, in particular onto Wolfgang Mühlberger who was his direct superior at the Slovak radio in Vienna. Mutňanský claimed he was being an obedient employee. The testimony of I. Kormanová, who worked as an interpreter in the office, spoke in support of this argument.⁸⁰ To the contrary, according to Henry Delfiner, Mühlberger confirmed in the 1960s that Mutňanský wrote the content of the broadcasts alone, and that he only regularly received particular

73 BArch, f. R 70 Slowakei/254, Bl. 99-100.

74 Ibid.

75 SOKOLOVIČ 2009, p. 309; BArch, f. R 70 Slowakei/151, Bl. 18.

76 BArch, f. R 70 Slowakei/151, Bl. 13.

77 *Biografický lexikón Slovenska. VI.* Martin : Slovenská národná knižnica, Slovenský biografický ústav, 2017, p. 640.

78 MUTŇANSKÝ 1939, p. 5.

79 Together with a pro-HSLS journalist Viliam Kovár and an HSLS politician, former head of the Propaganda Office, chargé d'affaires in Croatia Karol Murgaš.

80 ŠABA, f. LS BA, b. 3, T ľud 5/48.

instructions from him.⁸¹ Another “apple of discord” represented the spread of radical anti-Semitism based on racial perception. Mutňanský did not deny anti-Semitism as such, but he insisted that it was based on its social and economic background.⁸²

To conclude, Mutňanský was sentenced to 20 years in prison, 15 years loss of civil rights and the confiscation of a quarter of his property.⁸³ The final verdict found him guilty of participating in the dissolution of Czechoslovakia, collaboration with the Nazi authorities and also condemned him for his activities as an announcer of Slovak radio broadcasts by the Reich’s radio station in Vienna, including the propagation of the radical “solution of the Jewish question” on racial principles, etc.

Even though the existence of the radio broadcasts is claimed to have taken place for only a short period (for Mutňanský even shorter), it was created to serve as a propaganda tool in order to disintegrate Czechoslovakia. The radicalism of its content and the strong message about the racial perception of the Jewish community wound up turning it into a separate chapter on (anti-Semitic) propaganda in Slovakia under the HSLŠ regime between 1938 and 1945.

81 DELFINER 1974, p. 27-28.

82 ŠABA, f. LS BA, b. 3, T Iud 5/48.

83 Ibid.

Cituj:

LÔNČÍKOVÁ, Michala. “The Jew Is and Always Will Be Our Greatest Enemy!” Anti-Semitism in Slovak Radio Broadcast from the Reich’s Vienna Radio Station. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 144-159. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.10>

...

Mgr. Michala Lônčíková
Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies
Rabensteig 3
1010 Vienna
Austria
michala.loncikova@gmail.com